

जदुनाथ

सरकार

क्रांति

रियासतकार

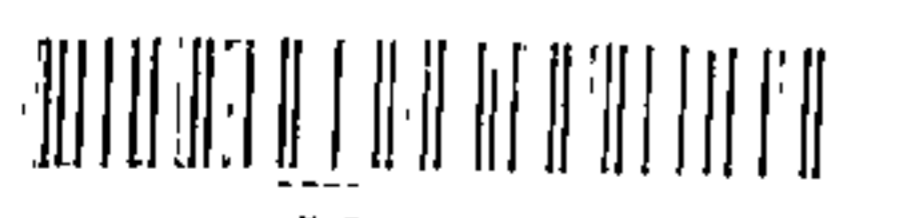
सरदेसाई

तौ ल नि क
च रि त्रा त्म क
अ भ्या स

५०६९

न. ग्रं. सं. ठाणे
विषय
सं. क्र. २०२४

REFBK-0011598

श्री. रा. टिकेकर

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई ७

श्री. रा. टिकेकर

टिकेकरांची पुस्तकें

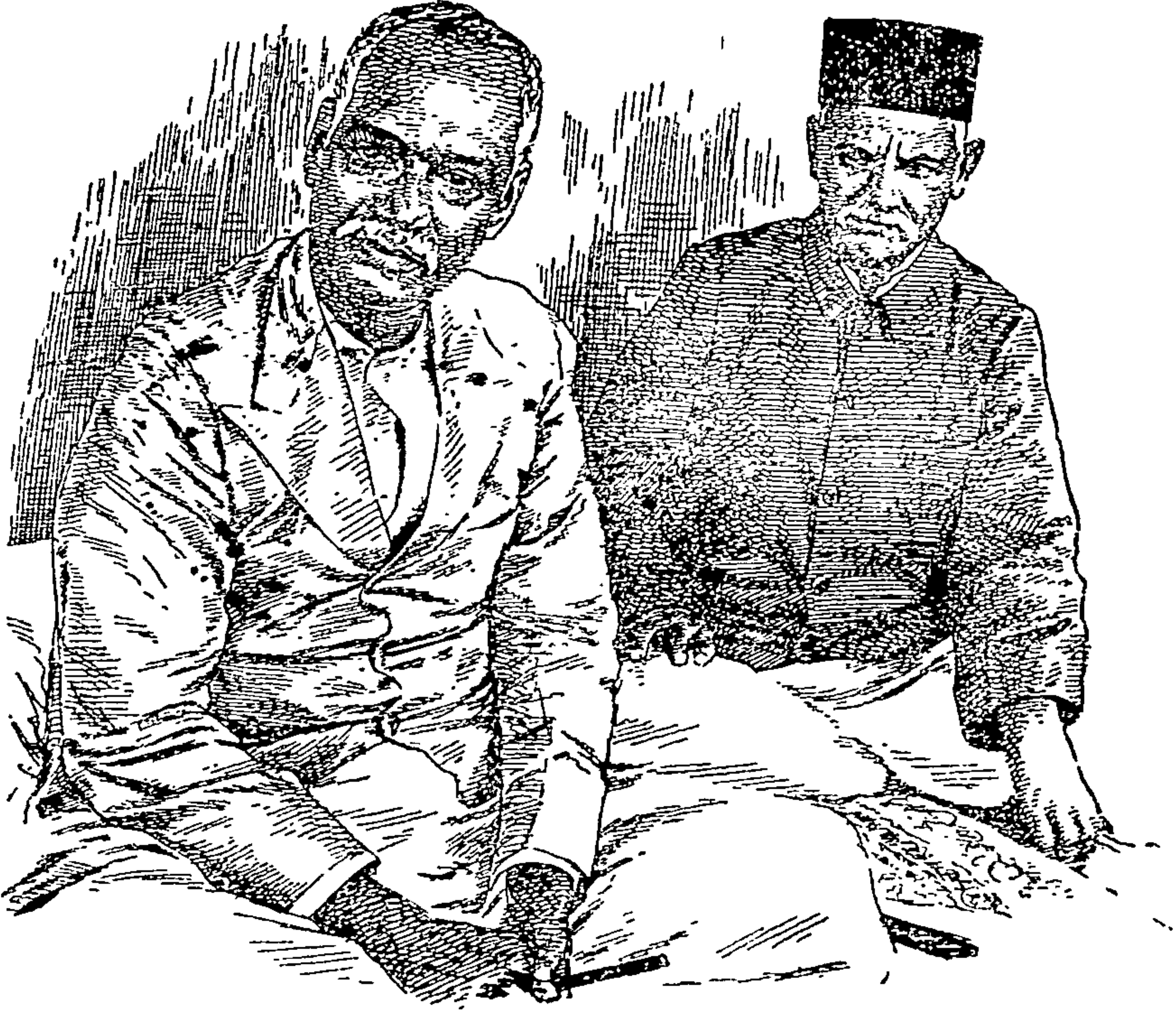
सिंहाला शह
मुशाफरी
ब्रह्मपुराण
बातमीदार
आजकालचा महाराष्ट्र (सहकार्याने)
Bhilai : A New Steel City
अनागोंदी अंदाधुंदी

संपादित

श्यामकांतचीं पत्रें
केसरीप्रबोध (सहकार्याने)
सरदेसाई स्मारक ग्रंथ
शतपत्रें (लोकहितवादीकृत)
चापेकर संस्मृति (सहकार्याने)
नऊ कर्ते पुरुष
Sardesai Commemoration Volume
Gandhigrams (Epigrams)
Who's Who of Indian P.E.N

अनुवादित

गांधी-गोष्टी
ही आमची योजना
भारतीय लोककथा
विदेशी लोककथा
आजकालचा भारत
देशोदेशींच्या लोककथा (सहकार्याने)

सरकार आणि सरदेसाई

भारतीय ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलगत.

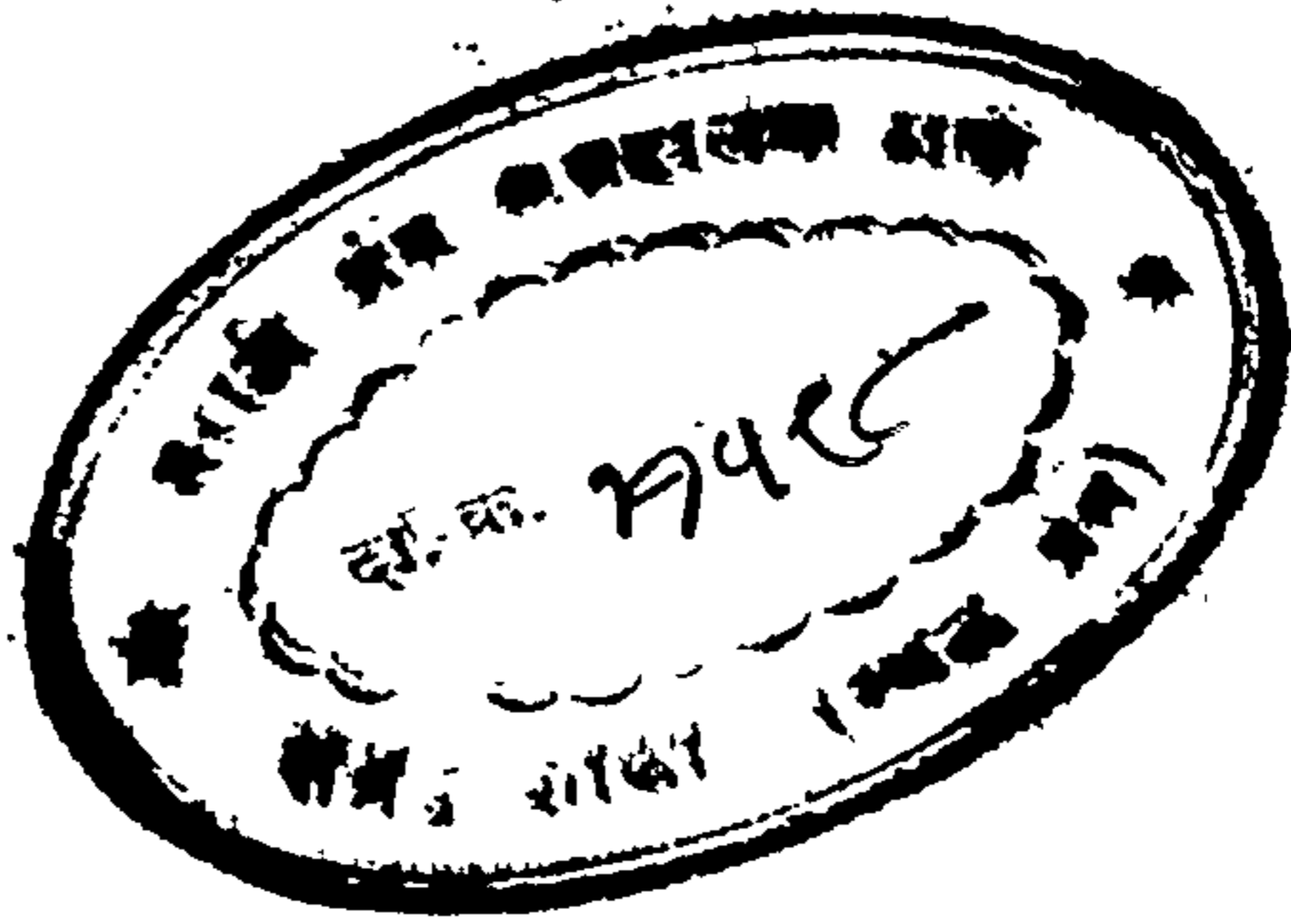
अनुक्रम 39683 वि: परिग

क्रमांक 9028 मॉ: दि: 30/9/28

जदुनाथ सरकार

आणि

रियासतकार सरदेसाई

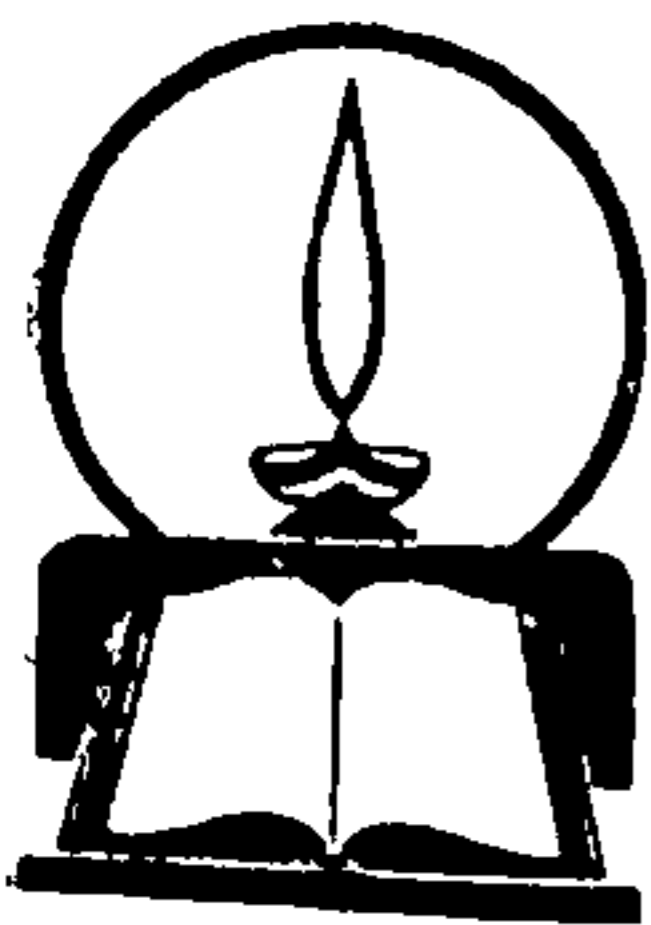

तौलनिक
चरित्रात्मक
अभ्यास

श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर

REFBK-0011598

पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई ७

पॉप्युलर प्रकाशन

© श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर

प्रथम मुद्रण :

१६ ऑगस्ट १९६१

२५ श्रावण १८८३

मुद्रक :

बा. ग. ढवळे

कर्नाटक मुद्रणालय

चिराबाजार

मुंबई २

प्रकाशक :

ग. रा. भटकळ

पॉप्युलर बुक डेपो

लॅमिंग्टन रोड

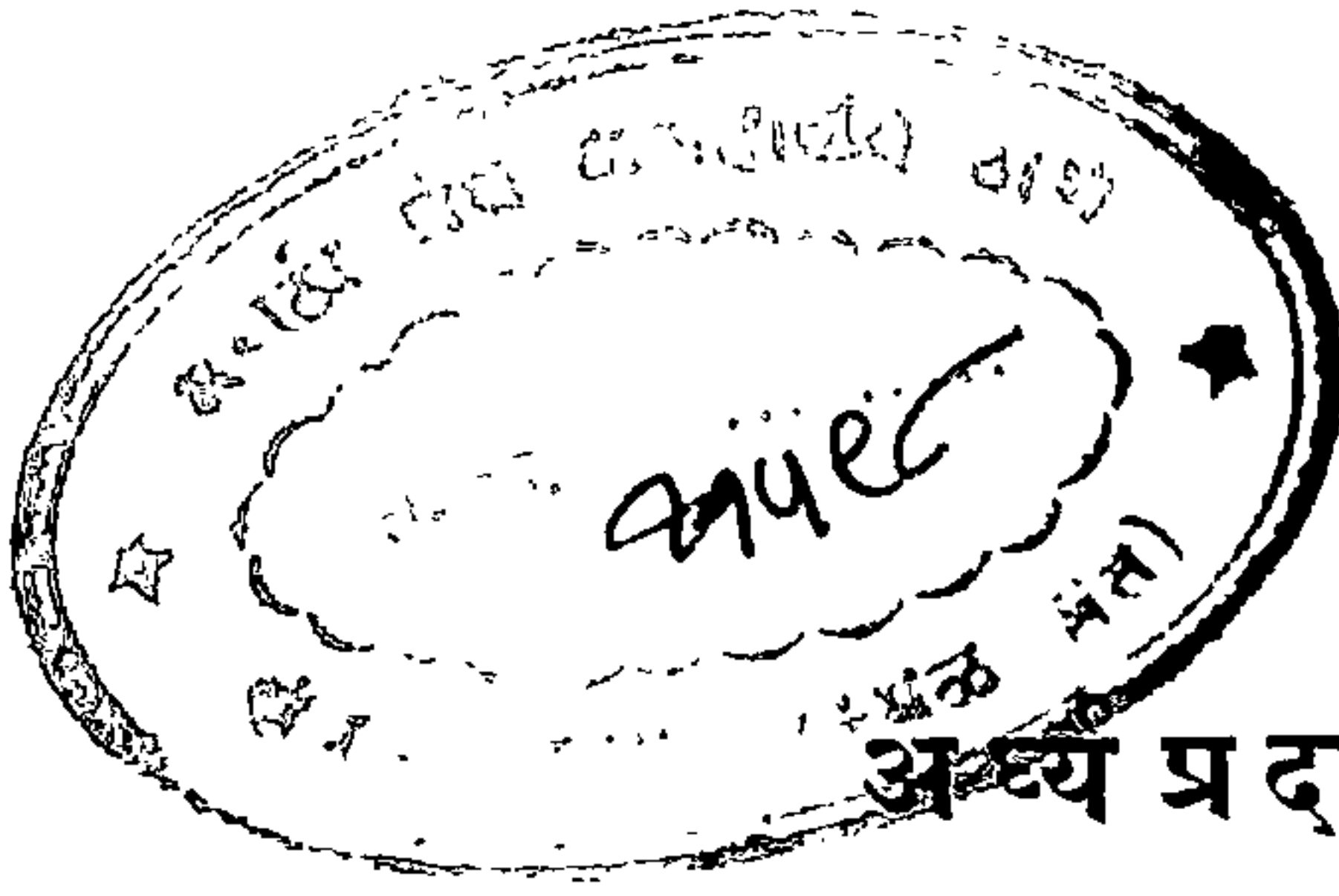
मुंबई ७

धरणी ग्रंथ संशोधन, डॉ. राजेश

वर्षान्त दि:

..... दि:

आमच्या चापेकर मंडळाचे
स्फूर्तिदाते मेरुमणी
तीर्थस्वरूप नानासाहेब यांचे चरणीं
अत्यादरपूर्वक

अर्घ्य प्रदान

“ मराठे परी ग्रंथरूपे उरावे ” असे आचरण असणाऱ्या श्रेष्ठ इतिहासकारांचा हा तुलनात्मक परिचय सादर करतांना माझी भावना त्या ज्ञानवृद्धांना अर्घ्य देण्याची आहे. कृतज्ञतेने भारावून, आदराने हात जोडून, अत्यंत नम्रतेने, हे अर्घ्य जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई या उभयतांचे चरणीं मी अर्पण करीत आहे.

ग्रंथकार हा आदरणीय असतो—वंदनीय ठरतो. इतिहासकार त्यांतल्या त्यांत विशेष वंदनीय. आमचा स्वतःचा इतिहास सांगणारा इतिहासकार असला म्हणजे त्या वंदनीय वृत्तींत कृतज्ञतेची भर पडते आणि आमच्या भावना हेलावतात. जदुनाथ आणि सरदेसाई या उभयतांनीं मिळून आम्हां मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत जें कार्य केले तें प्रचंड आहे; भव्य आहे; उदात्त आहे. त्यांत अव्वल दर्जाचें संशोधन नसेल कदाचित्; नुसत्या संकलनाचाच भाग पुष्कळसा असेल; अस्सल साधने त्यांनीं छपवून ठेविलीं असतील; आणखीही त्यांचे दोष असतील; त्यांच्या इतिहासांत अपुरेपणा असेल—त्या सर्व ज्ञाताज्ञात त्रुटींचा विचार करून म्हणावेसे वाटते कीं, झाले हें कार्य फार थोर आहे, मोठे व्यापक आहे. भारतीय इतिहास साहित्यांत उभयतांनीं पुष्कळ मोठी, मोलाची, महत्त्वाची भर घातली आहे. संशोधनाचा, निष्काम मेहनतीचा, इतिहास प्रेमाचा, व्यासंगाचा, सहकार्याचा...एक आदर्श आम्हांपुढें त्यांनीं ठेवला आहे. आमच्यापैकीं कोणाचीही मजल तो आदर्श गांठण्याइतपत पोचेल कीं नाही तें सांगवत नाही. पण आम्ही त्या आदर्शाकडे कौतुकाने पहात राहूं; तो आदर्श गांठण्याची महत्त्वाकांक्षा अनेकांची असेल. ह्या उदाहरणाने पुष्कळांना स्फूर्ति मिळेल. अशा आदर्शांचा हाच मोठा उपयोग असतो. असे श्रेष्ठ इतिहासकार दर पिढींत जन्मत नसतात. परस्परांनुरक्त आणि परस्परपूरक जोडीदार वाङ्मयीन क्षेत्रांत देखील क्वचित् आढळतात. आम्हांस हे आदर्श लाभले, हें आमचें परम थोर भाग्य होय.

अशा थोर व्यक्तींना हे अर्घ्य देतांना मला विशेष धन्यता वाटते. उभयतांचा निकट सहवास मला लाभला होता. कांचनजंघेचें सहज दर्शन घडविणाऱ्या जदुनाथांच्या दार्जिलिंगमधील घरांत, त्यांच्या कुटुंबांत, मी महिनाभर राहिलों आहे. खुद्द सरदेसायांना किंवा जदुनाथांच्या मुलांमुलींना सुना-जावयांना ज्या अजब ग्रंथागारांत वावरण्यास मज्जाव, तिथें मला मुक्तद्वार होतें! मजवर उभयतांची विशेष मर्जी होती. त्यांचीं

अनेक कामें मोठ्या हौशीनें, निष्ठेनें पार पाडलीं आहेत. त्यांच्या हातचीं पत्रें मजजवळ आहेत—त्यांचीं छायाचित्रें मीं पुष्कळ काढलीं होतीं. त्यांच्याशीं झालेलीं रागालोभांचीं बोलणीं माझ्या कानांत अद्याप घुमत आहेत. त्यांच्या उभयतांच्या मूर्ति मनश्चक्षू-पुढून हालत नाहीत.

सरदेसायांशीं तर माझा घरोबा वडिलार्जित होता. श्यामकान्त बरोबर कांहीं काळ फर्ग्युसन कॉलेज होस्टेलमध्ये मी राहिलों होतो—आणि पुढें (स. १९३४) तर “श्यामकान्तचीं पत्रें” संपादून, मुद्रणयोग्य करून देण्याचें, तीं छापून झाल्यानंतर त्यांचा प्रसार, इत्यादि कार्यें मीं स्वयंसेवकी वृत्तीनें पत्करलीं होतीं. श्रीछत्रपतींचा त्रिशत सांवत्सरिक उत्सव (स. १९२७) मुंबईत व्यापक प्रमाणावर साजरा झाला, त्या वेळीं सरदेसायांचा मुख्य मदतनीस म्हणून मीं काम केलें. शिवाजी सूव्हनीर हें बहुभाषी पुस्तक, शिवसंस्मृति हें मराठी पुस्तक, ह्या मुद्रण-कार्यांत मजकडे बोजा पुष्कळ होता. पण त्याहीपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सरदेसायांच्या बरोबर अनेक प्रवासांत मी हिंडलों; कामशेतला त्यांच्या हाकेला धावून जाऊन त्यांच्या बरोबर पुष्कळ लहान मोठीं कामें केलीं; कामशेत-संमेलनाची बहुतेक कारवाई मला करतां आली. गगनबावड्यास ‘दत्तर’ धुंडाळण्यास सरदेसाई जाण्याचा वेत करूं लागले तेव्हांचा प्रसंग मला स्पष्ट आठवतो. वाढतें वय म्हणून त्यांनीं होतां होईल तो एकट्यानें प्रवास करूं नये अशी त्यांच्या बंधूंची इच्छा साहजिक होती. पण सरदेसायांच्या अंगीकृत कार्यांत गोडी घेणारा आणि त्यांच्या बरोबर सेवेसाठीं रहाणारा, परगांवीं जाण्यास तयार असा दुसरा कुणी नव्हता. या कामीं माझी नेमणूक करतांना डॉ. भाऊ सरदेसायांनीं माझी तारीफ केली. “नानांशीं तुझें जमतें तसें आमचें कुणाचें जमत नाही” असें कबूल केलें आणि आमच्या वडील बंधूंचा सांभाळ करण्यासाठीं वृद्धापकाळीं त्यांच्या बरोबर प्रवासांत मीं जावें, असें मोठ्या आग्रहानें सांगितलें. गगनबावड्याचा प्रवास सात आठ दिवसांत आटोपणारा होता—तसा दार्जिलिंगचा एकूण पांच-सहा आठवड्यांचा होता.

इतक्या निकट सहवासामुळें हा परिचय पुरा करीत असतांना माझी तद्री लागत असे. त्या पुण्य पुरुषांच्या, त्या पुराण पुरुषांच्या समवेत मी वावरत आहे असें मला वाटे. गत कालाची अनुभूति आपणांस अशी पुनः पुनः घेतां येते—हा मानवी मनाचा केवढा अद्भुत चमत्कार आहे! जदुनाथांचीं पत्रें चाळतांना, त्यांचे ग्रंथ वाचतांना, त्या त्या शब्दांमागे त्यांची मूर्ति दिसत रहाते. तीच गोष्ट सरदेसायांची. इतकी तन्मयता माझी होते. वाचकांना हा माझा उद्योग कितपत आवडेल तो आवडो; किंवा नावडो. माझें मला मात्र या कार्यामुळें अपूर्व समाधान वाटलें. हा गुणगानपर अर्घ्य उभय इतिहास-पुरुषांचे चरणीं अर्पण करतांना माझी भावना अशी आहे.

जदुनाथांचें इंग्रजी स्फुट लिखाण इतकें विविध आहे कीं तें मला समग्र पहायला देखील मिळालें नाहीं. त्यांचे बंगाली लेख मला वाचतांही येणार नाहींत. धावती ओळख करून देण्यापुरती ही माझी तयारी आहे. तींत अपुरेपणा, अर्धवटपणा आढळला तर तो माझा दोष होय. जदुनाथांचा पत्रसंभारही मोठा आहे. त्यापैकीं महाराजकुमार (सितामऊ) यांस जदुनाथांनीं लिहिलेलीं पत्रे नुकतीं मजकडे आलीं. कारण जदुनाथांच्या पत्रांचा एक वेगळा खंड काढावा, ही माझी मनीषा महाराजकुमारांना पटली. सरदेसायांचा पत्रव्यवहार व्यापक आहे. तोही छापण्यासारखा आहे. हें अशासाठीं सांगायचें कीं हा माझा परिचयपर प्रयत्न परिपूर्ण नसून प्राथमिक स्वरूपाचा आहे. या उभय विद्वानांसंबंधीं आणखी अनेक ग्रंथ लिहितां येतील.

मग मीं ह्या प्राथमिक प्रयत्नास हात कां घातला ? त्याचें कारण असें कीं जदुनाथ आणि सरदेसाई या उभयतांबाबत महाराष्ट्रांत थोडा अन्याय झाला अशी माझी खात्री आहे. त्या अन्यायाचें परिमार्जन अंशतः तरी व्हावें म्हणून यथार्थ परिचयाची आवश्यकता वाटते. वास्तविक जदुनाथ स्वतः, बंगभूमीइतका श्रेष्ठ मान महाराष्ट्राला देणारे; त्यांचा पुष्कळसा इतिहास-प्रपंच मराठी इतिहासास उपयोगी आहे. तरी ग्रंथकाराचा मोठा अवमान म्हणतात तो महाराष्ट्रानें जदुनाथांचा केला. त्यांचे ग्रंथ वाचलेच नाहींत ! हा जदुनाथांचा अवमान म्हणजे त्यांना अन्याय होय.

असा अपमान किंवा तज्जन्य अन्याय सरदेसायांच्या वाट्यास आला नसला तरी अन्य प्रकारें त्यांचा “छळ” झाला. त्या छळाची कल्पना “पेशवे दत्तर” प्रकरणीं चांगली येते. पण त्याबद्दल, त्यांच्या या छळाबद्दल किंवा त्यांच्या कार्याबद्दल उदासीनता आढळली—म्हणून जुना इतिहास मुद्दाम सांगावा लागला.

इतिहासकारांच्या या जोडीस झालेल्या अन्यायाचें अंशतः परिमार्जन हा माझ्या कार्यांतला एक हेतु झाला. दुसरा हेतु म्हणजे मैत्रीचें कौतुक. जदुनाथ आणि सरदेसाई यांची मैत्री ५४ वर्षे अभेद्य राहिली—मृत्यूमुळे ती तुटली. ह्या मैत्रीमुळे भारतीय इतिहास किती समृद्ध झाला हें सांगण्यासाठीं हा परिचय करून द्यावयाचा. तौलनिक अभ्यासाला ही विद्वानांची जोडी अत्यंत सोईची आहे—त्यांची तुलना चांगली शोभून दिसण्यासारखी आहे. ह्या तुलनेसाठीं उपलब्ध साहित्य मजजवळ होतें—प्रत्यक्ष सहवासही पदरीं पडला होता. मग हा मोकां माझ्यासारख्यानें कां गमवावा ?

जदुनाथ-सरदेसाई परिचय निमित्तानें वाचकांना एक नम्र विनंती करावयाची आहे. आमचा इतिहास पुष्कळांच्या अभ्यासाचा विषय झाला असल्यानें कित्येक वेळां अप्रस्तुत, विपर्यस्त विधानें त्यांच्या लेखनांत डोकावतात. झांशीच्या राणी संबंधानें एका इंग्रज (नाटक) लेखकाची चूक त्याला कळवून त्याजकरवीं जाहीर माफी मिळविल्याची हकीकत जदुनाथ-सरदेसाई पत्रव्यवहारांत उघड झाली आहे. हा केवळ एक प्रसंग आहे. आम्हां मराठ्यांना अन्यायकारक अशी भूलचूक स्वतः जदुनाथांच्या

लिखाणांत डोकावल्याचीं उदाहरणें पुस्तकी प्रपंचांत दाखविलीं आहेत. निदान तीन निरनिराळ्या इंग्रज लेखकांच्या पुस्तकांत अशीं तक्रार करण्याजोगीं विधानें आल्याचें मला स्वतः ठाऊक आहे. “नेपाल” ह्या दोन खंडी ग्रंथांत* पर्सि लॅंडनने ‘नानासाहेब’ (‘कानपूर’ प्रसंगामुळें गाजलेले) पेशवे यांजसंबंधीं (कुटुंबासंबंधीं) वदनामीकारक मजकूर लिहिला; तसाच** डेस्मंड यंगने नाना फडणिसांबद्दल आपल्या नव्या पुस्तकांत दडपला. तिसरा निर्देश “गुरखा” † या ऐतिहासिक वर्णनांत सर फ्रॅं. टुकर यांनीं केला. तो मराठी इतिहासाशीं संबद्ध नसला तरी आमच्या आद्य शंकराचार्यी-विषयीं असल्यानें त्याची दखल घेणें आवश्यक आहे. अशा लेखकांना-प्रकाशकांना पत्रें गेलीं, त्यांच्या विधानाविषयीं मत व्यक्त झालें, तरी पुष्कळ कार्य साधतें. प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याची छाननी जागरूकपणें करण्याची जरूरी अभ्यासकांना पटेल असें वाटतें. बौद्धधर्माबद्दल अवास्तव विधान § रॉलिन्सन यांच्या लोकप्रिय पुस्तकांत होतें, त्याबद्दल त्यांस कळवितांच त्यांनीं आपली चूक कबूल केली-अनेक आवृत्त्या होईपर्यंत कुणीही तिजकडे आपलें लक्ष वेधलें नाहीं म्हणून म्हटलें आणि कॉपर प्लेट्स केल्या होत्या तरी ती चूक दुरुस्त केली.

हें कार्य मराठी इतिहासापुरतें - भारतीयांपुरतें - कोणीं तरी पत्करलें पाहिजे असें वाटत असल्यास त्या दृष्टीनें व्यवहारी मार्ग आखणें जरूर आहे. संशोधकांचें, अभ्यासूंचें, प्राध्यापकांचें ... हें एक अलिखित कर्तव्य समजलें पाहिजे. आमच्या इतिहास-साहित्याची शोककथा ही आहे कीं त्यांत परस्पर मेळ आढळत नाहीं. कुणाचें म्हणणें खरें समजावें-याबद्दल मतभेदाला वाव असतो. पण “मुसलमानी” किंवा “हिंदु” कालगणनेवरून “इंग्रजी” तारीख ठरवितांना घोटाळा कां व्हावा कळत नाहीं. जदुनाथ सरकार व सरदेसाई यांच्या सुद्धां तारखा कांहीं ठिकाणीं जमत नाहींत; कित्येक प्रसंगीं श्री. वा. सी. बेंद्रे एक तारीख काढतात; तर जदुनाथांनीं काढलेल्या त्याच घटनेच्या तारखेंत एक दोन दिवसाचा फरक पडतो. दोघांचें मूळ साधन-मुसलमानी तारीख-एकच असतें हें विशेष. या तारीख भेदाचीं निवडक उदाहरणें अशीं—

शिवजन्मतिथि : (जुनी) (नवी)

पृ. १७ (पृ. ९१ इंग्रजी) सरदेसाई : ६ एप्रिल १६२७ १९ फेब्रु. १६३०
(पृ. १८) जदुनाथ सरकार : १० एप्रिल १६२७ १९ मार्च १६३०

* Percy Landon : *Nepal*, Vols I & II (London 1928.)

Vol. 1 p. 167 f. n. 2

** Desmond Young : *Fountains of The Elephants*

(डि बॉयनचें रमणीय चरित्र) (London 1959) p. 140

† Lt. Gen. Sir F. Taker : *The Gorkha* (London 1957) p. 18-19

§ H. G. Rawlinson : *A Concise History of The Indian People*
(OUP -1938) p. 84.

अर्घ्य प्रदान

अनुक्रम ... ३१७४३ वि: परित्र
... अ.क.स...

संसांक ... १०२४ ... नों दि: ३०.१२.६९

आगन्याहून पलायन

(पृ. १२९) (पृ. १८६ इंग्रजी)	सरदेसाई	१७ ऑगस्ट १६६६
(पृ. १४७)	जदुनाथ सरकार	१९ " "
(पृ. ४४)	बेंद्रे	२१ " "

जिजामातेचा मृत्यु

(पृ. १६१) (पृ. २२१ इंग्रजी) सरदेसाई } (पृ. ३७) बेंद्रे }	१७ जून १६७४
---	-------------

पृ. २०९ जदुनाथ

१८ जून १६७४

असे दिन-मान-भेद मुख्य मुख्य घटनांबाबत रहावे हे आमच्या साक्षेपी अभ्यासाचे लक्षण खास नव्हे. याबाबत चर्चा करून निश्चित तारीख ठरविणे इतके अवघड आहेसे वाटत नाही. मग आमच्या ज्येष्ठ अभ्यासूंनी अद्याप हे काम कां पार पाडले नाही? माझेच म्हणणे खरे मानण्याची आग्रही वृत्ति ठेवून हा अभ्यास साधणार नाही. इतर मते कोणती आहेत, इतर तारखा कोणत्या मांडलेल्या आहेत, त्यांपैकीं ग्राह्याग्राह्य कोणत्या हे ठरलेले असावे, अशी अपेक्षा गैर नव्हे.

म्हणून माझी विनंती अशी कीं ग्राह्याग्राह्यतेचा निर्णय लावण्याची खटपट व्हावी; खरे मत प्रसृत करावे - चुकीचे असल्यास ते बदलण्याचा प्रयत्न यावच्छक्य करावा.

शेवटीं ऋणनिर्देश करून अर्घ्यदान संपवावयाचे. जदुनाथांचे धाकटे बंधु श्री. विजयनाथ सरकार यांच्याशी झालेला प्रदीर्घ पत्रव्यवहार फार उपयुक्त ठरला. किती तरी विविध माहिती त्यांनी पुरविली - अनेक प्रकारची चौकशी त्यांनी केली - म्हणून मलाही जदुनाथांचे कर्तृत्व कळण्यास मदत झाली. जदुनाथांचे विद्यमान जामात श्री. वीरेंद्रनाथ बोस यांनी घरगुती तपशील पुरविले. नॅशनल लायब्ररी कलकत्ता येथे जदुनाथांचा ग्रंथ-संग्रह व इतर इंग्रजी संशोधनपर कागद आहेत. तेथील मुख्यांकडून थोडीबहुत मदत झाली. पण सर्वांत अधिक मदत झाली ती मुंबई युनिव्हर्सिटी लायब्ररीची. श्री. मार्शल यांनी पुस्तके मिळविण्याबाबत - नव्या आवृत्त्या घेण्याबाबत - दाखविलेली तत्परता प्रशंसनीय वाटली. तिचे अनुकरण होत नाही, याचे वाईट वाटते. पण मुंबईतल्या इतर कोणत्याही ग्रंथालयांत नाहीत अशी संपूर्ण आणि अद्यावत् जदुनाथांची पुस्तके मुंबई युनि०च्या लायब्ररींत आहेत. रेकॉर्ड ऑफिसमध्ये कांहीं नेमकी पुस्तके सहज मिळतात. त्या सवलतीचाही फायदा मी घेतला. श्री. दि. वि. काळे यांनी तत्परतेने उत्तरे पाठवून वेळोवेळीं अचुक माहिती पुरविली. श्री. सेतु माधवराव पगडी यांचे सहाय्य फार मोठे

* सरदेसायांचे ग्रंथ दोन : शककर्ता शिवाजी (मुंबई १९३५)

: न्यू हिस्टरी ऑफ दि मराठाज, खं. १ (मुंबई १९५७)

जदुनाथांचे शिवाजी अँड हिज टाइम्स, चौथी आवृत्ति (कलकत्ता १९४८)

बेंद्रे यांचे छत्रपति संभाजी महाराज (पुणे १९६०)

झालें. फार्सी-उर्दू साहित्यांशीं त्यांची चांगलीच जानपछान असल्याने आणि इतिहासांत ते असामान्य रीतीने तन्मय होत असल्याने, त्यांच्या अचुक माहितीचा लाभ त्यांनी पुष्कळ दिला. ती. बापुमामांनीं हस्तलिखित वाचून अभिप्राय कळविला—पुस्तक वाचकांना आवडेल कीं नाही याची कल्पना दिली—दुरुस्त्याही सुचविल्या. श्री. अरविंद ताटके या नवपरिचितानें हें पुस्तक पुरें करण्याबाबत पुष्कळ तगादा लाविला—आणि हौसेनें इतिहास वाचणारा-लिहिणारा हा नव-जवान मला उपयोगी वाटला. ह्या नाही त्या ऐतिहासिक घटनेबद्दल किंवा इतिहासकारांच्या जीवनाबद्दल त्याची जिज्ञासा मला उपकारी ठरली, तेव्हां त्याचेही आभार मानतो. आणखी अनेकांनीं मदत केली तिचा निर्देश कृतज्ञतापूर्वक करतो—त्यांना धन्यवाद देतो.

चित्रकार ओ. के. यांचा पुस्तक सजावटींतला वाटा वेगळ्याने सांगण्याची जरूरी नाही. मला त्यांचें कौतुक वाटलें, तें त्यांच्या हसतमुख उत्साहाचें. छायाचित्रें न घालतां रेखाचित्रें घालावीं ही त्यांची कल्पना. ती साध्य होण्यासाठीं चित्रही त्यांनींच काढून दिलीं. मुद्रक-प्रकाशक यांनीं आपापलें कार्य किती चांगलें केलें आहे हें वाचकांनीं ठरवावें— आणि ज्याची शाबासकी त्यास पावती करावी. ही सर्व मंडळी ह्या परिचय-पुस्तकाच्या श्रेयांतील भागीदार असल्याने त्यांचे आभार मानतो.

या प्रसंगीं आमच्या बदलापुर मंडळाचे अविस्मरणीय घटक, ती. नानासाहेबांचे मानसपुत्र, चिंतोपंत कर्वे यांचें स्मरण होतें. त्यांनीं यांतील कांहीं भाग वाचला होता. त्यांचें कौतुक केलें—लवकर प्रकाशनाबद्दल आत्मीयतेनें निकड लावली; हें पुस्तक प्रसिद्ध झालेलें पहाण्यास मात्र ते नाहीत, ही जाणीव असह्य आहे.

सारस्वत बँक वि.

मुंबई. ४

१६ ऑगस्ट १९६१

श्री० रा० टि०

अनुक्रम

	अर्घ्यप्रदान	सात
: १ :	कौटुंबिक	१
: २ :	व्यावसायिक	१७
: ३ :	पेशवे दत्तर	२९
: ४ :	पत्रसंभार	५१
: ५ :	पुस्तकी प्रपंच	८४
: ६ :	यथार्थ दर्शन	१२४
: ७ :	समारोप	१४३

गणेश संघ संज्ञा पत्र, ठाणे. स्थ
अनुक्रम

वि:

क्रमांक नों दि:

गोसावी व त्यांचा संप्रदाय
by गोस्वामी पृथ्वीगीर हरिगीर

सर जदुनाथ सरकार यांचे मराठी हस्ताक्षर

My Dear Sripad Rao,

I have received the drafts of
the Kamshet Week reports and shall soon

Jadunath Sarkar,
P.169, Southern Avenue, Kalighat P.O.,
Calcutta

सर जदुनाथ सरकार यांचे इंग्रजी हस्ताक्षर

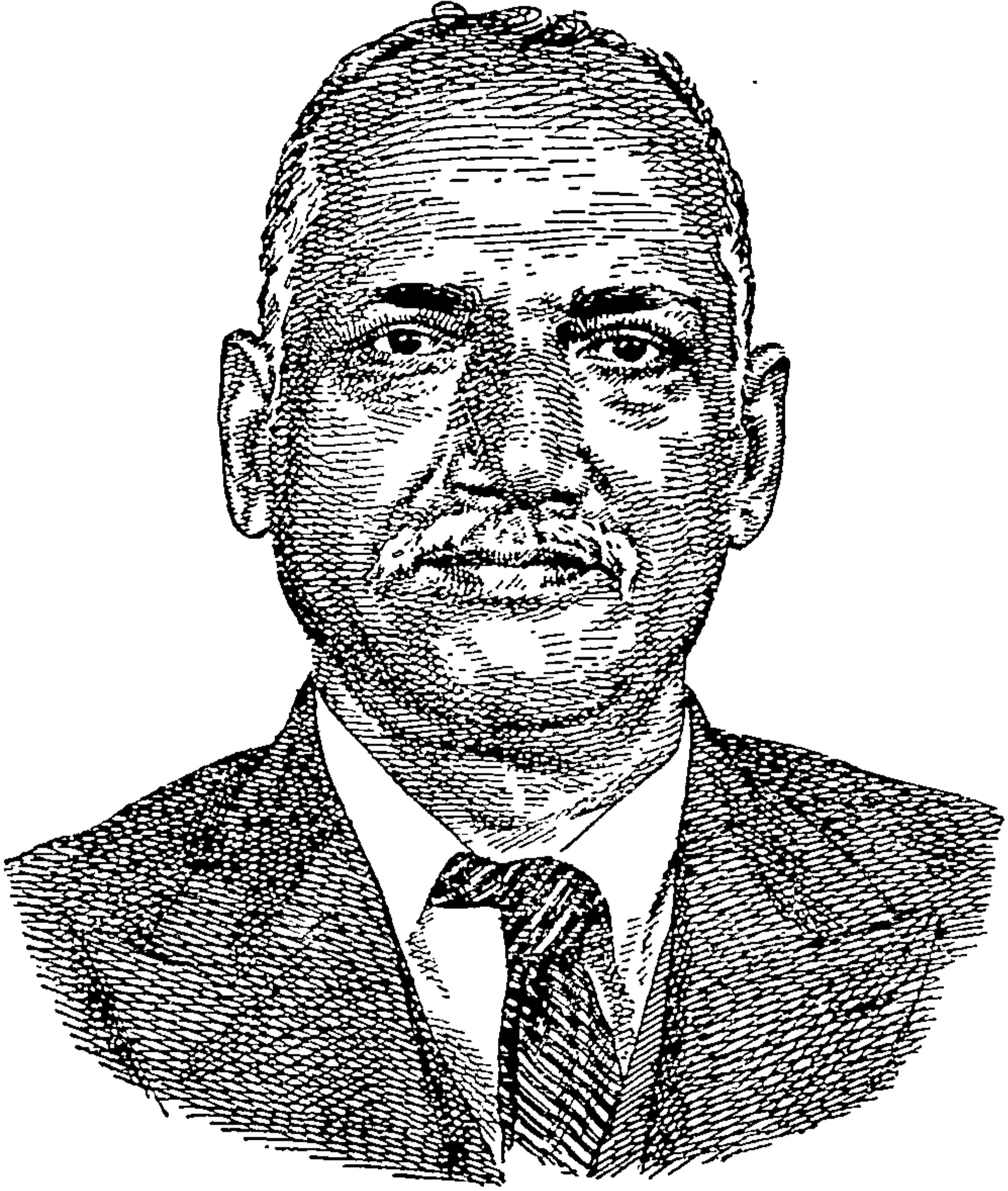
श्रेष्ठप्याची इच्छा त्यांनीं करि
रावाचें राजवाराण हा लिख दि-
न त्यास ककवीव.

गो० सो० सरदेसाई.

रियासतकार सरदेसाई यांचें मराठी इंग्रजी हस्ताक्षर

• 'the library card.
Nothing more today.
Kaungket Jan 0
19.9.38 ~~Jan 0~~
G. J. Sambhar.

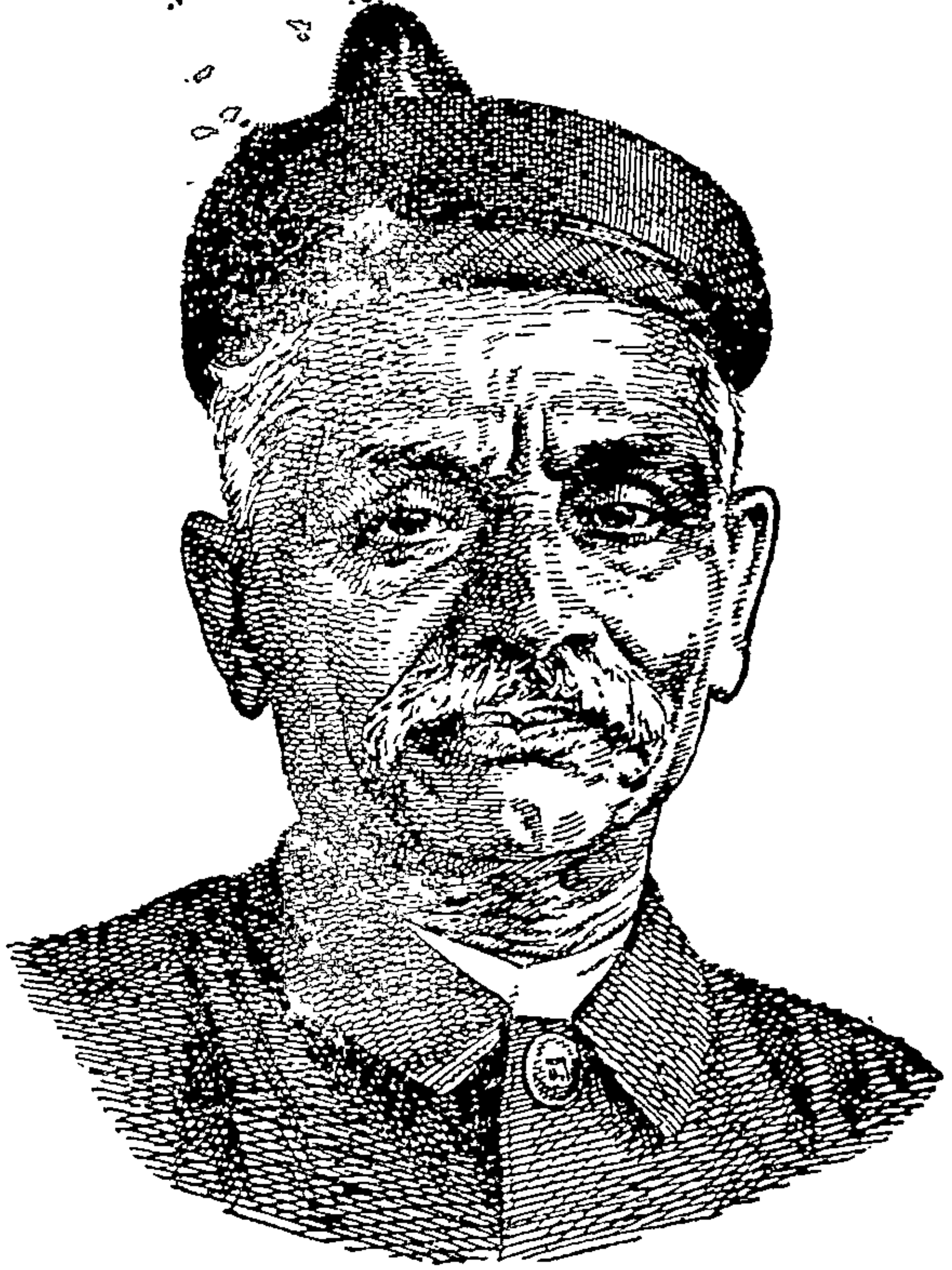
सरकार आणि सरदेसाई

सर जदुनाथ सरकार

ज. १० डिसें. १८७०

मृ. १९ मे १९५८

रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई

ज. १७ मे १८६५

मृ. २९ नोव्हें. १९५९

कौटुंबिक

अद्वितीय इतिहासकार म्हणून विद्वज्जगांत ख्यातनाम
झालेल्या या उभय विद्वान मित्रांचें कौटुंबिक जीवन

सर जदुनाथ सरकार हे बंगाली घराण्यांतील राजकुमार सरकारांचे तिसरे चिरंजीव. राजकुमार आणि त्यांची पत्नी हरिसुंदरी यांना एकंदर १० अपत्ये झालीं—७ मुलें, ३ मुली. कुमुद, शशिशेखर, जदुनाथ, आनंदीनाथ, विजयनाथ, वीरेंद्रनाथ आणि अखिलनाथ हे सात पुत्र; सुशीला, सुकुमारी आणि सुरबाला ह्या तीन कन्या, अशा दहा मुलांची माता म्हणून हरिसुंदरी 'रत्नगर्भा' ठरली. बहुतेक सरकार कुटुंबी दीर्घायुषी म्हणतां येतील. सध्यांच्या पूर्व पाकिस्तानांतील राजशाही जिल्ह्यांत करचमारिया गांवीं ता. १० डिसेंबर १८७० रोजीं राजकुमारांचे हे तिसरे चिरंजीव जदुनाथ जन्मले.

जमीनदारांचें घराणें, राजकुमारांसारखा इंग्रजी शिक्षणानें दिपलेला सुधारक पिता, इंग्रजी वाङ्मयाची, इतिहासाची त्यास खास आवड, तेव्हां जदुनाथांच्या उपजत गुणांना पूर्ण वाव मिळाला. इंग्रजी वाङ्मयाचें, वाचनाचें, परिशीलनाचें "वेड" औरस हक्कानें त्यांना (व इतर भावंडांनाही) लाभलें. त्या वेळच्या सुधारकांबद्दल लोकांत फारसें अनुकूल मत नसे. "ह्यांच्या घरीं कपाटांत कसल्या तरी नव्या पोथ्या भरल्या आहेत" असें लोकांना वाटे. "घरचा ग्रंथसंग्रह" "इंग्रजी पुस्तकांचा संग्रह," ह्या कल्पना, त्या वेळीं अगदीं नव्या होत्या. पोथ्या घरीं असल्याच तर त्या बासनांत बांधलेल्या, मुलाबाळांच्या हातीं न पडतील, अशा ठेवलेल्या असायच्या. पण टागोरप्रणित ब्रह्मो समाजाच्या राजशाही शाखेचे राजकुमार एक विश्वस्त होते, एवढें म्हटलें म्हणजे त्यांत सर्व कांहीं आलें.

रियासतकार गोविंदराव सरदेसाई हे सखाराम नायक वेरवलीकर (सरदेसाई) यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव, हसोळ (नजीक गोविल जि. रत्नागिरी, महाराष्ट्र) येथें ता. १७ मे

१८६५ रोजी जन्मले. गरिबीचा एकंदर कुटुंबविस्तारही मोठा. गोविंदरावांच्या पाठीवर १० मुलें (सहा पुत्र, चार कन्या) सखारामबापूंना लाभलीं. पैकीं दुसरा पुत्र, तिसरी व चौथी कन्या अशीं तीन अल्पवयीं-वारलीं. नारायण, गणपति, दिनकर व भास्कर हे गोविंदरावांचे चार धाकटे. भाऊ. त्यांना दोन बहिणी होत्या. धनगर महालाचे हिशेब ठेवण्याच्या कामावर असल्यामुळे सखाराम नायकांचा नित्य सहवास मुलांना लाभला नाही. पण खेड्यांतल्या मुलांना करावीं लागत तीं गुरें राखण्याचीं, शेतांत हिंडण्याफिरण्याचीं कामें, गोविंदरावांनाही करावीं लागलीं. सात वर्षांनीं त्यांची मुंज झाली आणि मग वेरवलीच्या प्राथमिक शाळेंत त्यांचें नांव घातलें. खाण्यापिण्याचे हाल होत असतांनाही शिकण्यासाठीं सरदेसाई परगुहीं राहिले. दीड वर्षसुमार वेरवलीस काढल्यावर शिपोशीच्या शाळेंत ते जाऊं लागले. येथें त्यांचा अभ्यास बरा होऊं लागला. देवदेवतांचे उत्सव, भजनें, नाटकें, वेदपाठ, इत्यादि संघटित कार्यांत भाग घेण्याची संधि त्यांना मिळूं लागली.

जदुनाथांना अक्षरओळख ४ थ्या वर्षीं करून दिली, तीसुद्धां मोठ्या थाटामाटानें. जमीनदारांचे पुत्र, त्यांचें कौतुक कमी कसें असेल? कांहीं वर्षें खेड्यांतल्या शाळेंत काढल्यावर त्यांना आठव्या वर्षीं राजशाहीला पाठविलें. जमीनदारांचा वाडा अशा शहरगांवीं होताच. पण राजशाहीपेक्षां कलकत्याची शाळा बरी, म्हणून अभ्यासासाठीं जदुनाथांना एक वर्षांच्या आंत ज्येष्ठ बंधूंच्या देखरेखीखालीं कलकत्यास नेऊन ठेवलें. वडील ब्रह्मो असले तरी आजोबांनीं वैष्णव पंथ पत्करला होता. तेव्हां-पासून सरकारांच्या घरांत सामिघ खाणें तर बंद झालेंच, पण कांदा-लसूण यांनाही मज्जाव झाला. असे कांहीं निर्बंध राजीखुषीनें, अकलहुशारीनें पत्करलेले असोत वा नसोत, घरीं नेमलेल्या ब्राह्मण “आचाऱ्यां” मुळेही कित्येकांना स्वतःच्या आचारांवर बंधनें पत्करावीं लागलीं. मुसलमानांच्या भटारखान्यांतला “पाव” (डबल रोटी) घरीं येत असल्यास, त्या घरांत ब्राह्मण आचारी मिळणें मुष्कील होत असे. पारंपरिक शाक्तपंथी, काली उपासक, “गंगा-फला”हारी बंगीय समाजांत हे निर्बंध कित्ती जाचक वाटले असतील बरें? कलकत्याहून थोडेच दिवसांत जदुनाथ परत राजशाहीस गेले आणि त्यांचा अभ्यास जरा अधिक नेमानें आणि नेटानें सुरू झाला.

इंग्रजी शिकावें कीं नाहीं अशा पंचायतींत सरदेसाई होते. घरची गरिबी. ज्येष्ठ पुत्रानें संसाराचा भार वहावा, ही ज्याची त्याची अपेक्षा. कुणा तरी हितचिंतकानें पुढाकार घेऊन, आश्वासन देऊन, आग्रह केल्याखेरीज सरदेसाई हायस्कुलांत गेले नसते, अशी अवस्था त्या वेळीं होती. तसा घरोब्याचा वडील आयत्या वेळीं पुढें आला. त्यानें आग्रह करून गोविंदरावांना रत्नागिरीस इंग्रजी शाळेंत दाखल करून घेतलें. कांहीं तरी गोंधळामुळे त्या वेळीं पांच वर्षांत सर्व मुलांना मॅट्रिक परीक्षेला बसतां आले. सरदेसाई मॅट्रिक पास होण्यापूर्वीं त्यांचा विवाह झाला. शाळेंतल्या शिक्षकांनीं ह्या

शिष्याला आपला जांबई निवडले असल्याने पुढील शिक्षणाची अंशतः जबाबदारी त्यांनीच पत्करली. कॉलेजसाठी सरदेसाई रत्नागिरीहून पुण्यास श्वशुरगृही गेले.

कलकत्यास फार दिवस न काढतां जदुनाथ राजशाहीस परतले. तेथेंच होईल तितका अभ्यास पुरा करावा असा वेत ठरला असावा. कॉलेजचीं दोन वर्षे पुरीं होईपर्यंत अभ्यासाची तजवीज राजशाहीस होती. तिचा फायदा जदुनाथांनीं घेतला. परंतु राजशाहीस त्यांना एक नवा मित्र लाभला : मलेरिया. मूळची त्यांची प्रकृति दणकट नसली तरी ते अशक्त नव्हते. पण मलेरियापुढें कुणाचें काय चालतें ? ह्या नियमित आजारामुळे त्यांची कॉलेजमधील परीक्षा चुकते कीं काय असें वाटत होतें. कांहीं पेपरसाठीं त्यांना उचलून न्यावें—आणावें—लागलें, इतके ते त्या मलेरिया मित्रानें सतावलेले होते. परीक्षेसाठीं धडपडणारा विद्यार्थी आजारी असला म्हणून नापास होतो थोडाच ? जदुनाथ राजशाही कॉलेजची प्रथम परीक्षा पास झाले आणि पुढल्या अभ्यासासाठीं कलकत्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत दाखल झाले. जमीनदाराचे पुत्र म्हणून एरवींच्या ऐषआरामांत जदुनाथांना कसलीच कमतरता नव्हती. तरी त्यांचा कल कमी खर्चाकडे, साधेपणाकडे होता, हें त्या वेळींही नजरेंत भरत होतें. कलकत्यास असतांना सुद्धां चैन करण्याचा मोह त्यांना झाला असला तरी तो त्यांनीं आवरलेला दिसतो.

फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे, आणि एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई, अशा दोन ठिकाणीं मिळून सरदेसाई ग्रॅज्युएट झाले. पहिल्या खेपेस त्यांना यश लाभलें नाहीं. बी. ए. ला दुसऱ्या वेळीं ते पास झाले. मुंबईत त्यांना स्वावलंबी बनावें लागलें. जेवण खाणावळींतलें. मिळेल तें काम करावें. नकला करण्याबद्दल पैसे मिळवावे—असा त्यांचा क्रम होता. पहिलें पुण्याचें वर्ष “रम्य अशा श्वशुरमंदिरीं” गेलें असलें तरी सरदेसायांच्या दृष्टीनें तो त्यांना तुरुंगच वाटला. (माझी संसार यात्रा पृ. ४१) नुकताच कोंकणांतून देशावर, पुण्यासारख्या चोखंदळ शहरांत आलेला विद्यार्थी, त्याचें बोलणें निराळें; पोषाख गरिबीचा; यामुळे ते थोडेसे गोंधळून गेले असावे. पुण्यास काय किंवा मुंबईस काय, कॉलेजच्या वातावरणांत सरदेसाई समरस झालेले दिसत नाहींत. सहाभ्यासूंशीं त्यांनीं फारशी सलगी—ओळख—केली नसावी. नवशिकेपणामुळे पहिल्या वर्षीं पुष्कळ जण कॉलेज वातावरणांत बुजतात खरे. पण थोड्याच दिवसांत ते वातावरण त्यांच्या नीट आंगवळणीं पडतें, त्यांत ते छान रुळतात. ही रुळणारी वृत्ति सरदेसायांची नसावी. अभ्यासांतही त्यांची विशेष हुषारी कुठें चमकली नाहीं. उलट, एक दोन मुख्य विषय आपणांस कळतही नव्हते असें त्यांनीं आपल्या ‘संसार यात्रे’त कबूल केलें आहे.

कलकत्यास जदुनाथांना तसा कांहीं अनुभव आला नाहीं. एक तर कॉलेजच्या जीवनांत फुटबॉल खेळण्यांत त्यांनीं पुष्कळ प्रगति केली. तेही खेळांतून राजधानींत गेले.

फुटबॉल, चेंडूफळी इत्यादि खेळांचीं नांवां त्यांना राजशाहींत ऐकू येत होती. पण तो प्रत्यक्ष खेळण्याची - पहाण्याचीही संधि कलकत्यास मिळाली. ह्या कंदुकक्रीडेंत जदुनाथांचें मन रमलें तें इतकें कीं ईडन हिंदु होस्टेलच्या फुटबॉल टीमचे ते चिटणीस निवडून आले. ह्या चिटणीशी कामांत त्यांनीं दाखविलेली हुषारी लोकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिली नाही. त्यांच्या नित्याच्या जीवनांतही या प्रकारचीं कामें आलीं तेव्हां जदुनाथांचा उरक, व्यवस्था व पद्धतशीरपणा यांची छाप चटकन् नजरेंत भरे. “ होस्टेल जीवन ” आणि क्रीडानैपुण्य या दोन्ही संधींचा फायदा जदुनाथांनीं भरपूर घेतला - पुढील जीवनाची तयारी उत्तम आणि भक्कम पायावर उभारली.

अभ्यासांतही ते मुळींच मार्गें राहिले नाहीत. उलट, कित्येक साहेब-शिक्षकांचे ते आवडते बनले. म्हणून बी. ए. परीक्षा पास चांगल्या रीतीनें उतरल्यामुळे त्यांना दर महा ५० रु. ची स्कॉलरशिप मिळाली. पुढल्या एम्. ए. च्या परीक्षेंत तर त्यांना प्रथम वर्ग मिळाला आणि इंग्रजींत त्यांनीं मिळविलेले मार्क “ उच्चांक ” ठरले.

बी. ए. ची परीक्षा पास होतांच पुढल्या शिक्षणाचा विचार करण्यास सरदेसायांना सवड मिळाली नाही. त्यांच्यासाठीं बडोद्यास राजदरबारी नोकरीचें ताट जणूं काहीं आधीं मांडून ठेवलें होतें. परीक्षेचा निकाल लागला आणि महिनाभरांत गायकवाडींत महाराजांचे “ वाचक ” म्हणून त्यांची नेमणूक (दर महा रु. ७० वर) झाली. सयाजीरावांशीं त्यांची प्रथम भेट महावळेश्वरीं (स. १८८९ च्या प्रारंभीं) झाली; तेव्हां तिथल्या तिथेच महाराजांनीं नव्या होतकरूची परीक्षा पहाण्याच्या निमित्तानें भराभर मजकूर सांगण्यास - तो त्यानें लिहून घेण्यास - सुरवात केली. आधींच राजदर्शनासाठीं चार तास सुमार तिष्ठंती सरदेसायांना करावी लागली होती. नंतरचे चार तास लिहिण्यांत गेले. आपण नेमणार तो नवा वाचक जेवला आहे कीं नाहीं हें विचारण्याचें कारण सयाजीरावांना पडलें नाहीं. पण तो उपाशी आहे, हें समजतांच तो महाराजांना पसंत पडला. त्याच्या निष्ठेबद्दल त्यांची खात्री झाली. हें राज-दर्शन सरदेसायांना लाभदायक ठरलें. * स्वतःच्या पायावर ते उभे राहूं लागले,

* हा प्रथम भेटीचा प्रसंग सरदेसायांच्या मनांत फार ठसला. इतका कीं त्याचें अनुकरण, अजाणतां असेल कदाचित्, त्यांचे हातून पुष्कळदां होऊं लागलें. कामशेत येथें ते रहात असतां त्यांचें मला (मुंबईला) पाचारण येई. पहाटे ५-५॥ च्या सुमारास मी कामशेतला त्यांच्या निवासस्थानीं पोचलों कीं मला कपडे उतरूं न देतां किंवा प्रातर्विधी आटोपण्यास सवडही न देतां, त्यांचें (महाराजांप्रमाणें) “ डिक्टेसन ” सुरू होई; मग त्यांना स्वतःला कोठें जायचें असेल तरच त्यांत खंड पडे. माईनीं याबद्दल नानांकडे किती तरी वेळां तक्रार केली होती. कारण माझी “ न्याहारी ” तयार असली तरी मला स्वयंपाक घरांत जातां येत नव्हतें. मी उशीर केल्यामुळे माईना पुढील दैनिक कार्यक्रम आटोपण्यास उशीर होई.

तेव्हां त्यांना पंचविशी गांठायची होती. पण परीक्षा पास होतांच नोकरी आणि ती राजदरबारची, सयाजीरावांसारख्यांच्या निकट सहवासांत रहाण्याची, मिळाली म्हणून त्यांना स्वतःला धन्यता वाटली.

स्वतःच्या पायावर उभे रहाण्याची तातडी वाटण्याइतकें विकट भाग्य जदुनाथांचें नव्हतें. उलट स्वतःची “कमाई” स्वतःची हौस भागविण्यासाठीं खर्च करण्याची मुभा त्यांना होती. शैक्षणिक जीवनांत त्यांची कमाई नुसत्या रु. ५० दर महाची एवढीच नव्हती. प्रेमचंद रायचंद स्कॉलर्शिप * मिळविण्याचा असामान्य मान त्यांनीं स्वकष्टानें, अभ्यासानें प्राप्त करून घेतला. आमच्या प्रांतांतल्या मोठमोठ्यांना या स्कॉलर्शिपची यथार्थ कल्पना नाही. दर महा १००-२०० रु. पर्यंत ची ती नसून सालीना रु. ५००० याप्रमाणें पांच वर्षें मिळणारी श्रीमंती स्कॉलर्शिप ती आहे. तिजसाठीं वेगळी परीक्षा असे आणि ती मिळवणारे खरोखर विद्वान ठरत. जदुनाथांनीं ती मिळविली - यांत दोन भावी घटनांचें स्वरूप स्पष्ट झालें : (१) जदुनाथ मोठे विद्वान होणार हें ठरलें ; आणि (२) त्यांच्या विद्वत्तेला साजेल असा ग्रंथसंग्रह जमविण्यास आयतें साधन त्यांना लाभलें.

पारंगत पदवी (एम्. ए.) प्राप्त झाल्यावर, त्यांच्या आंगच्या हुशारीमुळे फारशी खटपट न करतां जदुनाथांना नोकरी मिळाली. (स. १८९२). रिपन कॉलेजांत तीन वर्षें ; विद्यासागर कॉलेजांत दोन वर्षें ; हीं पांच वर्षें एका दृष्टीनें तयारीचींच होती. कॉलेजांत इंग्रजी (भाषा) शिकवितांना त्यांची तयारी प्रेमचंद रायचंद स्कॉलर्शिप मिळविण्याची - त्या परीक्षेसाठीं प्रबंध पाठविण्याची - चालू होती. अभ्यासाचा विषय त्यांनीं निवडला तो : औरंगजेबकालीन हिंदुस्थान : प्रादेशिक, सांख्यिक (= आंकडेशास्त्रसंबंधीं) वर्णन. या अभ्यासासाठीं कांहीं फार्सी कागदपत्रें वाचतां यावीं म्हणून ते फार्सीही शिकले. बंगाली मातृभाषा म्हणून ; इंग्रजी परीक्षेचा विषय म्हणून ; संस्कृत ‘ दुय्यम ’ भाषा म्हणून आणि आतां हौशीखातर फार्सी, अशा चार श्रेष्ठ भाषांचा अभ्यास करणाराचें व्यापक वाचन, त्याची बहुश्रुतता आणि एकंदरीनें “ उदार ” (लिबरल) वृत्ति यांबद्दल वेगळें असें काय सांगावें ? हें बहुभाषाप्रभुत्व जदुनाथांना पुढील कार्यांत फार उपयुक्त ठरलें. याचें प्रत्यंतर यथासमय येईलच. परंतु जुन्या अभिजात

* ह्या स्कॉलर्शिपच्या निमित्तानें सर जदुनाथ कलकत्ता व मुंबई विद्यापीठांची तुलना करीत ; दोन्ही युनिव्हर्सिटींच्या वृत्तींतला फरक स्पष्टपणें सांगत. एकाच धनिकानें दोन दोन लाख रु. दोन्ही युनि. स दिले. एकीनें अत्युच्च “ टॉवर ” (दात्याच्या मातुःश्रीचें नांव राजाबाई) बांधला ; दुसरीनें कडक परीक्षा घेऊन त्या रकमेच्या व्याजांतून स्कॉलर्शिप देण्याचें ठरविलें. म्हणून कलकत्ता विद्यापीठांतून आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे विद्वान तयार झाले. तो मान मुंबई विद्यापीठाला लाभला नाही. (नैराश्यानें पछाडलेल्यांना आत्महत्या करण्याला एक स्थान मात्र या मनोऱ्यामुळे मिळालें !)

वाङ्मयाचा, भाषेचा, अभ्यास व्यवहारी जीवनास कसा पोषक ठरतो, त्याचा प्रत्यक्ष फायदा दिसत नसला, तरी महत्त्व किती आहे, हे जडुनाथांच्या जीवनावरून समजते. कारण जडुनाथांनी भाषावाङ्मयाचा अभ्यास केला, साहित्यांत मोलाची भर घातली, तसे सरदेसायांना करतां आले नाही. देश-काल-परिस्थितीचा हा दोष असला तरी भावी जीवनांतील मित्रांच्या मनोभूमिकेतील फरक स्पष्टपणे समजण्यासाठी त्यांच्या पूर्वतयारीतली तफावत लक्षांत घेतली पाहिजे.

कौटुंबिक सुख-दुःखाचा वाटा ह्या दोन्ही इतिहासकारांना सारखा नव्हता. सरदेसाई एका मोठ्या कुटुंबांतले ज्येष्ठ पुत्र व कर्ते, मिळवते म्हणून त्यांना कांहीं जबाबदाऱ्या पत्कराव्या लागल्या. त्या त्यांनी आनंदाने, कर्तव्य म्हणून पार पाडल्या. आणि त्यांना या बाबतींत बंधूंचे सहकार्य असामान्य रीतीने लाभले. स्वतःचा संसार म्हणजे पत्नी आणि दोन सोन्यासारखे पुत्र एवढाच वाढला. पैकीं धाकटा मुलगा वयाच्या १२ व्या वर्षी आणि मोठा २६ व्या वर्षी त्यांना सोडून गेला. हातातोंडाशी आलेला, “स्वदेशेषु मान्यः विदेशेषु धन्यः” असा ज्येष्ठ मुलगा श्यामकान्त परदेशांत असतांना मृत्युमुखी पडावा—हा आघात, नुकतेच वडोदे सोडून आलेल्या सरदेसायांना फार मोठा वाटला—अपार दुःखांत माता-पता बुडाले. पुढे “श्यामकान्तचीं पत्रे” छापून प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांचा दुःखावेग ओसरला आणि त्यांनी स्वतःस इतिहास, लेखन, वाचन यांत पूर्णपणे बुडवून घेण्यास सुरुवात केली. न कळत त्यांची ही प्रवृत्ती वळावली असावी. पण श्री. न. चिं. केळकरांनी त्यांना सांत्वनपर पत्र लिहिले—त्यांत त्यांना पुढील सुखाचा मार्ग सापडला. केळकरांनी लिहिले : “इतिहास हा तुम्हीं पुत्र मानला आहे आणि तो अमर आहे.” यानंतरच सरदेसायांचे जीवन म्हणजे इतिहासमय आहे. विश्रांतीसाठी इतिहासकारांकडे वास्तव्य; प्रवासाला जायचें तेंही ऐतिहासिक ठिकाणे पहायला. वाचनदेखील इतिहासाचें—लेखन तर दुसरें नव्हतेंच. इतकी इतिहासाबाबतची ओढ त्यांनी स्वतःला लावून घेतली (किंवा लागली असेल). पुढे कांहीं दिवसांनी (स. १९४३) सरदेसायांवर पत्नीवियोगाचा आघात झाला. “एक उणे-साठ” वर्षे वैवाहिक जीवन काढल्यावर विधुर म्हणून १६ वर्षे सरदेसायांना कंठावीं लागलीं—हा सर्वांत मोठा कठिण काळ समजला पाहिजे.

जगज्जीर्णारण्यं भवति च कलत्रव्युपरमे

हा प्रभु रामचंद्रांसारख्यांचा अनुभव; वनवासांतला विरहदेखील दुःसह वाटला नाही—तो नंतर, उतार वयांत, अधिक जाणवला, तर आश्चर्य नाही. पण सरदेसायांचे इतिहासाचें व्यसन जबरदस्त होतें. विधुरावस्थेत त्यांच्या मराठी रियासतींचा इंग्रजी अवतार व्यापक वाचकांना लाभला. सुमारे ३२०० पृष्ठांचा मराठी मजकूर (८ खंडांत मिळून आहे तो) दीड हजार सुमारे इंग्रजी पानांचा तीन खंडांत उपलब्ध झाला.

सामायिक कुटुंबांतला कर्ता पुरुष म्हणून पत्करलेल्या जबाबदारीसंबंधी सरदेसाई आणि जदुनाथ यांच्या अनुभवांत देखील विविधता आहे. जुन्या पद्धतीच्या पण गरीब अशा एकत्र कुटुंबांतले सरदेसाई हे ज्येष्ठ पुत्र. त्यांच्या पाठचीं भावंडे बव्हंशीं स्वावलंबी होतीं. कुणा एकावर त्यांचा बोजा फारसा पडला असें झालें नाहीं. सर्वांनीं मिळून प्रत्येकानें आपापल्या परीनें कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. संबंधीयांना कांहीं उणें पडूं दिलें नाहीं. आपपर भाव मानला नाहीं. या दृष्टीनें सरदेसाई कुटुंब महाराष्ट्रीय समाजांत फार वरचें ठरेल आणि ह्या वृत्तीची जाणीव सर्व सरदेसाई बंधूंत — ते मिळवते झाल्यानंतरही — शेवटपर्यंत राहिली हें विशेष. वडीलकीच्या नात्यानें सल्लामसलत, शेवटची पसंती किंवा 'मानाचें पान' ज्येष्ठ बंधूंचें. पण आधींच्या सर्व बाबी ठरवून त्याप्रमाणें काम उरकणें हें धाकट्या बांधवांनीं बिनबोभाट पार पाडावें हें जसें कांहीं ठरलेलें असे.

जदुनाथांचें एकत्र कुटुंब प्रारंभीचीं बरींच वर्षें होते. नंतर कटक-पाटणा-कलकत्ता-दार्जिलिंग या ठिकाणीं त्यांनीं बिऱ्हाडें केलीं. केव्हां केव्हां तर दोन्हीं ठिकाणीं बिऱ्हाडें ठेवावीं लागलीं. त्यांचा विवाह वयाच्या २३ व्या वर्षीं झाला होता खरा; पण वधूवरांत १० वर्षांचें अंतर असल्यानें — सौ. कदंबिनी सरकार पहिलीं कांहीं वर्षें माहेरीं राहिल्या. शिवाय प्रेमचंद रॉयचंद परीक्षेसाठीं जदुनाथांचा अभ्यास चालू होता.

स. १८९६ ते १९१६ या वीस वर्षांत जदुनाथांच्या घरीं पाळणा १० वेळां हलला ! पहिला मुलगा अवनींद्रनाथ (= अबनी) स. १८९६ मधला. त्याच्या पाठीवर दोन मुली झाल्या. एक तीन-चार महिन्यांची होऊन देवाघरीं गेली ; दुसरी साडेतीन वर्षांची झाल्यावर मात्यापित्यांना चटका लावून गेली. नंतरचा मुनींद्रनाथ अठरा वर्षांचा होऊन वारला. आईबापांना मोठाच धक्का बसला. सत्येंद्रनाथ स. १९०४ मध्ये जन्मला — हौशीनें पुष्कळ शिकला. पण असाध्य दुर्धर रोगानें त्याला घेरलें. त्याची बहुतेक जवानी आजाराशीं टक्कर देण्यांतच गेली ! तो ५१ व्या वर्षीं ह्या यातनांतून सुटला ! त्यावेळीं जदुनाथांनीं सरदेसायांना लिहिलें कीं “ तुमच्याप्रमाणें मीही आतां निपुत्रिक राहिलों ”. (ता. १० सप्टें. १९५५). यानंतर प्रियंवदा, नाइका, हासी, सुधा व रमा या पांच मुली जदुनाथांच्या घरीं एका पाठोपाठ जन्मल्या. एकूण जदुनाथांच्या संसारांत जननमरणाचे फेरे बरींच वर्षें चालू होते. पुढें जगरहाटीप्रमाणें मुलें-मुलीं यांनीं गजबजलेल्या घरांत लवकरच नातवंडे खेळूं लागलीं आणि विद्वद्वर्य आजोबांना बाललीलांचा हितकर परिणाम ठाऊक असल्यानें ते वात्सल्यांत रमूं लागले. पण विधि-घटना कठोर होती. नितांत क्रूर होती. जदुनाथांचें घर हें पुढें पुढें “ इस्पितळ ” बनलें आणि अपत्य-जामात वियोगाचे विविध प्रकार त्यांना भोगावे लागले. वडील पुत्र (अबनी) आंग्ल विद्याविभूषित खरा ; पण शास्त्रीय प्रयोग करतां करतां झालेल्या स्फोटानें तो पार बधिर बनला. त्याच्याशीं नेत्रपल्लवी किंवा करपल्लवी यांच्या आधारें बोलावें लागे. मात्र त्यानें ओष्ठपल्लवी (लिपू रीडिंग) चांगली आत्मसात केली

होती. तोही वयाची ५० गाठण्याच्या सुमारास कलकत्यांतील जातीय दंगलींत ठार झाला ! कोणी तरी येऊन त्याला मागून भोसकलें. दुसरा पुत्र बरींच वर्षे आजारी होता. तोही खंगून खंगून शेवटीं त्यांना सोडून गेला (सत्येंद्र). रमा ही सर्वांत धाकटी कन्या - हुषार आणि चलाख. आणि शेंडेफळ म्हणून आईबापांची लाडकी. लंडनमध्ये उच्चाभ्यासासाठीं गेली असतां ती तिकडेच निवर्तली ! घरांतील सर्वांना चटका लावून गेली. सुधा ही रमापेक्षां वडील कन्या. तिचें लग्न मोठ्या थाटानें कॅप्टन घोश या लष्करी अधिकाऱ्याशीं झालें (स. १९३०). तिला तीन पुत्र. पण दुसऱ्या महायुद्धांत घोश बरींच वर्षे ' नापत्ता ' होते. त्यांजबद्दल संशय होता कीं ते नेताजी सुभाष बोसच्या आझाद हिंद फौजेत सामील झाले. या संशयावरून जदुनाथांना सरकारी - लष्करी - जाच फार सोसावा लागला. पण अखेरीस कॅ. घोश " मृत " ठरले. विचारी सुधा * विधवा झाली आणि तीन पोरकीं मुलें मातामहांच्या छायेखालीं आलीं.

पण एवढ्यानें जदुनाथांचें कौटुंबिक दुःख संपलें नाहीं. प्रियंवदा ही त्यांची ज्येष्ठ कन्या. तिला लागोपाठ सात कन्या झाल्या आणि नंतर तिला वैधव्य प्राप्त झालें ! सातही कन्या मातामहांच्या छायेखालीं आल्या !

स्वतः लेडी सरकार बरींच वर्षे आजारी होत्या. एप्रिल १९५५ मध्ये त्यांच्या मांडीचें हाड मोडल्यामुळें सर्वस्वी पराधीन बनून त्या आंथरुणास खिळलेल्या आहेत. हा जदुनाथांचा कुटुंबविस्तार, त्यांना शेवटीं शेवटीं किती तापदायक आणि भारदायक वाटला असेल बरें ? जदुनाथ मोठ्या धीराचे, निधड्या छातीचे आणि स्वकर्तव्यतत्पर. म्हणूनच त्यांना हा आपत्तींचा लोंढा सहन करतां आला. आणि मुख्य म्हणजे इतक्या प्रचंड दुःखावेगानेंही त्यांच्यांत कटुता आली नाहीं. त्यांच्या प्रेमार्द्र स्वभावांत काडीइतकीही शुष्कता आली नाहीं.

एक दोन दुःखाघातानें सरदेसाई जेरीस आल्यासारखे वाटत. त्यांना जीवनांत कांहीं " राम " वाटत नसे. " माझ्या मुलांचीं लग्नें न होतांच तीं परलोकीं गेलीं, म्हणून मला कुणाच्याही लग्नसमारंभास जावेंसें वाटत नाहीं " अशी त्यांची वारंवार कबुली ऐकावयास मिळे. किंबहुना " मला सयाजीरावांनीं असें असें वागविलें - मग मी तुमच्याशीं असें कां वागूं नये ? " असा सवाल करून ते आपली " त्रस्त " वागणूक रास्त असल्याचें आत्मसमर्थन करीत असत, असें वाटे. " मी तुजवर कांहीं अन्याय केला असेल तर

* सौ. सुधा घोश कांहीं वर्षे मुंबईत होती - तेव्हां तिला जदुनाथांनीं माझा पत्ता देऊन ठेवला आणि सांगितलें कीं अडीअडचणीस " श्रीपाद " ला मदतीसाठीं बोलाव. त्याप्रमाणें मी दोन तीनदां तिजकडे गेलों होतो. कॅ. घोशना आघाडीचें पाचारण आल्याची तार सुधाला मिळाली - तेव्हांची तिची मुद्रा, पुढील सर्व चित्रपट पहात असल्याप्रमाणें त्या मुद्रेवरील चिंतेच्या रेषा आणि दृढनिश्चयी मातेप्रमाणें कर्तव्य तत्परतेची तिची तयारी.....या सर्वांचें दर्शन तिच्या मोजक्या बोलण्यांत व्यतीत होत होतें !

तू तसा मजवर अन्याय कर, ” असें उघडपणें सांगण्यापर्यंत त्यांच्या आचारनीतीची मजल गेली होती. या सर्वांचें कारण मला तर एवढेंच दिसतें कीं, पुत्रशोकामुळे त्यांचें मन “ विव्हल ” बनलें. त्यांना “ विवेक ” फारसा उरला नाही. ते दुःखाच्या आहारीं गेले. सांत्वनपर पत्रें लिहितांना आपण लिहितों कीं “ जग-रहाटीकडे लक्ष देऊन दुःख विसरण्याचा प्रयत्न करावा. ” दुःखाचा परिणाम बहुधा वाईट होतो. त्यांतून चांगलें निघत नाही असें नाही. फक्त तें अपवादात्मक असतें, एवढेंच.

सरदेसायांचें निवासस्थान इंद्रायणीच्या तीरीं कामशेत येथें होतें. त्या ठिकाणास पुढें आश्रमपदवी प्राप्त झाली. मुंबई - कामशेत या पलीकडे वास्तव्याची व्याप्ति सरदेसायांनीं जाऊं दिली नाही. बंगाली रीतरिवाजाप्रमाणें जदुनाथांनीं आपलें शांत निवासस्थान (शीत म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल) दार्जिलिंग येथें बांधलें. उघडीक असली म्हणजे “ कांचनजंघे ” च्या उच्च व उदात्त, भव्य, स्वरूपाकडे पहात पहात, त्या नगाधिराजाच्या कृपाकटाक्षानें पुनीत होऊन, सर जदुनाथ विचारमग्न होत्साते, बंगीय पद्धतीची शाल लपेटून, येरझारा घालीत असत. वृद्धापकालामुळे दार्जिलिंगची थंडी आणि तेथील वास्तव्य त्यांना सोसवेनासें झालें. शिवाय कौटुंबिक आपत्तींमुळे, लेडी सरकारांच्या प्रकृतीमुळे, कलकत्यांत रहाणें त्यांना विशेष सोईचें वाटलें. मग दार्जिलिंगचें आपलें घर विकण्याचा त्यांनीं बेत केला. ऐतिहासिक ग्रंथांशीं संलग्न झालेलें घर, इतिहासांत अढळपद लाभलेल्या तेनसिंगनें विकत घेतलें ! सध्या त्यांत त्या एव्हरेस्ट विजेत्याचा सकुटुंब सपरिवार मुक्काम आहे.

पोषाखाच्या बाबतींत जदुनाथांचा साधेपणा महाराष्ट्रीयांनाही मागें टाकील असा होता. आवश्यक असेल तरच ते “ सूट ” वापरीत. नाहीं पेशां साधा कुडता, आखुडसें घोतर आणि शाल हाच त्यांचा नेहमींचा पोषाख. प्रवासांत जरूर तर अशा साध्या पोषाखावर ‘कोट’ चढवायचा. बंगाली वेषभूषेंत शिरोभूषणाला स्थान नाही. परंतु व्हाइसचॅन्सेलर पदप्राप्तीमुळे गव्हर्नमेंट हाऊसवर जावें यावें लागे; खुद्द गव्हर्नरांशीं गांठी-भेटी होत. म्हणून पांढरी फ्लॅनलची ‘ विलायती टोपी ’ जदुनाथांनीं वापरली होती. हि. रे. कमिशनच्या प्रारंभीच्या बैठकांना ते साहेबी ‘ सफेत टोपी ’ घालून गेलेले दिसतात.

गायकवाडींत सरदेसायांना पोषाखाचें बंधन आपाततः आलें. ज्ञातिनिदर्शक किंवा हुद्द्याप्रमाणें “ पगडी ” घालण्याचा शिरस्ता तेथें असल्यानें सरदेसायांनीं दक्षिणी (पुणेरी) पगडी पत्करली. “ आजानु ” आंगरखा आणि पगडी किंवा साहेबी सूट व हॅट असा जरूरीप्रमाणें पोषाख सरदेसायांना चिकटला. पण कामशेतच्या आश्रमांतही नित्याच्या संवयीप्रमाणें ते पॅट-मोजे-बूट-जाकिट चढवून बसत, याचें कारण पावसाळ्यांत किंवा हिवाळ्यांत तो वेष सोईस्कर ठरे. चिखलांतून अनवाणी चालत जाण्यास

सरदेसाई कचरत नसत. स्नान केल्यावर आपले कपडे पिळून आणण्याची संवय दोघांही इतिहासकारांना होती.

व्यायाम असा नियमितपणे या उभयतांनीं उतार वयांत केला नाही. जदुनाथ कॉलेजांत कंदुकक्रीडापट्टे होते खरे; पण पुढें फिरण्याखेरीज त्यांचा रीतसर व्यायाम वेगळा नसे. सरदेसाई सुद्धां हिंडण्या-फिरण्यांत चांगले काटक होते. कामशेतच्या आसपासच्या टेकड्या चढून जाण्यांत वार्धक्यांत सुद्धां ऐन जवानींतल्या पाहुण्यांना ते मार्गें टाकीत. पण सरदेसायांनीं म्हातारपणीं लाकुडफोड्याचें काम कांहीं वर्षें नेमानें केलें. स्वयंपाक घरांतली अडचण सारली करणें, हा ह्या नव्या कार्यामार्गें एक हेतु होता. बाळपणीं केलेल्या कष्टमय कामगिरीची आठवण प्रकर्षानें झाली म्हणून त्यांनीं हें विकट कार्य पत्करलें कीं काय ? दहा बारा मिनिटें कां होईना, मोठी कुन्हाड घेऊन ओंडके फोडून ते गृहोपयोगी बनविण्याचें कार्य थोडेसें त्रासदायक खरेंच. पण सरदेसायांनीं तें निष्ठेनें पार पाडलें. शेवटीं डॉक्टरी हुकुमानुसार तें बंद झालें. व्यायाम ज्ञानकोशांत या-संबंधी सरदेसायांनीं लिहिलें असून “ शर्ट-पॅट-बूट घातलेला पदवीधर म्हातारा, लाकुड-फोड्या ” झाल्याचें चित्र पाहून पुष्कळांना आश्चर्य वाटलें.

जदुनाथांच्या जीवनांत असें व्यायाम प्रेम व्यक्त झालें नाही. दार्जिलिंगला असतांना हिंडल्याशिवाय चालत नाही. म्हणून ते शतपावली करीत किंवा दूर कुठें तरी फिरून येत. सकाळची “ गंगाफल खरेदी ” देखील याच निमित्तानें “ एक पंथ दो काज ” हेतूनें होई. जदुनाथ जात्या रसिक-भोक्ते; पण औरंगजेबाप्रमाणें काटकसरी आणि थोडेसे संशयी. नोकरांचाकरांवर विसंबण्यापेक्षां आपण स्वतःच बाजारहाट करावा हें त्यांना अधिक पसंत असे.

होमिओपाथीचा अभ्यास जदुनाथांनीं केला तो बहुधा वाढतें कुटुंब-आणि होमिओपाथी स्वस्त-अशा दोन कारणांमुळे असावा. कलकत्ता-दार्जिलिंग येथील “ महागरे ” डॉक्टर उठल्या सुटल्या घरीं बोलवावे अशी त्यांची प्रवृत्ति नव्हती. किंबहुना डॉक्टरशीं पुष्कळ बोलवावे लागेल म्हणून तर जदुनाथांनीं त्यांना टाळलें नसावें ना ? अशी शंका येते. इतरांच्या उपयोगी पडतां यावे, हाही एक होमिओपाथी अनुकरण्यांत जदुनाथांचा उद्देश असावा. त्यांच्या पत्रव्यवहारांत या औषधप्रयोगाचा उल्लेख आढळतो.

अशा औषधींचा अभ्यास करण्याचें कारण सरदेसायांना मुळींच पडलें नाही. गायकवाडींत असतांना “ सरकारी ” डॉक्टर हवे तर होते. पण त्यांची स्वतःची प्रकृति प्रथमपासून निकोप; किरकोळ आजार त्यांना टाऊक नसत. त्यांना स्वतःला डॉक्टरांची आवश्यकता बडोद्यास असतांना भासली नाही. कामशेतला आल्यापासून तर याबाबतींत त्यांना मुंबईतल्या ज्येष्ठ-श्रेष्ठ धन्वंतरींचें सहाय्य सहजसुलभ झालें. कारण नेत्रवैद्य वधूंचे वडील बंधू - नामांकित इतिहासकार, हे सर्वांच्याच आदरास पात्र होते. वयोमाना-

नुसार त्यांच्यावरील कांहीं शस्त्रक्रियांसाठी त्यांना मुंबईच्या धन्वंतरींची मदत लागली. इतर आजारपणांत त्यांना वेळोवेळीं डॉक्टरांनीं बजावलें कीं वाढतें वय लक्षांत घेतां विश्रामाचा वेळही वाढविला पाहिजे. पण अखंड काम काम असा ध्यास लागलेल्या सरदेसायांना “आराम” कांहीं साधला नाहीं.

चिंतनिकेची संवय असलेले जदुनाथ अनेक वेळां शरीरश्रमापासून अलिप्त रहात. त्यांची झोप हुकमी होती. निदिध्यास पुरा झाला; एका प्रकरणाची तयारी झाली— लढाई वर्णनाची सुरवात कशी करावी हें ठरलें—कीं जदुनाथांची लेखणी खवूं लागे. टेबल, खुर्ची, दऊत-टाक, हा थाट त्यांना आवडत नसे. बसत्या मंचकावर बसल्या बसल्या त्यांचें लिहिणें सुरू होई.

सरदेसायांना शिस्तीचें वेडच होतें म्हणा ना ! लेखनसाधनें टेबलावर व्यवस्थित मांडलेलीं, त्यांची आवडती खुर्ची—नेहमींच्या रिवाजांतलें (पांढरें) लेडीज पेन (किंवा रेड इंक पेन) टाकाला लावलेलें—ब्लॉटिंग पेपरचें मोठें पॅड, आखलेल्या “पोलिसकेप” कागदांची गड्डी, रुंद तोंडाच्या दौतींत काळी—निळी शाई... असा संच जमल्याखेरीज त्यांना लिहिणें जमतच नसे. म्हणून कांहीं कामानिमित्त मुंबईस ते आले, कीं घरांतल्या मंडळींची तारांबळ उडे. “नानांना हवें तें लेखनसाहित्य टेबलावर व्यवस्थित ठेवावें कसें ?” फॉन्टनपेन त्यांना आवडत नसे. शाळेंतलीं मुलें सुद्धां फॉन्टनपेन वापरणारीं. खुद्द घरधन्यांना (नेत्रवैद्य बंधूंना) वेगळें फारसें लिहिण्याचें कारण नसे. तेव्हां सरदेसायांचा प्रथम “कोप” व्यक्त होई तो लेखनसाधन अभावाबद्दल ! सुशिक्षिताच्या घरीं ही अशी हेळसांड व्हावी म्हणून अर्धवट विनोदानें ते अनेकांना सांगत कीं इथें मला लिहितां येत नाहीं ! घरीं टाक-दौतही मिळत नाहीं. सारांश काय, तर कामशेतचा आश्रम व तेथील आपल्या लेखनसाहित्याचें “टेबल” असल्याखेरीज सरदेसायांचें लिहिणें अडून राही. जदुनाथांचें तसें नव्हतें.

म्हणून अशा वेळीं इतरांना सांगून मजकूर लिहविण्याची रीत सरदेसायांची होती. इंग्रजी-मराठी पत्रव्यवहारच तेवढा फार तर अशा परहस्तें लिहिलेला असे. बाकी सर्व ग्रंथांचें हस्तलिखित खुद्द सरदेसायांचें स्वदस्तुरचें होतें.

इतरांकडून लिहवून घेण्याची, फार काय ‘डिकटेट’ करण्याची संवय जदुनाथांना नव्हती. त्यांचें स्वतःचें अक्षर इतकें स्पष्ट व सुवाच्य असे कीं तें बालबोध म्हणण्यास प्रत्यवाय नव्हता. आखलेला कागद जदुनाथही वापरीत. पण सरदेसाई तो फूल्सकॅप आकाराचा रुंद व लांब तसाच ठेवीत किंवा “चतकोर” करीत, तसें जदुनाथांचें नसे. दोन फूल्सकॅप कागदांचे तीन तुकडे करून (रुंदी मुद्रकांना सोईस्कर होईल अशी ठेवून) जदुनाथ त्यावर लिहीत. रेघा त्यांना आवश्यक वाटत नसत. रेघांवर किंवा खालीं त्यांचें सुवाच्य लिहिणें स्पष्टपणें वाचतां येई.

सरदेसायांचा पत्रव्यवहार घरगुतीसुद्धां इंग्रजी असे. बालबोध, मोडी किंवा इंग्रजी सारख्याच सफाईने—त्याच टाकाने—लिहिण्याची संवय त्यांना होती. जदुनाथ होता होईल तो बंगाली, आवश्यक तेथे इंग्रजी लिहित. त्यामुळे सरदेसायांचा खासगी पत्रव्यवहार बराचसा इंग्रजी आढळतो—तसा जदुनाथांचा आढळत नाही. छापील “नामपत्रे” उभय विद्वानांनी वापरलीं नाहीत—छापून घेतलीं नाहीत. कार्दावर भागत असेल तेव्हा काडे वापरण्यास दोघेही तयार होते.

जदुनाथांनी उंची फॉन्टनेन वापरण्याचा प्रघात केव्हांपासून पाडला नक्की कळत नाही. पण फॉन्टनेनमुळे त्यांच्या अक्षर-पद्धतींत फरक पडलेला दिसत नाही. काळी शाई त्यांना अधिक पसंत असे. इंग्रजी कॉपींत एकाच अक्षरांत बारीक—जाड असा प्रकार दिसतो—तसा जदुनाथांचा नव्हता. एकजात बारीक रेखामय अक्षर त्यांचे होते.

सरदेसायांशीं वागतांना घरांतल्या कुटुंबियांना जरा भीतीच वाटे. एक तर व्यवस्थितपणाबद्दल त्यांचा आग्रह आणि दुसरे म्हणजे त्यांच्या “कोपिष्ट” स्वभावाची ख्याति पसरलेली. मुलें तर त्यांना घाबरत असत. उतारवयांत मात्र सरदेसायांबद्दलची भीति नष्ट होत चालली. जदुनाथांचेही घरगुती वातावरण जवळ जवळ असेच होते—किंबहुना “इस्से ज्यादा” म्हणायला हरकत नाही. घरीं नातवंडे खेळू लागलीं तेव्हा त्यांच्यामार्फत “घरांत” बोलणे वाढत गेले. एरव्हीं, जदुनाथ आपल्या चिंतनिकेंत मग्न ! त्यांच्या त्या “तपस्ये” त कुणाचेही विघ्न खपत नसे. नातवंडांना मात्र माफी होती. पण तोंपर्यंत घरच्या मंडळींनी मोठ्या शिस्तींत दिवस काढले. घरीं मुली—सून ह्या शिकलेल्या. पुत्र तर परदेश विद्या विभूषित. पण यांपैकीं कोणालाही जदुनाथांच्या ग्रंथांना हात लावण्याची मोकळीक नव्हती.

आणखीही एका बाबतींत ह्या इतिहासपंडितांचें साम्य आढळते. स्वतःचा मुलाबाळांचा संसार सरदेसायांचा फारसा नव्हताच—आणि जो होता तोही आटोपलेला. परंतु पुतण्यांचा किंवा इतर नातलगांचा गोतावळा त्यांच्या सहवासांत बराच मोठा आला. त्यापैकीं एकालाही इतिहासाची गोडी नव्हती आणि मला त्या विषयांत आवड होती, हेंही त्या मुलांना खरें वाटत नसे. “नानांची मर्जी संपादण्याची ही माझी खटपट होती, इतिहासाच्या आवडीचें ढोंग मी करीत आहे” असें कित्येकांना वाटत होते. कुणाही जवानाला इतिहासांत गोडी वाटणार नाही—असा जणू त्यांचा पक्का समज.

जदुनाथांच्या मुलांमुलींचे, जामातांचे व्यवसाय निराळे, हौशीचे विषय वेगळे. म्हणून जदुनाथांच्या पश्चात् त्यांचा सर्व ग्रंथसंग्रह नॅशनल लायब्ररी व वंगीय साहित्य परिषद यांकडे गेला आणि सरदेसायांचा पुणें येथील डेक्कन कॉलेजमध्ये नेला. पत्रव्यवहारांत मात्र सरदेसायांच्या एका सुखस्वप्नाचा उल्लेख आढळतो. ता. ९ मार्च १९३८ च्या पत्रांत जदुनाथ लिहितात: “कामशेतला मोठी लायब्ररी काढण्याचा बेत म्हणजे अत्यंत आनंदाची गोष्ट वाटली. पुस्तकें निवडक असावीं—विद्वत्तापूर्ण ग्रंथच

ध्यावे. कोश-इतिहास-चरित्रें ... अशीं पुस्तकें असलीं तर तो अभ्यासूंचा आश्रम शोभेल. कादंबऱ्या मात्र मुळींच नकोत.” सरदेसायांचा हा बेत कां ठरला किंवा पुढें तो कां फिसकटला, तें कळायला साधन नाही. पण जदुनाथांना ही कल्पना इतकी आवडली होती कीं नंतर १३ वर्षांनीं त्यांनीं युनिव्हर्सिटी (डॉ. राधाकृष्णन्) कमिशनला एक सूचना केली. तींत लोणावळ्यास “पब्लिक स्कूल”, पदव्युत्तर अभ्यासाची सोय आणि एक संपूर्ण ग्रंथालय स्थापन करण्याचा आग्रह केला होता. (ता. १९ ऑक्टो. १९५०).

रहाणीचा साधेपणा जदुनाथांचा चटकन् डोळ्यांत भरे. मोठे विश्वमान्यतेचे इतिहासकार; ‘सर’ की विभूषित; कलकत्ता, दार्जिलिंग अशा ठिकाणीं वास्तव्य करणारे—कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर... ह्यापैकीं कुठल्याही एका गुणामुळे ते थोर, “श्रीमंत,” ठरले असते. सामान्य जनांना आपल्यापेक्षां अत्यंत वेगळे असे वाटले असते. परंतु अनेक गुणसमुच्चयाचें घर झालेल्या ह्या विद्वानाचा कमालीचा साधेपणा अधिक प्रभावी वाटे. उदेपूरला आपल्या शिष्याकडे (डॉ. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव) उतरण्याचें ठरवून ते तेथें पोचले. स्टेशनवर राजप्रतिनिधी स्वागतासाठीं हजर राहिले आणि शाही मेहमानदारीचें निमंत्रण खास राजाशेवरून त्यांनीं दिलें. पण शिष्याचें घर सोडून इतरत्र कुठेंही रहाणार नाहीं असा स्पष्ट पण निर्भीड जबाब जदुनाथांनीं ताबडतोब दिला. * विदुराघरच्या ‘कण्या’ खाण्यास “जदुनाथां” नीं जावें आणि राजाचा पाहुणचार नाकारावा ही आपणांकडे प्राचीन परंपरा आहे. कारण आशीर्वादीलालांचें घर एका गल्लींत; त्यांत नळ नाहींत, बिजलीचे दिवे नाहींत, तरी देखील जदुनाथ तेथें रहाण्यास तयार झाले, हा साधेपणाचा, शिष्यप्रेमाचा विजय होय.

परिशिष्ट

रियासतकार सरदेसाई – सर जदुनाथ सरकार

तौलनिक कालसूचि

सरदेसाई		सरकार
१७ मे १८६५	जन्म	१० डिसेंबर १८७०
१८८४	मॅट्रिक पास	१८८७
१८८८	बी. ए. पास	१८९१
१८८९	नोकरी सुरु	१८९३
१८८४	विवाह	१८९३
१८९९	प्रथमापत्य	१८९६
१८९८	प्रथम पुस्तक प्रसिद्ध	१९०१
१९२५	सेवा निवृत्ति	१९२६
२९ नोव्हें. १९५९	मृत्यु	१९ मे १९५८

रियासतकार सरदेसाई

जीवन-पट

१७ मे	१८६५	जन्म
	१८८४	विवाह (कीर्तने कन्या-लक्ष्मीबाई)
	१८८४	मॅट्रिक पास
	१८८८	बी. ए. पास
	१८८९	बडोद्यास रुजू
	१८९२	विलायत प्रवास - पहिला
	१८९८	मुसलमानी रिसायत - प्रसिद्ध
५ मे	१८९९	श्यामकान्त - जन्म
	१९००	विलायत प्रवास - दुसरा
२७ फेब्रु.	१९०३	श्रीवत्सलांच्छन - जन्म
	१९०५	विलायत प्रवास - तिसरा
	१९०७	वडिलांचा मृत्यु
	१९११	विलायत प्रवास - चौथा
१४ डिसें.	१९१५	पुत्रशोक - श्रीवत्सलांच्छन
	१९२५	सेवानिवृत्ति
२८ नोव्हें.	”	पुत्रशोक-श्यामकांत
२६ फेब्रु.	१९४३	पत्निवियोग

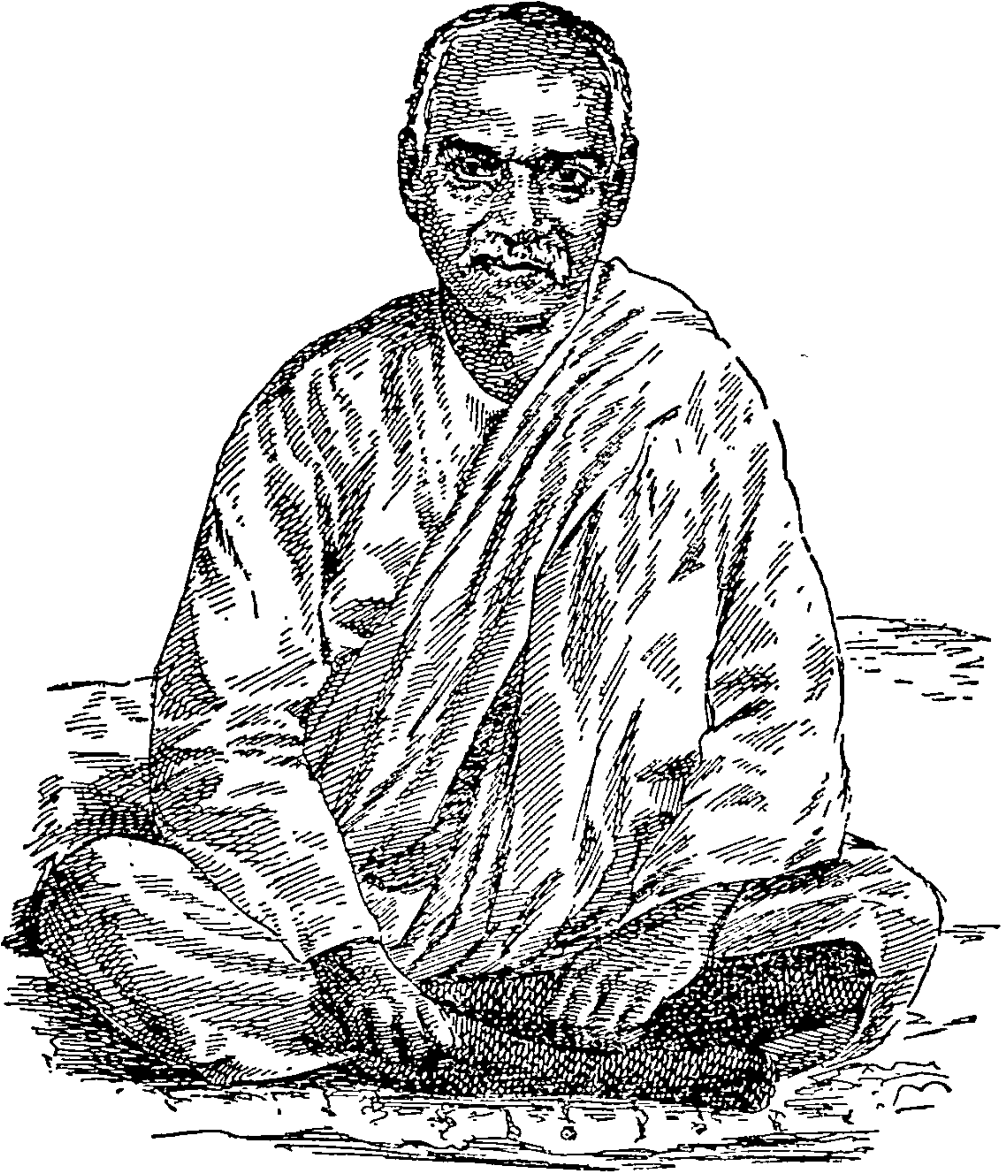
सर जदुनाथ सरकार

कौटुंबिक कालसूचि

जदुनाथ

जन्म	शनिवार १० डिसें.	१८७०
एन्ट्रन्स पास	जाने.	१८८७
बी. ए. पास	फेब्रु.	१८९१
एम्. ए. पास	नोव्हें.	१८९२
प्रेमचंद रॉयचंद स्कॉलर	नोव्हें.	१८९७
विवाह	रविवार १० सप्टें.	१८९३
(कदंबिनी चौधरी ज. जाने. १८८०)		
अपत्यें १ पुत्र अबनी	जन्म सोमवार ८ जून	१८९६
	मृत्यु शुक्रवार एप्रिल	१९४७
२ कन्या	जन्म शनिवार १० ऑक्टो.	१८९८
	मृत्यु सोमवार २ जाने.	१८९९
३ कन्या-उषाबाला	जन्म रविवार १४ जाने	१९००
	मृत्यु मे	१९०३
४ पुत्र मुनींद्र	जन्म सोमवार १७ मार्च	१९०२
	मृत्यु १९ मे	१९२०
५ पुत्र सत्येन्द्र	जन्म गुरुवार ७ जाने.	१९०४
	मृत्यु ८ सप्टें.	१९५५
६ कन्या प्रियंवदा	जन्म ३१ ऑगस्ट	१९०५
७ कन्या नार्इका	जन्म मंगळवार २ जुलै	१९०७
	मृत्यु शुक्रवार २२ मे	१९०८
८ कन्या हासी	जन्म शनिवार ६ मार्च	१९०९
(विवाह वीरेंद्रनाथ बोस)		
९ कन्या सुधा	जन्म २९ नोव्हें.	१९११
(विवाह कॅ० घोष-)		
	२४ नोव्हें.	१९३०
१० कन्या रमा	जन्म १८ नोव्हें.	१९१६
	मृत्यु (लंडनमध्ये)	१९४९

(जदुनाथांनीं केलेले स्वदस्तुरचें-टिपण : अप्रकाशित पत्रसंग्रहांतील)

आचार्य जदुनाथ

नाना

व्यावसायिक

चार तपांहून अधिक काळ परस्परांचे एकमेव मित्र
म्हणून नांदलेल्या इतिहासकारांचे व्यावसायिक जीवन

प्राप्त व्यवसायांत जदुनाथांनीं कॉलेज-युनिव्हर्सिटी यांतच आपलें जीवित वेंचलें. एकदां प्रेमचंद रॉयचंद स्कॉलरशिप त्यांना मिळाल्यावर त्यांना प्रांतिक सरकारांत प्रवेश मिळाला (स. १८९८) आणि प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये (कलकत्ता) एक वर्षभर त्यांनीं काम केलें. नंतर त्यांची नेमणूक पटना कॉलेजांत झाली. कारण त्यावेळीं बिहार हा बंगालचा भाग होता. मध्यंतरीं सहा महिन्यांसाठीं कलकत्त्यास त्यांना जावें लागलें. पण ते स. १९१७ पर्यंत पाटण्यासच राहिले. दोन वर्षांसाठीं त्यांना बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटींत 'इतिहास' शाखा चालविण्यास बोलाविलें होतें. तिकडून परत येईपर्यंत त्यांची बढति प्रांतिक-शिक्षणवर्गांतून भारतीय वर्गांत (I E S) झाली होती. आणि काशीहून परततांच त्यांची बदली पण कटकला झाली.

चार वर्षें कटकला (रँव्हन्शा कॉलेजांत) काढल्यावर पुनः पाटण्यास जदुनाथांची बदली झाली (ऑक्टो. १९२३). आपल्या आवडत्या कॉलेजांतून (आतां तेथें युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली होती) ते स. १९२६ मध्ये सेवानिवृत्त झाले. शेवटच्या दिवसापर्यंत, निरोप घेण्याचा समारंभ होईपर्यंत, त्यांनीं आपला तास नित्यनेमाप्रमाणें घेतला. तेव्हां कुणालाही वाटलें नसतें कीं हा जदुनाथांचा " शेवटचा तास " आहे, इतक्या शांतपणें त्याचें कार्य चालत होतें.

सरदेसायांनीं गायकवाडींत नोकरी पत्करली (१ जाने. १८८९) ती त्यांनीं स. १९२५ च्या मार्चमध्ये सोडली. सयाजीरावांच्या मनांत होतें कीं मास्तरनीं आपणांस उतारवयांत सोडून जाऊं नये. कांहीं झालें तरी तीन तपें दोघांनीं एकत्र काढलीं होतीं; सुखदुःखें एकत्र उपभोगलीं होतीं. नातवंडांबद्दल सयाजीरावांना विशेष काळजी वाटे.

“त्यांच्यासाठी तरी तुम्ही मला सोडून जाऊ नका,” अशी गळ महाराजांनी घातल्याचे खुद्द सरदेसाई सांगतात. पण कांहीं तरी कारणाने—दीर्घ काळच्या नोकरीनेही असेल—त्यांचे मन बडोद्याला विटले होते. तेथून कसा एकदांचा धडपणे बाहेर पडतो, असे त्यांना झाले. त्याप्रमाणे ते बडोद्याहून निघाले ते मुंबईस कांहीं दिवस थांबून कामशेतला जाऊन राहिले. तेथे इंद्रायणीच्या तीरी त्यांनी आपले सुमारे तीन तपांचे उर्वरित आयुष्य काढले. गायकवाडांच्या नोकरीची ही ३६ वर्षे, तशी निवृत्तीनंतरची ३४ वर्षे या दोन्ही कालखंडांत सरदेसायांचे मुख्य जीवित कार्य सामावलेले आहे.

कॉलेजमधील अध्यापन जदुनाथांना आवडत होते. त्यांचे विद्यार्थी त्यांजवर खूष होते. स्वतःचा जदुनाथांचा अभ्यास किंवा ग्रंथलेखनाचा व्यवसाय यांत कुठला व्यत्यय येत होता असे नव्हे. एवढ्यावरून त्यांना ‘नोकरी’चा त्रास नव्हता, सर्वत्र आनंदी आनंद होता, असे म्हणतां यायचे नाही. खुद्द जदुनाथ म्हणजे केवळ विद्येचे व्यसन असलेले, निःस्पृह, विद्वान् व्यासंगी ; ह्यामुळे त्यांच्याशी फार घसट ठेवण्यास सर्व जण विचकत. किंबहुना त्यांच्या तुटक्या वृत्तीचा अनुभव आला नाही असा त्यांचा सहकारी नसावा. एक अपवाद वगळतां त्यांच्याकडे (घरी) दोनदां आलेला इसम सापडणे कठिण असे, हे वर्णन आपल्या गुरूच्या तोंडचे म्हणून शिष्योत्तम डॉ० कानुंगो यांनी पाटण्यांतील प्राथमिक निवासाच्या वेळचे सांगितले आहे. न बोलावतां किंवा आधी न ठरवितांना त्यांना भेटणे म्हणजे एक दिव्यच असे. अशा पाहुण्याची संभावना कशी होणार याबद्दल घरांतल्या मंडळींना अधिक काळजी वाटायची. इतक्या अलिप्त वृत्तीने जदुनाथ प्रथमपासून वागले म्हणूनच त्यांची कार्यशक्ति बळावली—म्हणूनच त्यांच्या हातून कामाचे अक्षरशः डोंगर उठले.

दरबारी रिवाज आंगवळणीं पडल्यामुळे सरदेसाई पाहुण्यांशीं इतके तुटकपणे कधीच वागले नाहीत. त्यांजकडे कुणीही केव्हांही जावे; त्यांच्याशीं बोलून हवी ती माहिती घ्यावी आणि परत यावे, असे पुष्कळदां घडले. कुणी लिहून मागितले म्हणून सरदेसायांनी आपल्या किंवा आपल्या संग्रहीं असलेल्या पुस्तकांचीं पानेच्या पाने नकळून पाठविलीं आहेत ! त्यांच्याशीं गप्पा मारीत बसणारे—त्यांचा वेळ ‘घेणारे’ पुष्कळ वीर होऊन गेले. त्याबद्दल सरदेसायांना पश्चात्तापही होई—पण तो दिवस फुकट गेल्यानंतर ! जदुनाथांनी आपणांवर असा प्रसंगच येऊ दिला नाही. समारंभांना किंवा घरगुती लग्नांमुंजींना सरदेसाई पुढे पुढे जाईनासे झाले; पण ते जदुनाथांसारखे कार्यव्यग्रतेमुळे नव्हे, तर वैयक्तिक वैराग्यामुळे.

पाटणा, कटक, काशी, कलकत्ता, दार्जिलिंग एवढ्याच शहरांशीं जदुनाथांचा संपर्क होता; तर सरदेसायांनी भारत-दर्शन चांगले साधले. थंड हवेच्या ठिकाणी महाराजांबरोबर ते जात. मुख्य म्हणजे चार वेळां सरदेसाई युरोपांत जाऊन आले. ह्या सर्व प्रवासाचा, परदेशगमनाचा फायदा पुष्कळ रीतीने सरदेसायांना मिळाला.

त्यांनीं आपल्या निरीक्षणाचीं टिपणें ठेवलीं आणि नीरक्षीर न्यायानें कित्येक नव्या चालीरीती, नवे खाद्यपदार्थ आपल्या कौटुंबिक साम्राज्यांत सुरू केले.

जदुनाथ विलायतेला गेले नसले तरी त्यांची तरल कल्पनाशक्ति त्यांना फार उपयोगी पडली. दार्जिलिंगला असतां एकदां त्यांनीं “ इंग्रजी जीवन-ज्ञानाचें ” आपलें विश्वरूप आम्हांस दाखविलें. त्यांच्या मुलीसुनांवरोबर अंना नीगलचा ‘व्हिक्टोरिया’ चित्रपट पहायला गेलों होतो. दुसरे दिवशीं सकाळीं त्या सिनेमांतील दृश्यें (पार्लमेंटमधील देखावे) जदुनाथांनीं आमच्या चक्षूंंसमोर पुनः उभीं केलीं. हा डिझरायली, असा असा दिसत होता तो पामस्टन ... तसा होता तो ग्लॅडस्टन ... असें त्यांनीं वर्णन इतकें सरळ व साधेपणानें सांगितलें कीं जणूं त्या बैठकीचें चित्रच त्यांच्यापुढें आहे. ही अचाट स्मरणशक्ति सहसा आढळत नाही. विलायती पार्लमेंटमधील निरनिराळ्या प्रसंगांचे देखावे कल्पनाशक्तीनें आपल्यासाठीं रंगवून त्यांची आठवण ताजी ठेवणें हें एरवीं कुणाला साधणार नाही. जदुनाथांचा हा व्यापक व्यासंग आणि त्या त्या परिस्थितीशीं इतकें तद्रूप होण्याचा विशेष, सरदेसायांना मुळींच अवगत नव्हता. याचें कारण मला तर असें दिसतें कीं जदुनाथांनीं प्रत्येक प्रश्नाचें, मुद्द्याचें जितकें चिंतन केलें होतें, तितकें करण्यास सरदेसायांना सवडच मिळाली नाही. वर्ष्य विषयाशीं तादात्म्य पावण्यासाठीं त्यांचा निदिध्यास आधीं हवा. मग तो विषय मनांतल्या मनांत घोळघोळून त्यासंबंधीं जेवढें शक्य असेल तेवढें विविध विवेचन स्वतःशीं करतां आलें, म्हणजे तो अभ्यास पुरा झाला असें समजावें.

गायकवाडी नोकरींत सरदेसाई एकदां चिकटले ते शेवटपर्यंत, म्हणजे त्यांना कंटाळा येईपर्यंत, ते तेथें राहिले. घरची गरिबी; वडीलकीच्या नात्यानें संसाराचा भार आधींपासून खांद्यावर पडलेला. तेव्हां ग्रॅज्युएट होतांच नोकरी मिळाली – आणि तीही राजदरबारची. यांत इतिकर्तव्यता वाटण्यासारखें पुष्कळ होतें. मध्यम वर्गीयाला यापेक्षां अधिक आणखी काय हवें होतें? त्यांत राजेशाही थाटांत थंड हवेच्या ठिकाणीं, युरोपमध्ये असें फिरायला मिळाल्यावर मागायचें असें कांहीं उरलें नव्हतें. म्हणून सयाजीरावांची सेवा सरदेसायांना ही इतिकर्तव्यता वाटली.

जदुनाथांचें तसें मुळींच नव्हतें. कॉलेजमधील त्यांचें अध्यापन हें स्वतःच्या अध्ययनाला, अभ्यासाला, इतिहासलेखनाला मदत म्हणून त्यांनीं मानलें. जदुनाथांचें ध्येय प्रथमपासून इतिहासकार बनण्याचें होतें, त्यांचें प्रत्येक पाऊल त्या दिशेनें पडत होतें, त्या ध्येयापासून ते शेवटपर्यंत च्युत झाले नाहीत. अशी “ अच्युत ” भूमिका सरदेसायांची नव्हती. राजकुमारांना शिकविण्यासाठीं काढलेलीं टाचणें मुद्रित स्वरूपांत पुढें आलीं, तेव्हां त्यांना आश्चर्य वाटलें. ते रुष्टही झाले; (माझी संसारयात्रा पृ. १४४). अशा अनपेक्षित रीतीनें सरदेसायांचा इतिहास लेखक म्हणून ‘ पेशा ’ ठरला. तो त्यांनीं स्वतः आधींपासून त्याबद्दल आकांक्षा ठेवून, त्याबद्दल तळमळ वाटून, ठरविला नाही.

जदुनाथ आणि सरदेसाई यांच्या बैठकींत हा मूलभूत फरक प्रथमपासून पडल्याने पुढील कार्यही भिन्न भिन्न झाले.

राजमान्यता ह्या उभय इतिहासकारांच्या वाटणीस आली, तींतही फरक मोठा पडला. जदुनाथ प्रथम प्रांतिक आणि नंतर भारतीय शिक्षण-श्रेणींत समाविष्ट झाले. नंतर ते उपकुलगुरुही झाले. कलकत्ता विद्यापीठाची ही जबाबदारीची जागा विनावेतन असली तरी मोठ्या मानाची असल्याने त्यांना स. १९२६ मध्ये सी. आय्. ई. हा किताब मिळाला आणि उपकुलगुरुपदाची दोन वर्षांची मुदत भरल्यावर सरकारने जदुनाथांना 'सर' की बहाल केली. (स. १९२९). हा बहुमान मिळाला त्याची बातमीसुद्धा सरकार-कुटुंबीयांना गंभीरपणाने इतरांच्या कुजबुजीवरून कळली असावी. गव्हर्नमेंट हाऊसचा पट्टेदार शिपाई जाडा सीलबंद लखोटा घेऊन आला. पण घरी कुणाची छाती झाली नाही - चौकशी करण्याची. रात्रो भोजनोत्तर जदुनाथांच्या पत्नींनी थोडेसे हसत विचारले, "काय तुम्ही कांहींसे - कोणी तरी झालांत असे म्हणतात - खरं का ?"

जदुनाथांनीं स्मित करित म्हटले: "होय, तुम्हांला आतां लेडी सरकार म्हणतील."

सरदेसायांना सरकारी मान मिळाले ते रावसाहेबी आणि रावबहादुरी हे दोन. पेशवेदसरांतील काम संपल्यावरची ही बक्षिसी होय. प्रथम रावबहादुरीच मिळायची. पण कुठे कांहीं तरी घोट्याळा झाला आणि रावसाहेबी सरदेसायांच्या वांट्यास आली. सरकारी अधिकाऱ्यांना सुद्धा त्याबद्दल आश्चर्य वाटले. पण ही झालेली चूक पुढे सुधारली - आणि नंतर रावबहादुरीचा लाभ सरदेसायांना झाला. (स. १९३७). या-नंतर स्वराज्यांत स. १९५७ मध्ये डॉ. राजेंद्रप्रसादांनीं सरदेसायांना "पद्मभूषण" हा मान बहाल केला. जदुनाथांचा असा सत्कार करून त्यांत स्वतःचा गौरव मानण्याचें भाग्य डॉ. राजेंद्रप्रसादांना लाभलें नाही.

लोकांनीं आणि सार्वजनिक संस्थांनीं सरदेसायांचा सत्कार केला, तसाच सर जदुनाथांचाही केला. पेशवे दसराचें काम संपविलें तेव्हां सातारकर छत्रपतींच्या हस्ते सरदेसायांना साडेतीन वस्त्रे अर्पण करण्याचा जाहीर समारंभ झाला. यांतील प्रेरणा व स्फूर्ति सर जदुनाथांची होती. त्यासाठीं ते सातारला सकुटुंब सपरिवार हजरही राहिले. रायगडावर शिवपुण्यतिथि साजरी करण्यासाठीं स. १९३५ मध्ये सरदेसायांना अध्यक्ष म्हणून मुद्दाम बोलावले - हा त्यांचा ७१ वा वाढदिवस होता. पुण्यास गोखले हॉलमध्ये जाहीर सभा भरून रियासतकारांना जाहीर बधाई दिली. मुंबईस सरदेसाई स्मारक समितीतर्फे (अध्यक्ष - श्री. भास्करराव जाधव) ऑक्टोबर १९३८ मध्ये जाहीर सभा भरविली - तींत ना. सु. रा. जयकरांचे हस्ते सरदेसायांस दोन ग्रंथ (एक इंग्रजी व दुसरा मराठी) अर्पण केले. नंतर कामशेत येथे इतिहासाभ्यासकांचा एक मेळावा भरला; त्यासाठीं अलाहाबादचे (इतिहास परिषदेचे) वार्षिक अधिवेशनही थोडे

लांबविलें होतें. धुळ्याच्या राजवाडे संशोधन मंदिरातफें सरदेसायांना सुवर्णपदक आणि इतिहासमार्तेंड हें अभिधान जाहीर रीत्या अर्पण केलें (स. १९४६).

बडोदें म्हणजे तर सरदेसायांची कर्मभूमि. तीन तपें आपल्या आयुष्यांतलीं त्यांनीं बडोदा नरेशांच्या सेवेत घालविलीं. वास्तविक सेवानिवृत्त होतांना मोठ्या सन्मानानें त्यांना निरोप मिळायचा. परंतु राजरोष झाल्यानें त्यांना हें भाग्य त्यावेळीं लाभलें नाहीं. आपणही सरदेसायांचा सत्कार करावा, त्यांच्या मान-सन्मानांत अंशभागी व्हावें, अशी बडोदेंकारांची स्वाभाविक इच्छा होती. ती पूर्ण होण्याची संधि सयाजीनिधनोत्तर त्यांच्या पौत्राच्या कारकीर्दीत लाभली. एक तर प्रतापसिंहांनीं सरदेसायांचें पेन्शन पूर्ववत् सुरू केलें आणि त्यास मोठ्या अगत्यानें स्वतःच्या राज्यारोहण समारंभास बोलविलें. ही निवृत्तीनंतर सरदेसायांची बडोद्यास पहिली भेट. नंतर स. १९४७ मध्ये बडोद्याच्या नागरिकांतफें न्यायमंदिरांत जाहीर सन्मान झाला ती दुसरी.

भारतीय इतिहास परिषदेचें (जयपुर) अध्यक्षस्थान सरदेसायांस लाभलें (स. १९५१). तें आधींही लाभलें असतें. पण जदुनाथ सरकार आणि इतिहास परिषद यांमधून विस्तव जाणें अशक्य असल्यानें, सरकार-सरदेसाई संबंध लक्षांत घेतां, सरदेसायांचेंही नांव सुचविण्याचें घाडस कोणास करवेना. शेवटीं एकदांचें तें नांव सुचविल्यावर मंजूर झालें, यांत नवल नाहीं. नवल एवढेंच कीं सरदेसायांनीं सरकारना याबाबत गळ घालण्याची तयारी केली ! सरदेसायांच्याही आग्रहाला याबाबत जदुनाथांनीं जुमानलें नाहीं. तत्त्वनिष्ठात्मक विरोध हा असा भक्कम होता !

पुणें युनिव्हर्सिटीनें सरदेसायांस सन्माननीय डॉक्टर ऑफ लेटर्स ही पदवी दिली. (स. १९५१). भोरकर पंत सचिवांनींही महावस्त्र व रौप्यदान (रु. ४००) देऊन इतिहासकारांचा गौरव केला. (स. १९५२). वेळीस येथें फडणीस नानांची पुण्यतिथि साजरी झाली तिचे अध्यक्ष म्हणून सरदेसाई स. १९५२ मध्ये वयाच्या ८७ व्या वर्षी सुद्धां हजर राहिले. इतका मानसन्मान झाल्यानें आयुष्यभरच्या दुःखांचा विसर पडण्यास हरकत नव्हती.

लौकिक मान जदुनाथांच्या वांटणीस विविध प्रकारें आला. पाटण्याहून निवृत्त होतांना त्यांना “ पानसुपारी ” थाटाची झाली आणि निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यांचे सत्कार समारंभही झाले. स. १९२६ मध्ये बॉंबे ब्रॅच रॉयल एशिआटिक सोसायटीचें कॅबल सुवर्णपदक त्यांना मिळालें. हा बहुमान विद्वानांच्या, संशोधनाचा, भारतीय इतिहासविषयक कामगिरीचें गुणग्रहण म्हणून मिळतो. जदुनाथांचे ग्रंथ हा वेळपावेतो औरंगजेब व शिवाजी यांच्या चरित्रपर होते. पण त्यांची थोरवी विदेशीं मान्य ठरली ती आयर्विनचे उरलेलें काम त्यांनीं तडीस नेलें म्हणून. * या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या कर्तबगारीमुळे “ केंब्रिज

* याविषयीं सविस्तर विवेचन ‘पुस्तकी-प्रपंच’ या प्रकरणांत आढळेल.

हिस्ट्री ऑफ इंडिया ” (खं. ४) या ग्रंथासाठी चार प्रकरणे लिहिण्याचा मान मिळाला. डाक्का युनिव्हर्सिटीच्या “ हिस्ट्री ऑफ बंगाल ” चे ते संपादक तर होतेच; पण २५-२६ प्रकरणांपैकी १०-११ खुद्द त्यांनी लिहिलीं.

रॉयल एशिआटिक सोसायटी (लंडन), रॉयल हिस्टॉरिकल सोसायटी (लंडन), अमेरिकन हिस्टॉरिकल सोसायटी... (वॉशिंग्टन) या परदेशी संस्थांनी आपापले बहुमान जडुनाथांना दिले. डाक्का आणि पाटणा या युनिव्हर्सिटींनी डी. लिट्. हे बहुमान जडुनाथांना अर्पण करून स्वतःस गौरवून घेतले. इतर युनिव्हर्सिटीया तसा बहुमान देऊं पहात होत्या. पण त्यांनी तो निःस्पृहतेने नाकारला. (ता. १५ नोव्हें. १९५२ चे पत्र).

कलकत्ता, कटक, पटना, काशी (बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी) अशा चार ठिकाणी जडुनाथांचे कार्यक्षेत्र होते. प्रेमचंद रॉयचंद स्कॉलरशिप मिळाल्यावर त्यांचा प्रवेश प्रांतिक शिक्षकवर्गात झाला. नोकरीत बढती मिळाली. नुसत्या इंग्रजी विषयाचे ते शिक्षक राहिले नाहीत. इतिहास, अर्थशास्त्र व बंगाली भाषा देखील ते शिकवू लागले. त्यांच्या शिष्यशाखेचा विस्तार फार मोठा आहे. सध्याचे बंगालचे मुख्य प्रधान डॉ. बिधनचंद्र रॉय हे जडुनाथांचे पटण्यांतले विद्यार्थी. डॉ. कालिकारंजन कानुंगो हे प्रथम डाक्का युनिव्हर्सिटींत आणि नंतर लखनौ युनिव्हर्सिटींत प्राध्यापक राहिले. हे जडुनाथांच्या घरी राहिलेले त्यांचे शिष्योत्तम, केवळ “ कल्याण ” असे ठरले.

प्रेमचंद रॉयचंद परीक्षेसाठी त्यांनी औरंगजेबकालीन भारतवर्षीय परिस्थितीचे वर्णन केले. त्या अभ्यासानिमित्ताने त्यांनी जगभरच्या महत्त्वाच्या ग्रंथालयांची - त्यांत असलेल्या हस्तलिखित साहित्यांची - माहिती मिळविली. कांहींच्या नकला, कित्येकांच्या फोटो-नकला, स्वखर्चाने आणविल्या. मग पटना, हैदराबाद, रामपूर, लाहोर, लखनौ इत्यादि ठिकाणच्या संग्रहांत कुठे काय आहे हे तर त्यांनी हेरलेच होते. आपणांस हवे तें साहित्य त्यांनी मोठ्या कष्टाने, खर्चाने वा युक्तीने गोळा केले होते. ग्रंथालयांचे कॅटलॉग, नव्या जुन्या पुस्तकविक्यांच्या याद्या आणि जुने दुकानदार यांच्याशी जडुनाथांचा जितका घनिष्ठ आणि कायमचा संबंध होता तितका इतर कुणाचाही माझ्या पहाण्यांत नाही. मोठमोठ्या ग्रंथालयांचे अनुभवी अधिकारी देखील जडुनाथांपुढे या बाबतींत नवशिके, कच्चे (बच्चे) ठरत.

सरदेसायांचे कार्यक्षेत्र नांवाला गायकवाडांची राजधानी बडोदे शहरापुरते मर्यादित वाटे. परंतु सयाजीरावांची विलायत-वारी एक नित्याची घटना होऊन बसल्यामुळे सरदेसायांना पुष्कळ प्रवास घडला. शिवाय देशांतल्या देशांतही गायकवाडांचे बंगले अनेक ठिकाणी असल्याने महाराज किंवा राजकुटुंबीय मंडळी तिकडे गेली की सरदेसायांना तिकडे जावे लागे. राजपुत्रांच्या शिक्षणाकडे “ सरदेसाई मास्तरां ” ची नेमणूक झाल्यामुळे त्यांच्याबरोबर हिंडणे क्रमप्राप्त झाले. शिक्षण-क्षेत्र तसे पाहिले तर

सरदेसायांचेही होते. पण जदुनाथांच्या मानाने ह्या मर्यादित क्षेत्रांत शैक्षणिक विकासाला वाव फार थोडा होता. कॉलेजच्या अगर युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांत वावरणें आणि राजपुत्रांबरोबरच्या सांगात्यां (कंपॅनियन्स) ना धरून, मूठभर विद्यार्थ्यांना शिकविणें, त्याजबरोबर राजेशाही थाटांत कां होईना, सारखें वावरणें, यांत अत्यंत मोठी तफावत असते. शिक्षक झाला तरी त्याच्याही आंगच्या गुणांचा विकास संधि मिळेल त्यामानाने, प्रसंगा-प्रसंगाने होत असतो. आणि प्रत्यक्ष कार्यरत होतां आले नाहीं - संधि लाभली नाहीं - तर विकास खुंटतो.

आधींच राजदरबार म्हणजे लांडी-लवाडी, चहाडी-चुगली, पक्षोपपक्ष, त्यांतील कारस्थाने, यांचें पेव असतें. त्यांत दोन राण्या (आणि त्यांत आवडती नावडती,) असल्या म्हणजे मग काय विचारतां ? हेवेदावे, द्वेष-मत्सर, कलागती-भांडणें यांचा तिथें सुकाळ झालेला. अशा वातावरणांत शांतपणा लाभावा कसा आणि विद्यार्जन, इतिहासाचा अभ्यास, निवांतपणचा विचार ... या बाबी साधाव्या कशा ? राजपुत्रांना उटकमंडला घेऊन जाण्याचा हुकूम सुटला कीं निघाले सरदेसाई नील गिर्यारोहणाला. महाराजांची लहर फिरली विलायतेस जाण्याची, निघाली गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा. असा अनिश्चित जीवनक्रम सरदेसायांनीं म्हणूनच पत्करला - सोसला. गायकवाडींत महाराजांच्या निकटवर्तीयांत इतक्या चिकाटीनें, नेकीनें आणि स्वाभिमानाने टिकून राहिलेली सरदेसायांसारखी कुणी इतर मंडळी होती कीं नाहीं याची वानवा आहे. प्रथम महाराजांचे वाचक, नंतर राजपुत्रांचे (व राजकन्यांचेही) मास्तर आणि अखेरीस हिशेबखात्यांतले अधिकारी ... अशा विविध हुद्द्यांवर सरदेसाई विराजमान झाले. आणि ही दरबारी मिजास सांभाळून त्यांनीं आपला इतिहासाचा अभ्यास वाढविला, हीच मोठी शहामत म्हटली पाहिजे.

जदुनाथ सरकारांची कॉलेज-युनिव्हर्सिटीयांतली नोकरी तशी पाहिली तर सरकारी होती आणि सरदेसायांची संस्थानी सरकारची होती. जदुनाथांना धन्याची मर्जी सांभाळण्याचा काच नव्हता आणि सरदेसायांना तर अक्षय तारेवरील कसरत असल्याप्रमाणे सयाजीरावांची मर्जी सांभाळण्याची (किंबहुना ती ' घसरूं ' न देण्याची) खटपट करावी लागे. विद्यार्थ्यांच्या घोळक्यांत मिळूनमिसळून वागण्याचा सराव जदुनाथांनीं मुद्दाम केला. त्यांचें कंदुकक्रीडापटुत्व त्यांना या कामीं फार उपयोगी पडलें आणि विद्यार्थ्यांशीं नीट वागण्यानेंच जदुनाथांचे ' धनी ' - प्रसन्न होणार होते. सरदेसायांना मात्र ह्यांपैकीं एकही सुसंधि लाभली नाहीं. त्यांचे विद्यार्थी आधीं लहरी राजपुत्र. लहरी स्वभावांत तेवढे ते बापसे सवाई (किंवा दिढी दुपटी) असत म्हणा ना ! त्यांना आंजारून गोंजारून त्यांजकडून अभ्यास करून घ्यायचा हें पहिलें काम ; नंतर ह्या सर्व प्राप्त कर्तव्यपालनांत महाराजांची मर्जी सांभाळायची हें त्याहून श्रेष्ठ कार्य. राजपुत्रांमुळे राजमातांची मर्जी बसायची-उतरायची हा संभव होता, तसाच राजमातांच्या लहरीमुळे

महाराजांच्या वृत्तींत फेरफार होणें अगदीं स्वाभाविक असल्यानें सरदेसायांची त्रेधातिरपिट किती उडत असेल याची कल्पना करतां येते. 'महिपतिगृहीं दुष्टांचा पगडा' हें सप्तशल्यांपैकीं एक प्राचीन शल्य कायमचें असल्यानें त्यांपासून स्वतःस अलिप्त राखण्याची खटपटही सरदेसायांना करावी लागत असे. कोण ही यातायात आणि काय तो मनस्ताप, असें सरदेसायांनीं स्वगत किती तरी वेळां म्हटलें असावें.

अध्ययन-अध्यापन हें ब्रह्मकर्म स्वभावजं आहे. त्यांत रमून जाण्यासारखें सुख नाही. व्यापक विद्यार्थी वृंद; इतिहास, इंग्रजी साहित्य आणि बंगाली साहित्य शिकविण्याची संधि, जदुनाथांसारखा शिक्षक, हा खरोखर अपूर्व संगम होता. इतिहास म्हणजे रंक्ष, नीरस समजणारे शास्त्राभ्यासी विद्यार्थी, जदुनाथांच्या तासाला हजर रहाण्याची खटपट करीत असत, अशा आठवणी त्यांच्या वेळचे विद्यार्थी सांगतात. त्यांत नवल कांहींच नाही. डॉ. आंबेडकरांची निवेदनपद्धति ज्यांना ठाऊक आहे, त्यांना सहज पटेल कीं कुठल्याही विषय बालबोध पद्धतीनें श्रोत्यांना समजावून देण्याची हातोटी विलक्षण असते. विषय कोणताही असो—तो समजो अगर न समजो, त्यांचें बोलणें ऐकत रहावें असें सारखें वाटतें. जदुनाथांची गणना अशा शैलक्या प्राध्यापकांपैकीं अग्रगण्य म्हणून करावी लागेल. अनेक विषयांचा चौकस अभ्यास, त्याबद्दल इतकें दीर्घ व सूक्ष्म चिंतन किंवा त्यांविषयीं तन्मयता मला इतर कुणांत आढळली नाही.

नित्य व्यवसाय सांभाळून सरदेसाई इतिहासामागे लागले. त्यांनीं इतिहासांत आपलें मन गुंतविण्याचा प्रयत्न केला असें दिसतें. राजदरबारच्या विचित्र व त्रासदायक वातावरणाचा तात्पुरता तरी विसर पडावा म्हणून त्यांनीं हा हौशीचा अभ्यास पत्करला असला तरी त्यांच्या अभ्यासाचें किंवा खुद्द त्यांचेंही महत्त्व कमी होत नाही. म्हणून जदुनाथांचा व्यासंग आणि सरदेसायांचा अभ्यास यांत फार मोठा फरक होता. जगभरच्या ग्रंथसंग्रहांतलें आपल्यापुरतें साहित्य जसें कांहीं जदुनाथांना मुखोद्गत होतें. इतर ठिकाणचीं हस्तलिखितें, ग्रंथ, पत्रें ... यांचा तपशील, कुठें, कसा असतो आणि तें सर्व आपणांस कसें मिळवितां येतें, याबद्दलची संपूर्ण माहिती जदुनाथांना होती. त्या त्या उपायांचा अवलंब करून त्यांनीं आपला स्वतःचा संग्रह आपल्या दृष्टीनें संपूर्ण केला होता. कुठल्याही ग्रंथालयांत न जातां जदुनाथ आपल्या घरीं बसून आपला अभ्यास, आपलें संशोधन, आपलें लेखन चालवीत.

सरदेसायांना कुठल्याही ग्रंथालयाची तोंडओळख करून घेण्यासुद्धां फुरसत नव्हती. त्यामुळें त्यांचा स्वतःचा संग्रह तसा फारसा मोठा किंवा पुरा नव्हता. हातीं येत गेलीं तशीं पुस्तकें त्यांनीं वाचलीं. "टाइम्स लिटररी सप्लीमेंट" सारख्या साप्ताहिकावरून ग्रंथप्रकाशनाची खबर बसल्या जागीं जदुनाथ मिळवीत, तशी मिळविण्याला फुरसतही सरदेसायांना नव्हती. त्यांना महाराजांकडे वाटेल तेव्हां जावें लागे म्हणून नेमानें ग्रंथालयांत त्यांना कुठेंच जातां आलें नाही. ग्रंथालयांतील

पद्धतीचा, त्या पद्धतीमुळे मिळणाऱ्या सवलतीचा फायदा घेण्याचें सरदेसायांना ठाऊक नव्हतें. म्हणून दार्जिलिंगला स. १९३९ मध्ये जाईपर्यंत त्यांनीं तुझुक-इ-जहांगिरीचें इंग्रजी भाषांतर किंवा मॅकिंटोशचें 'रामोशां'† संबंधींचें पुस्तक बघितलेंही नव्हतें. हीं दोन्ही मुंबईस आहेत, तीं मीं आधींच पाहिलीं होतीं यावर त्यांचा विश्वास बसेना ! मुंबईच्या रेकॉर्ड ऑफिसमधील श्री. भिडे रामोशांसंबंधीं अभ्यास करित होते, त्यांना मीं हें मॅकिंटोशचें पुस्तक रॉयल एशियाटिक सोसायटीमधून माझ्या नांवावर घेऊन नेऊन दिलें, असें सांगितल्यावर तर त्यांना आश्चर्याचा धक्काच बसला ! कुणाला ठाऊक नसलें पुस्तक आपल्या हातीं आलें असें समजून त्यांनीं त्यांतील पुष्कळसा मजकूर भराभर उतरून घेतला होता. " तुझुक " पाहिल्यावर तर ते म्हणाले कीं, आतां " शहाजी " पुनः लिहिला पाहिजे ! म्हणजे शहाजी लिहितांना जहांगिरचें हें पुस्तक त्यांना मिळालें नव्हतें—त्यासंबंधीं त्यांनीं ऐकिलेंही नसावें. मुंबई युनिव्हर्सिटी लायब्ररींतून त्यांना तें सहज मिळालें असतें—एशियाटिक सोसायटींतूनही तें त्यांना मिळण्यास अडचण नव्हती. ह्या प्रत्यक्ष अनुभवाच्या गोष्टी अशासाठीं सांगितल्या कीं, सरदेसायांच्या कार्याची—फुरसतीच्या वेळीं करावयाच्या अभ्यासाची—कल्पना यावी. साधनांबाबत, सवड मिळण्याबाबत आणि मनःस्वास्थ्यासंबंधीं त्यांच्या अडचणी किती होत्या त्या नीट समजाव्या.

जदुनाथांनीं सरदेसायांची ही अडचण नीट ओळखून ती प्रेमळपणें दूरदृष्टीनें दूर करण्याची पुष्कळ खटपट केली. या नाहीं त्या निमित्तानें ते सरदेसायांना पुस्तकें " भेट " पाठवीत. थोडक्यांत मिळतें आहे, तें घेऊन ठेवा म्हणून सुचवीत—नव्हे मागवून देत. मला नको आहे—मजजवळ दुसरी प्रत आहे, असें म्हणूनही त्यांनीं कांहीं पुस्तकें सरदेसायांना नजर केलीं आहेत. स्मारक-ग्रंथ अर्पण करण्याच्या वेळीं " इतर कसल्याही भेटी देण्यापेक्षां इंग्रजी व संस्कृत ग्रंथ त्यांना नजर करावे " असें त्यांनीं मला सुचविलें. मात्र सरदेसायांजवळ कोणतीं पुस्तकें आहेत, याचा तपास करून पुस्तकें घ्यावीं—हेंही सांगण्यास ते विसरले नाहींत. " मी स्वतः खालील पुस्तकें भेट देणार आहे " म्हणून आठ पुस्तकांची यादी त्यांनीं मला पाठविली होती.

जदुनाथांनीं जाणूनबुजून पूर्ण विचारांतीं व्यासंगासाठीं नवा विषय निवडला ; तर सरदेसायांनीं राजपुत्रांना शिकविण्यासाठीं इतिहासाचीं टिपणें केलीं—त्यांतून त्यांची रियासत-योजना उद्भवली. व्यासंग, संशोधन, निदिध्यास यासाठीं ' अक्षुण्ण ' मार्ग जदुनाथांनीं शोधला, तर आपल्या व्यवसायांत मदत म्हणून केलेल्या सरदेसायांच्या प्रयत्नांना इतिहासलेखनाचा दर्जा प्राप्त झाला.

याहीपेक्षां दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सरदेसायांना प्रथम प्रथम कित्येक किरकोळ पत्रकें, पुस्तिका, ' राजाज्ञा ' म्हणून अनुवादून द्याव्या लागल्या. लेखनाची हौस किंवा

† Mackintosh : The Ramoshi (1833)

त्या विषयाची आंतरिक तळमळ सरदेसायांना होती असें नाही. परंतु सयाजीरावांची इच्छा अशी कीं अमुक अमुक विषयावर मराठींत पुस्तक नाही - तेव्हां करा इंग्रजी पुस्तकाचा अनुवाद आणि काढा तें छापून. ही हुकमी कार्यपद्धति सरदेसायांच्या अंगीं मुरली होती. जदुनाथांनीं असें कार्य अखेरपर्यंत पत्करलें नाही. स्वतःच्या आंतरिक इच्छेचा जोर किंवा माझ्या व्यासंगाचें दृश्य स्वरूप जगापुढें मांडल्याखेरीज मला रहावत नाही, ह्या वृत्तीनें जदुनाथांचें सर्व लिखाण प्रचोदित आहे. दोघां “समान व्यसनी” इतिहासकारांच्या कार्याची स्फूर्ति अशी भिन्न आहे.

विद्यार्थ्यांबरोबर - तरुण मुलांसमवेत - अध्ययन अध्यापन करण्यानें मनाला एक विशिष्ट ताजेपणा मिळतो. भावी पिढी शिकवून तयार करण्याचें अपूर्व समाधान तर “जातिवंत” अध्यापकाला लाभतेंच. पण आणखीही एका बाबतींत तो सुखी असतो. बदलत्या काळाची त्याला जाणीव सारखी होत असते. दर वर्षीं नवे विद्यार्थी येतात. विषय तोच असला तरी विघडत नाही. ही वर्षावर्षाला लाभणारी ‘नवता,’ जीवन-सरितेचा प्रवाह ताजा ठेवण्यास उपयोगी पडते आणि ह्या नवतेमुळे तें जीवन रम्य ठरतें - त्याचा कंटाळा येत नाही. हा मोठा लाभ शिक्षकांच्या वांढ्यास येतो, तो राजवाड्यांतील मास्तर झालेल्या सरदेसायांना मुळींच मिळाला नाही. उलट तीं तीं पात्रें फिरफिरून पुढें येत राहिल्यामुळे कंटाळा मात्र सरदेसायांच्या पदरांत पडला. किंबहुना ह्या असामान्य शिक्षकी कामामुळे सरदेसायांचें मन अगदीं निराळें बनलें, असें वाटतें. राजपुत्रांना किंवा त्यांच्या बरोबरीच्या कुणा धनिक पुत्रांना, शिक्षणाची आस्था ती कशी वाटावी ? आणि आपल्या गुरुजींबद्दल त्यांच्या मनांत त्या वयांत आदरभाव कसा वाढावा ? विशेषतः सयाजीरावांसारख्यांच्या आपल्या मुलांमुलींबद्दलच्या अपेक्षा पार पाडण्याचें कठिण कार्य सरदेसायांना करावें लागलें. वडिलांना वाटे कीं मुलांना उत्कृष्ट, शास्त्रशुद्ध शिक्षण द्यावें. राजपुत्रांची विचारसरणि निराळी होती. परीक्षा पास होण्यासाठीं आपण धडपडावें कशाला ? पदवी असो अगर नसो, आपणांस औरस हक्कानें मिळणारी सत्ता कांहीं कुणीं बळकावीत नाही. मग ‘भिकारड्या’ प्रमाणें मन लावून अभ्यास करण्याचें किंवा वरचा नंबर पटकावण्यासाठीं धडपडण्याचें कारण काय ?

अशी राजपुत्रांची वृत्ति. तिचा आणि सयाजीरावांच्या इच्छेचा मेळ बसावा कसा ?

“हा मास्तरडा आमच्यावर सारखी पाळत राखतो” - “महाराजांना जाऊन आमच्याविरुद्ध चहाड्या सांगतो” - “अभ्यासाचा लकडा सारखा आमच्या मार्गे लावतो” इत्यादि तक्रारी राजपुत्रांच्या मनांत सारख्या घोळत असत. तर ह्या भावी राजांचें खरेंखुरें कल्याण करण्यासाठीं तात्पुरता वाईटपणा पत्करूनही सरदेसाई झटत. राजकुमारांचा तुंबलेला राग आणि असंतोष उफाळून बाहेर पडे तो मास्तरांशिवाय दुसऱ्या कुणाच्या आश्रयाला जावा ? मास्तरांना धमक्या देण्याची - गोळी घालून ठार करण्याची - मजल ह्या राजपुत्रांनीं गाठली असल्यास नवल कसचें ?

याच्या उलट परिस्थिति जदुनाथांची होती. विद्यार्थ्यांचे त्यांजवर प्रेम असे— त्यांना जदुनाथांची भीति वाटत असली तरी त्या भीतिबरोबर नितांत आदरही होता. जदुनाथांचा स्वभाव मोकळा म्हणतां येणार नाही किंवा त्यांच्याशीं मोकळेपणानें बोलायलाही कुणी धजणार नाही— अशी त्यांची ख्याति कुटुंबीयांतसुद्धां आत्मप्रचीतिमुळे पसरली होती. परंतु आपल्या घरच्या मंडळींच्या किंवा कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या साध्या सुखसोईसाठीं स्वतः कष्ट करण्याची जदुनाथांची रीत होती. आजारी मद्रासी मुलाला महात्मा गांधींनीं स्वतः कॉफी बनवून दिल्याची कथा * गांधी गोष्टींत आहे. तशा अनेक गोष्टी अनेक विद्यार्थ्यांबाबत प्रोफेसर जदुनाथांच्या सांगतां येतील. स्वखर्चानें, स्वहस्ते विद्यार्थ्यांना मधल्या वेळचें खाणें ते कसें आणून देत याबद्दल त्यांचे सच्छिष्य डॉ. कानुंगो यांनीं पुष्कळ आठवणी सांगितल्या आहेत. दार्जिलिंगच्या मुक्कामांत मी गारा-पावसाच्या मान्यानें भिजून थकून आलों असतां, सरदेसाई माझ्याशीं कामाबद्दल चर्चा करीत बसले [मी वादळांत सांपडलों हा केवढा अक्षम्य प्रमाद माझ्या हातून (!) घडला याबद्दल माझी कानउघाडणी करीत होते.] तेव्हां जदुनाथ तिथें आले— माझी कांहीं वास्तुपुस्त न करतां मला खोळंबून ठेवल्याबद्दल सरदेसायांस त्यांनीं दोष दिला— आणि मला कपडे बदलण्यास सांगून त्यांनीं स्वतः कॉफी बनविली— ते स्वतः मजकडे घेऊन आले !! हा प्रसंग माझ्या आठवणींत अगदीं ताजा घडल्याप्रमाणें खिळून राहिला आहे. ते दिसण्यांत उग्र वाटले— त्यांच्याशीं बोलण्यांत कुणालाही मोकळेपणा वाटला नाही— तरी पित्याचें प्रेमळ अंतःकरण त्यांचें होतें— बंगाली समाजांतील अनेक मुलींचा पिता इतका प्रेमळ न राहिल तरच आश्चर्य असेंही एकदां वाटतें. “ परदुःखेन दुःखित ” होणारे विरळा असतात; त्याहून अधिक विरळा आढळणारे महाभाग म्हणजे अशा दुःखितांचें दुःख कमी करण्यासाठीं, अश्रु पुसण्यासाठीं धडपडणारे. जदुनाथांच्या अत्यंत प्रेमळपणाला सरदेसायांची कार्यव्यग्रतेची कठोर वृत्ति उठावासाठीं छान शोभते— जदुनाथांचा जिव्हाळा तिजवर उठून दिसतो. कारण तन्मयतेमुळे असेल कदाचित्, सरदेसायांनीं असल्या विचारांना थाराच दिला नाही. अंगीकृत कार्याखेरीज इतर बाबींत त्यांनीं फारसें लक्ष घातलेलें मला तरी ठाऊक नाही. जदुनाथांची शिष्यशाखा फोफावली— उत्कट भक्तीनें चले गुरुमाउलीच्या पायांवर डोई ठेवीत— तर आपल्या कृपाप्रसादाच्या भरपूर वृष्टीनें गुरु आपल्या शिष्यगणांचें कल्याण साधीत.

हें महद्भाग्य सरदेसायांना लाभलें नाही. सयाजीरावांसारख्या राजपुरुषाची मर्जी सांभाळण्यांत त्यांची बहुतेक निम्मी हयात खर्ची पडली आणि इतकेंही करून महाराज रुष्ट ते रुष्टच ! तब्बल तीन तपें (१८८९—१९२५) अशी कसरत केल्यानंतरही रुष्टता पदरीं पडली तर कुणाला अपार दुःख होणार नाही ? सेवा-धर्म योग्यांनाही अगम्य खरा ; पण अनेकांना तो पत्करावा लागतो आणि धन्याकडून प्रशंसा कांहीं

* गांधी गोष्टी (हिंद किताब्स—मुंबई १९४८) पृ. २६—२९

कमी जणांना मिळते असे नाही. सरदेसायांना ती कांहीं मिळाली नाही—उलट खप्पा मर्जा होऊन पेन्सिलींत 'काट' बसली... इत्यादि प्रकारानें सरदेसाई वैतागले—जगावर रुष्ट झाल्यासारखे ते दिसले, तर त्यांना फारसा दोष देतां येणार नाहीं.

परिशिष्ट

मान-सन्मान

सरदेसाई

सरकारी

रावसाहेब स. १९३२

रावब्रहादुर स. १९३७

पद्मभूषण स. १९५७

लौकिक

साडेतीन वस्त्रे (सातारा) नोव्हें. १९३४

स्मारक ग्रंथ (इंग्रजी-मराठी) ऑक्टो. १९३८

इतिहासमार्तेड (धुळे) जाने. १९४६

मानपत्र (बडोदे) मार्च १९४७

भारतीय इतिहास परिषद-अध्यक्ष-जयपुर १९५१

डॉक्टोरेट - पुणे विद्यापीठ १९५१

भोरकरांकडील महावस्त्र १९५२

सर जदुनाथ सरकार Kt. C.I.E.

सरकारी

सी. आय्. ई. स. १९२६

उप-कुलगुरु पद (कलकत्ता) „ १९२६-२८

“ नाईट ” (सर) „ १९२९

लौकिक

कॅबेल सुवर्णपदक (मुंबई) १९२६

मेंबर : रॉ. ए. सोसायटी, लंडन (१९२३)

„ रॉ. हिस्टॉरिकल सोसा. „ (१९३५)

„ अमेरि० हिस्टॉ० असो० (वॉशिंग्टन)

फेलो- रॉ. ए. सोसायटी-मुंबई शाखा (१९२६)

„ „ „ „ कलकत्ता

डॉ. ऑ. लिटरेचर (डाक्का युनि.)

„ „ „ (पटना)

पेशवे दत्तर

दोन विद्वानांच्या सहकार्याने साधलेल्या
प्रचंड ऐतिहासिक कार्याची ओळख

पेशवे दत्तराचें इतर महत्त्व कांहींही असलें तरी सर जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई यांच्या सहकार्याने साधलेलें प्रचंड कार्य म्हणून हें ऐतिहासिक ठरेल ! रियासतकारांनीं त्या दत्तरांतले निवडक कागद ४५ खंड मिळून संपादले आणि मुंबई सरकारनें ते छापून थोडक्यांत उपलब्ध करून दिले.^१ ही आज साधी, राष्ट्रीय महत्त्वाची घटना सहज मान्य होते. पण हें कार्य सुरू झालें तेव्हां त्याविरुद्ध इतकी विविध ओरड वर्तमानपत्रांत, सभा-संमेलनांत आणि विधिमंडळांत माजली होती, कीं तिची आज कल्पना यायची नाही. इतिहास-जमा झालेला हा वाद उभय इतिहासकारांच्या कर्तबगारीपैकीं एक असल्यानें त्याचा निर्देश टाळणें किंवा त्याचा थोडक्यांत परामर्श घेणें रास्त ठरलें नसतें. विशेषतः जदुनाथांचा पुणेकरांवरील रोष इतका प्रखर कां— दीर्घद्वेषासारखें त्यांचें स्वरूप कां झालें, याची उपपत्ति पेशवे दत्तरवादामुळें लागते. म्हणून अप्रिय आणि विस्मृत अशा ह्या प्रकरणाची माहिती सांगितली पाहिजे. मुंबई कायदे कौंसिलचे त्या वेळचे रिपोर्ट हे तर या वादासाठीं अस्सल साधन होत. श्री. वासुदेवराव वेंद्रे यांच्याकडून ही घटना साद्यंत ऐकण्यासारखी आहे. सरदेसायांकडून एतत्संबंधी बोलणें होत होतें तें मला ठाऊक आहे. जदुनाथांच्या पत्रांत “पेशवे दत्तर प्रकरणीं पुणेकरांची कोल्हेकुई” अनेकदां आली आहे. प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी हे या बाबतींत

१. प्रत्येक खंडाची माफक किंमत ठेविली होती. सगळे खंड छापून तयार झाले तेव्हां प्रथम रु. १२५ स सर्व ४५ खंड देऊं केले. नंतर ही किंमत रु. ७५ वर उतरविली आणि अखेरीस अभ्यासूना हे खंड मोफत वाटले. सध्यां भारत इ. सं. मंडळाकडे यांपैकीं बरेचसे खंड विकत मिळतात.

थोडे माहितगार होत आणि महामहोपाध्याय द. वा. पोतदार हे जाणकारांपैकी आहेत. मात्र श्री. वेंद्रे यांच्याइतका तपशील उपरिनिर्दिष्टांपैकी कुणास ठाऊक नाही. ही साधन-चिकित्सा अशासाठी केली की जदुनाथ आणि सरदेसाई या उभयतांबद्दल मुंबई काँग्रेसमध्ये केवढे वादळ निष्कारण (असे आतां म्हणावयाचे) माजले, ते समजावे.

पुण्यातील पेशवे दत्तरासारखे उपयुक्त दत्तर इतरत्र क्वचित् सापडेल. पेशव्यांकडून राज्यकारभार ब्रिटिशांकडे गेला. त्या वेळेपासून जपून ठेवलेले ऐतिहासिक कागदपत्र म्हणजे एक प्रचंड रत्नाकर म्हणायला हरकत नाही. यांतील कागदपत्र “रूमालांत” बांधून ठेवलेले आहेत आणि त्या पत्रांचा अंदाज रूमालांवरून - पुडक्यांवरून - करता येतो.

मराठी रूमाल २७३३२

इंग्रजी फाइली ७४८२

फार्सी रूमाल २९

गुजराती ,, १२९

एकूण ३४,९७२ रूमाल

मि. लोएगन व मि. जॅकसन^२ या दोन अधिकाऱ्यांनी वेळोवेळीं पेशवे दत्तराबद्दल सरकारकडे शिफारसवजा रिपोर्ट धाडले. त्यांत ह्या कागदपत्रांचे विशेष महत्त्व व त्यांचा इतिहासाभ्यासूना उपयोग, यांचे स्पष्टीकरण आढळते. मि. जॅकसननीं म्हटले —

“हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही सरकारापाशीं पुणे दत्तराइतके महत्त्वाचे व स्थानिक भाषेतले दत्तर नाही. या देशाचा अभ्यास करणारांना हा संग्रह अभ्यासतां यावा, अशी व्यवस्था सरकारने करावी, हे सरकारचे कर्तव्य होय.”

अशा ह्या ऐतिहासिक रत्नभांडारांत^३ इंग्रजी दत्तरही समाविष्ट आहे. मात्र ते अधिक पद्धतशीर असल्याने ते लावणे, त्याची जंत्री, यादी करणे फार सोईचे गेले. पेशव्यांचा हा पत्रसंभार बहुतेक मोडी लिपीत आहे. ते लिहिणेच आधीं पुष्कळांना अलीकडे वाचतां येत नाही. शिवाय “कोणाकडून कोणास, कधीं व कोठून” पत्र लिहिले याची अचुक माहिती प्रत्येक इंग्रजी पत्रावर असते, तशी या मोडी कागदपत्रांवर नसते. म्हणून तारीख टरविणे (असल्यास “सुहुर सना” ची इंग्रजी तारीख जमविणे) हे

२. A. M. T. Jackson, I. C. S. नाशिक येथे जॅकसन “साहेबां” चा खून झाला तेच हे विद्वान अधिकारी. मुंबईच्या (रॉयल) एशियाटिक सोसायटीचे ते कांहीं काळ सेक्रेटरी होते. त्यांचा विविध (प्राच्य) विषयांसंबंधी बहुमूल्य ग्रंथसंग्रह सोसायटींत ४-५ कपाटे भरून ठेवला आहे. त्यांच्या व्यासंगाची साक्ष त्यावरून येते.

३. मराठी मार्गदर्शिका - (एलिनेशन रेकॉर्ड) गुरुजी - दिघेकृत - पुणे १९३४ (सरकारी प्रकाशन). यावर किंमत, प्रकाशक नांव वगैरे कांहीं दिसत नाही, पण ही पत्रिका अत्यंत उपयुक्त आहे. पेशवे दत्तराचे ४५ खंड वाटले, त्यांबरोबर ही मजकडे आली.

पहिलें काम आणि कोणीं कोणास लिहिलें, हें ठरविणें दुसरें - अशीं कठिण कामें असतात. नांव पूर्ण नसतें. असलेंच तर प्रचारांतलें (टोपण) नांव असतें, इत्यादि अडचणी हें दसर व्यवस्थित लावण्याबाबत आहेत.

देशी पंडित नेमून त्यांकरवीं काम उरकून घ्यावें तर ब्रिटिशांची साशंकी वृत्ति आडवी आली. मराठे हे इथले पूर्वीचे राज्यकर्ते. त्यांना आपल्या गतेतिहासाची आठवण आपण मुद्दाम कशाला करून द्यावी ? असा व्यवहारी विचार दूरदृष्टीच्या मुत्सद्दयांच्या मनांत सारखा घोळत होता. शिवाय वतनवाडीचे, देण्याघेण्यासंबंधीं, जुन्या हक्कासंबंधीं नसते वाद या कागदांमुळे नव्याने उद्भवले तर “धर्म करतां कर्म ओढवायचें” ही भीति ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना सारखी डाचत होती. एक तर हें मराठी राज्य जिंकून घेण्यापेक्षां “पदरांत पाडून” घेतलें होतें ; सूक्तासूक्त मार्गांचा विधिनिषेध बाळगला नव्हता..... अशा विविध कारणांसाठीं एतद्देशीयांवर हें काम सोंपविण्यास ब्रिटिश मन कचरत होतें. सरकारी नोकर निदान उपाधि-धर कुणी असला तर त्यावर विश्वास थोडाबहुत टाकण्याची तयारी असे. रा. ब. ग. चि. वाड हे तर तिथलेच अधिकारी ; रा. ब. द. ब. पारसनीस हे सरकारमान्य म्हणून, या दोघांनंतर, हें पुराणें दसर चाळण्याचा मान सरदेसायांना मिळाला. सरकारच्या या साशंकी वृत्तीशीं तिथला कारकून वर्ग इतका तन्मय झाला होता कीं पुढें सरदेसायांना सरकारनें त्या कामासाठीं नेमलें तरी कोणत्या ‘रुमाल’ना सरदेसायांचें संपादन लाभावें, हें शेवटीं कारकुनांनीं ठरविलें ! संपादकाच्या वरचे हे सरसंपादक, आपला अधिकार स्वयमेव गाजवीत. हा केवळ तर्क नव्हे. सरदेसायांनीं ४५ खंड मिळून पुष्कळसे कागद छापून काढले खरे ; पण त्या कचेरींत “सरदेसायांना न दाखविलेल्या कागदांची” वेगळी नोंद करून ठेविली होती ! हे रुमाल संपादकांच्या हातीं पडूं दिले नाहींत. हा कारकुनी कावा मोठ्या बढाईनें मला ऐकायला मिळाला. ती नोंद केलेली वहीसुद्धां मीं पाहिली ! रोज हवे तेवढे रुमाल संपादकांकडे कारकून आणून पोचवीत. संपादकांनीं स्वतः जाऊन कुठलेही रुमाल आणावयाचे नाहींत असा “कारकुनी” हुकूम होता !

खुद्द सरदेसायांची नेमणूक कशी झाली आणि सरकारनें त्यांच्या जोडीला आपल्या विश्वासाचा एक “अधिकारी” कसा दिला - किंवा प्रारंभीचे चार पांच महिने “हुकुमांतील शाब्दिक अडचणीमुळे कसे व्यर्थ गेले,” हा कथाभाग यथाक्रम येईल. पण ह्या सर्व कथनावरून लक्षांत घ्यावयाचें तें हें कीं एकादा चिक्कू म्हातारा आपल्या डबोल्याचें रक्षण करतो - तशा रीतीनें ब्रिटिश सरकारच्या अमदानींत या पेशवे दसर-खान्याचें रक्षण होत होतें.

विद्वज्जनांनीं, परिषदांनीं, वेळोवेळीं सरकारला विनंती करावी कीं ही ऐतिहासिक साधन-संपत्ति अभ्यासकांना उपलब्ध करून द्यावी. लोकमताला थोडा मान दिल्यासारखें

सरकारने करावे आणि त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे, संशोधकांचे कुतूहल मात्र अधिक वाढावे. न्या. रानडे, न्या. तेलंग व डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर अशा विद्वत् श्रेष्ठांच्या सांगण्याचा परिणाम झाला म्हणून असो, अगर सरकारी अधिकाऱ्यांच्या शिफारसीमुळे असो, रा. ब. गणेश चिमणाजी वाड यांस पेशवे दसरांतील कागद निवडण्याचे काम दिले. त्यांनी मोठ्या खटपटीने विशेष मेहनत घेऊन हे नवे कार्य पुरे केले. सुमारे ३२ खंड होतील इतके साहित्य निवडले, त्याच्या नकला (बालबोध) करविल्या; इंग्रजी सारांश प्रत्येक कलमाचा लिहिला. पेशव्यांचे “मुक्काम” निरनिराळे क्रमवार, सालवार, लिहून काढले; कठिण शब्दांचा कोश तयार केला. सर्व कागद विषयवार, “पेशवेवार” लावले.

पेशवे दसरांतील निवडक कागदपत्रांचे ४५ खंड संपादून दिल्याबद्दल सरदेसायांची आपणांस आठवण होते. पण तत्पूर्वी १९ वे शतक संपण्याचे सुमारास रा. ब. वाडांनी ३२ खंडांचे साहित्य तयार केले, याची आठवण फारशी कोणास नाही. सरदेसायांचे खंड सरकारी छापखान्यांत छापले. पण वाडांचे खंड प्रसिद्धीसाठी डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीकडे सोपविले. दर साल एक अगर दोन खंड याप्रमाणे सोसायटीने हे कार्य सन १९१४ पर्यंत चालविले. रा. ब. वाडांचे एकंदर पंधरा खंड मिळून सुमारे साडेचार हजार छापील पाने होतात. त्यांची किंमत अदमासे ३५ रु. भरते. एवढे काम एकट्या वाडांनी विसावे शतक सुरू होण्यापूर्वी करून ठेवले. पुढे सरदेसायांनी निवडलेले कांहीं कागद वाड-संपादनापैकी होते. आमच्या इतिहासासंबंधी इतके श्रेष्ठ दर्जाचे संशोधन करून ठेवल्याबद्दल रावबहादुर गणेश चिमणाजी वाड यांस द्यावे तितके धन्यवाद थोडे होतील. या पंधरा खंडांचे भाग्य असे की ते छापून प्रसिद्ध होण्यापूर्वी ते “सर्वज्ञ” न्यायमूर्ति म. गो. रानडे यांच्या नजरेखालून गेले. ह्या वाड संपादित खंडांना वेगळा इंग्रजी “प्रस्ताव” त्यांनी लिहिला. मुंबईतील एशिआटिक सोसायटींत वाचलेला प्रबंध (ता. ३० जून, स. १९००) असे त्या प्रस्तावाचे स्वरूप होते. डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीच्या वतीने पारसनिसांनी हा (इंग्रजी) प्रस्ताव स. १९०२ मध्ये प्रसिद्ध केला. “मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष” (मराठी) ह्या रानडे यांच्या पुस्तकाच्या प्रो. विजापुरकरांनी केलेल्या अनुवादांत ह्या प्रस्तावाचा अनुवाद समाविष्ट आहे.

सौभाग्यामागोमाग दुर्भाग्य देखील या खंडांच्या वाटणीस आले. ते प्रसिद्ध झालेले पहाण्यास खुद्द संपादक रावबहादुर वाड आणि त्याची जगाला ओळख करून देणारे पदवीधर मुकुटमणि रानडे इहलोकीं राहिले नाहीत. वाडांनी जमविलेले, तयार ठेवलेले साहित्य निरनिराळ्या संपादकांनी छापवून घेतले. पहिल्या तीन खंडांना पारसनीस, ४, ६ व ८ ह्या तीन खंडांसाठी के. वी. मराठे असे संपादक लाभले; ५ व ७ हे दोन खंड बापु पुरुषोत्तम जोशी यांनी संपादिले. काशिनाथ नारायण साने यांनी ९ व्या खंडाचे काम पाहिले. चार (१०-१३) खंडांसाठी पुरुषोत्तम विश्राम मावजी व पारसनीस, असे

दोघे जण मिळून संपादक होते. या शेवटच्या चार खंडांचे प्रकाशक सुद्धां मावजीच आहेत. डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीचें नांव या चारी खंडांवर नाही. इतिहास संग्रहांतून क्रमशः प्रसिद्ध झालेले १४ व १५ हे खंड पारसनिसांनीं संपादिले असें म्हणावयाचें.

वाड-संपादित खंडांचें ऐतिहासिक महत्त्व समजावून देण्यासाठीं न्याय. रानडे पुढें आले होते; तेव्हां त्यांची महति वेगळी कशी सांगावी? पेशवाईच्या सांगोपांग कारभाराची माहिती त्यांत आहे. राजकारणें तर आहेतच; पण सामाजिक गोष्टी पुष्कळ आहेत. वाटलेल्यांना शुद्ध करून घेण्याबद्दल शास्त्रीय आधार आहेत; धर्मगुरूंच्या आज्ञा आहेत. जुनी न्यायपद्धत कशी असे याचे प्रत्यक्ष दाखले आहेत. नवी बाजारपेठ वसवतांना “कौल” (= अभयपत्र) कसे देत किंवा सवलती काय मिळत; “नगरशेट” चा मान काय असे, ठिकठिकाणीं देवळें कोणतीं, त्यांचा मान कसा राही; शास्त्रीपंडितांना आश्रय कसा मिळे, अग्रहार देण्याची पद्धत कशी होती, मुसलमानी सुलतानसुद्धां वेदपाठी दशग्रंथी ब्राह्मणांचा मान कसा राखीत... अशा अनेक बाबींचीं वर्णनें त्यांत सापडतात. परंतु “पेशव्यांचे मुक्काम” म्हणून जी तारीखवार माहिती वाडांनीं जमविली आहे तिचें महत्त्व इतिहासाभ्यासूना विशेष पटेल. अशी कालसूचि (= क्रॉनॉलजी) म्हणजे इतिहासाचा आखीव मार्ग होय. सर जदुनाथांची तर ठराविक रीतच असे कीं वर्ण्य प्रसंगाची आधीं कालसूचि करून ठेवायची. ह्या पद्धतीमुळे कथनांत अचुकपणा येतो. इतर वर्णनांची सत्यासत्यता पारखतां येते. वाडांनीं आपल्या खंडांत पेशव्यांचे मुक्काम दिले आहेत ते—

खंड २ - पेशव्यांचे मुक्काम, पृ. २१९-५९

„ ५ - दुसरे बाजीरावाचे मुक्काम व रोजनिशी, पृ. ३११-२९

„ ७ - पेशव्यांचे मुक्काम, पृ. ३८१-४४६

„ ८ - सवाई माधवरावांचे मुक्काम, पृ. ३५९-६७

कठिण शब्दांचा कोश रा. ब. वाडांनीं पुरविला हीं त्यांची उपयुक्त कामगिरी होय. भारत इतिहास संशोधक मंडळ किंवा हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशन स्थापन होण्यापूर्वीं अनेक वर्षे, वाडांनीं हे काम करून ठेवले असल्यानें त्याचें श्रेष्ठत्व वेगळें आहे. पुढें किती तरी वर्षांनीं माधवराव पटवर्धनांनीं फारसी-मराठी कोश रचिला. सरदेसायांच्या पहिल्या कांहीं खंडांचें साहित्य वाडांनीं तयार करून ठेविलें होतें, इतकें श्रेष्ठतर कार्य वाडांचें होतें. त्यांत नांव ठेवायचेंच असेल तर “इंग्रजी तारखा” दिल्या नाहींत, असें म्हणतां येईल. इंग्रजी वर्षे देऊन वाडांनीं मुसलमानी महिने व तारखा तशाच ठेवल्या आहेत. मोडकांची “जंत्री” रा. ब. वाडांस उपलब्ध नव्हती असें नाहीं.

५. मा. त्र्यं. पटवर्धन : फार्सी मराठी कोश (पुणे १९२५) रु. ४ (भा. इ. सं. मं. स्वीय ग्रं. २९)

पण इंग्रजी तारखा व महिने (मुसलमानी तारखा व महिने यांऐवजीं) पाहिजेत अशी निकड तेव्हां नसावी.

थोडक्यांत सांगावयाचें तर आम्हीही राज्यकर्ते होतो - आम्हीं राज्य असें केलें - हें दाखविण्यासाठीं उपयोगी असें हें साहित्य होतें. न्यायमूर्ति रानडे यांना तें खास महत्त्वाचें वाटलें. कारण त्या वेळच्या राजकीय वातावरणावर ह्या ऐतिहासिक कागदपत्रांमुळे मोठा फरक पडण्यासारखा होता. हिंदी लोकांना राज्यकारभार करतां येत नाहीं अशी राज्यकर्त्या इंग्रजांची समजूत होती, त्या इंग्रजांना, हा स्पष्ट पुरावा मर्मा लागण्यासारखा, क्वचित् झोंबण्यासारखा होता. इतिहासाचा हा लाभ किती ताबडतोब पटणारा होता, याची कल्पना आज आपणांस येणार नाहीं. पण वाडांच्या मेहनतीचें चीज करण्यासाठीं - हस्तलिखित वाचून - त्या कागदपत्रांचा परिचय व्यापक जनतेला करून देण्यासाठीं न्याय० रानडे पुढें सरसावले, यांत सर्व कांहीं आलें. मग त्या कार्याची वेगळी तारीफ हवी कशाला ?

अशा ह्या पेशवे दत्तराबदल इतिहासाभ्यासूना वारंवार कुतूहल वाटावें, हें साहजिक होतें. कांहीं तरी करून ह्यांतील दडलेलीं रत्नें जगापुढें यावीं ही स्वाभाविक इच्छा कित्येक विद्वान अधिकाऱ्यांची होती. आपापल्या परीनें त्यांनीं खटपट केली. पण इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशनसारखी सरकारी छत्राखालची संशोधकांची परिषद् जेव्हां या दत्तराबदल ठराव करूं लागली, तेव्हां मात्र निश्चित कांहीं तरी धोरण ठरविलें पाहिजे, विद्वानांची मागणी फार दिवस थोपवून धरतां येणार नाहीं, हें मुंबई सरकारनें ओळखलें. हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशनमध्ये या दत्तराबदल ठराव, चर्चा, प्रबंध नाहीं, असें अधिवेशन जाईनासें झालें. इतर इलाख्यांतलीं, संस्थानी अंमलाखालचीं दत्तरे भराभर अभ्यासकांना उपलब्ध होऊं लागलीं ; पण अग्रेसर असलेल्या मुंबई इलाख्यांतला याबाबत " रिपोर्ट " दर वर्षीं अगदीं गुळमुळित असे.

मध्यंतरीं दोन वर्षे मि. हेन्री फ्रॅक्स या ऑस्ट्रेलियन पत्रपंडितानें, त्या दत्तरापैकीं इंग्रजी भाग चाळण्याचें, लावण्याचें पत्करलें. मुंबईच्या ' टाइम्स 'चे हे पुण्याचे प्रतिनिधि आणि पुणें म्हणजे गव्हर्नरांची पावसाळी राजधानी. उन्हाळी राजधानी महाबळेश्वर ही सुद्धां पुण्याहून गांठतां येई. म्हणून पुण्याचें महत्त्व ' टाइम्स ' च्या दृष्टीनें विशेष होतें. ह्या कामाच्या आधारावर हा ' टाइम्स 'चा प्रतिनिधि हि० रे० क० च्या रंगून अधिवेशनास (स. १९२७) हजर राहिला. आपल्या करामतीचा पाढा त्यानें वाचला आणि मुंबई सरकार याबाबत कांहीं तरी हालचाल करित असल्याचें आश्वासन त्यानें दिलें. पुढील अधिवेशनांत (नागपूर स. १९२८) फ्रॅक्सनें आपल्या कामाची बढाई मारली. त्याच्या कामगिरीचा उल्लेख खास ठरावांत आहे. यद्यपि ही कामगिरी रेसिडेन्सी रेकॉर्डसंबंधी होती, पेशव्यांच्या मोडी दत्तराबदल नव्हती, तरी कमिशनचें समाधान झालेलें दिसतें.

परंतु खऱ्या संशोधकांचें समाधान अशा वरवरच्या देखाव्यानें किंवा फ्रँक्सच्या शोधानें व्हावें कसें ?

तें तसें झालें नव्हतें आणि कांहीं तरी भरीव योजना आंतल्या आंत शिजत असावी असें ग्वाल्हेर अधिवेशनांतल्या (स. १९२९) ठरावावरून दिसून येतें. सर जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई या दोघांनीं मिळून त्या पेशवे दत्तराची पहाणी केली आणि एक 'रिपोर्ट वजा' शिफारस (सर जदुनाथांच्या सहीनें) कमिशनपुढें विचारार्थ आली. सर जदुनाथांचें ह्या कमिशनमधलें स्थान म्हणजे "स्वयमेव सभापतित्व" लाभलेलें. संस्थापक सभासद म्हटल्यास जो मान त्यांना मिळेल तो त्यांच्या अभ्यासामुळें, व्यासंगामुळें आणि विद्वत्तेमुळें सहज प्राप्त झालेला. सरकारी सेक्रेटरी किंवा तत्सम अधिकारी "अधिकारपरत्वे" खुर्ची सांभाळून असले तरी जदुनाथांची कर्तबगारी ओळखून सर्व अधिकारसूत्रें त्यांच्या हवालीं करून ते मोकळे होत. म्हणून हि. रे. क. चा कारभार बरींच वर्षे बव्हंशीं सर जदुनाथांच्या तंत्रानें चालत असे.

अशा जदुनाथांनीं पेशवे दत्तराबद्दल रिपोर्ट हि. रे. कमिशनला सादर केला. मुंबई सरकारच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या अंतस्थ संमतीनें तो तयार झाला असावा. जदुनाथांना हीं धोरणें छान साधत. मग मुंबई सरकारला तो प्रत्यक्ष हुकूम होता, असें म्हणावें आणि खरोखर तसेंच झालें. जदुनाथांनीं सुचविल्याप्रमाणें पेशवे दत्तरची व्यवस्था ठरली ! सरदेसायांची त्या संशोधन-निवड-कामीं नेमणूक झाली ... आणि स. १९३० च्या पाटणा अधिवेशनांत मुंबई सरकारचे पोटभर आभार मानणारा ठराव आला, तोंडभर भाषणें झालीं ... आणि हि. रे. क. पुरतें पेशवे दत्तर प्रकरण संपलें !

आतां त्याचें कौंसिल-प्रकरण सांगितलें पाहिजे. कारण खरी चकमक, सरकार-सरदेसाई या दुकलीस पुणेंकरांचा खरा विरोध, येथें व्यक्त झाला. त्या वेळच्या जखमा दीर्घ काळपर्यंत चिघळत राहिल्या. जदुनाथांना तर त्यांचा विसर मुळींच पडला नाही. त्यांच्या दीर्घकोपी स्वभावाला हें खाद्य प्रक्षोभक ठरलें.

मुंबई सरकारनें आपल्या स. १९२९-३० च्या बजेटांत रु. ११००० पेशवे दत्तरासाठीं मंजूर केल्याची खबर सरदेसायांनीं ता. ११ मे १९२९ रोजीं जदुनाथांना कळविली. आणि स्वतःस सरकारी हुकूम आल्याचें लिहिलें. काम जूनमध्ये सुरू व्हायचें होतें, त्याप्रमाणें ता. १० जून १९२९ रोजीं सरदेसाई पुण्यास कामावर रुजू झाले. प्रथम त्यांच्याबरोबर एक "रीडर" नेमला होता. नंत एक महिन्यानें श्री. कृ. पां. कुलकर्णी, हे सरदेसायांना दुय्यम मदतनीस म्हणून आले. आणखी दोघे रीडर्स याच महिन्यांत नेमले. पुढील तीन महिन्यांत एक एक नवा "रीडर" नेमून घेतल्यावर एकंदर संच पुरा झाला आणि काम भराभर होऊं लागलें. पण कारकुनी अडचण आली ती अशी :-

सरकारी हुकुमांत सरदेसायांच्या नेमणुकीचा उल्लेख होता तो “पेशवे दत्तरां”तले कागद निवडण्यासंबंधी नसून “पेशव्यांच्या डायन्या” तपासण्यासंबंधी होता. त्यामुळे झाले काय, तर ह्या “नव्याने नेमलेल्या उपन्यांना” जे “रुमाल” मिळत ते फक्त “पेशवे डायरी” म्हणून “रोजकीर्दीचे कागद” आहेत त्यांचे. हा संग्रह फक्त ७८० रुमालांचा असून यांतले कागद सुमारे स. १७१९ ते १८१७ या कालावधीचे आहेत. पण इतर सात विभागांत मिळून आणखी ७२०० सुमारे रुमाल आहेत, त्यांतल्या एकसुद्धां “उपन्यां”ना पहाण्यासाठी बाहेर येईना ! पहिले चार महिने या शाब्दिक लढाईत गेले. “हुकमाचे ताबेदार” असलेले कारकून “भारल्या” गत बोलत. सरदेसाई, कुलकर्णी ... ह्यांचे अभ्यासू जगांतले स्थान, त्यांच्या कार्यांचे महत्त्व, त्यांचा हेतु, इत्यादि विचार कारकुनांना कसा असावा ? त्यांना प्रत्येक कामांत “स्वो” कसा घालावा हे मात्र उत्तम कळे ! दिरंगाईबहादुर असा किताब मिळविण्याची त्यांची सारी खटपट. वरिष्ठांकडे जाऊन सरदेसाई आपली अडचण सांगतील म्हणावे, तर तो अधिकारी यांची भेट घेण्यास तयार नसे ! आपल्या “शिरस्तेदारा”ला भेटण्याविषयी त्यांचा हुकूम असल्याने दुसऱ्या कारकुनास भेटण्यास सरदेसाई नाखूष होते. कारण कारकुनांची जात इथून तिथून सारखीच. शिवाय सरदेसायांच्या कामांत खुसपट्टे काढणारे “दत्तरां”तले कारकून याच शिस्तेदारांच्या कानमंत्रामुळे असे बिथरले होते. त्यांच्याकडे तक्रार करणे म्हणजे वेडेपणा ठरला असता.

सरदेसायांच्या कामाला सुरुवात झाली तेव्हां “माणसें” नेमण्याबद्दलच्या अटी ठरल्या. कृ. पां. कुळकर्णी यांची शिफारस सरकारने केली. कारण दत्तरांतले काम सर्व “बाहेरच्यां” वर कसे सोंपवावे ? त्यांतल्या त्यांत सरदेसाई पडले “संस्थानी” हद्दींतले, आणि बडोदेकर सयाजीराव गायकवाडांच्या खास तैनातींतले. तेव्हां ब्रिटिश कचेरींत, त्यांच्यावर विश्वास टाकण्यास मोठी अडचण होती. पण सर जदुनाथ सरकारांनी त्यांची शिफारस केलेली. तेव्हां त्यांच्या जोडीस एक जुना विश्वासू सरकारी अधिकारी ठेवावा, ह्या विचाराने कृ. पां. कुळकर्णी यांची नेमणूक झाली. अशा संशयी वातावरणांत प्रारंभापासून सरदेसायांना काम करावे लागले, त्यांच्या चिकाटीबद्दल किंवा कार्येकट्टीबद्दल वेगळे काय सांगावे ? ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादामुळे आपल्या मदतनिसांपैकी कांहींना नेमून घ्यावे लागले. केवळ लायकीमुळे कोणाची नेमणूक होणे कठिण झाले. शिवाय मुख्य संपादक सरदेसाई त्यांच्या आवडी-निवडीचा विचार व्हावयास हवा होता. एका नेमणुकींत (नेमणुकीबाबतचा अर्ज नाकारण्यांत) त्यांचे म्हणणे मान्य झाले—ते वा. सी. ब्रेंद्रे यांचा अर्ज नाकारण्यांत ! त्यांना पेशवे दत्तरांचे कामी नेमून घेतले नाही !! ते नेमले असते तर पुढील वादळांतला निम्म्याहून अधिक जोर कमी झाला अमता.....पण छापून खंड बाहेर काढावे की नाही याबद्दल मात्र वाद माजला असता !

ता. १३ मार्च १९३० रोजी मुंबई कौंसिलच्या अधिवेशनांत “पेशवे दत्तर”वर भडिमार झाला. सरकारी प्रतिनिधी यांनी प्रारंभी सभागृहाची अनुज्ञा मागितली कीं या एका प्रश्नासंबंधी दीर्घ-प्रदीर्घ असे ४० प्रश्न आहेत. त्यांचीं साद्यंत उत्तरे वाचून सभागृहाचा वेळ घेण्यापेक्षां “छापल्याप्रमाणे” असे म्हणावे काय? अशाने पोट प्रश्नांना योग्य वेळ मिळेल. प्रश्नोत्तरांचा हा प्रकार प्रदीर्घ तर आहेच; पण त्यांतील कुत्सित दृष्टीमुळे गर्हणीय आहे. मानवी मनाची, विशेषतः बोद्धारांची मत्सरग्रस्तता कुठल्या गर्तेपर्यंत पोचते त्याचे उदाहरण म्हणून ही प्रश्नांची सरवत्ती छान उपयोगी पडेल. विद्वानांच्या वृत्तीचा हा नीचांक समजण्यास हरकत नाही ६.

सरवत्ती करणारांत सरदार गं. ना. मुजुमदार यांचे नांव प्रथम आढळते. त्यांच्या प्रश्नांत प्राथमिक चौकशी होती. सरकारशीं शाब्दिक लढाई खेळायची होती; पण दोषे लोकपक्षीय वीर इंग्रजी ब्रेतावाताचे बोलणारे होते; आणि सरकारी उत्तरे, “इंग्रज” देत होता. उपप्रश्न विचारण्याचे ठाऊक असतें तरी भाषेची अडचण मुख्य असल्याने मूळ प्रश्न इतके प्रदीर्घ पुरविले होते कीं त्यांत विचारणारांच्या वृत्तीचे प्रतिबिंब दिसावे. प्रत्येक प्रश्नांत ५-७ कलमें आहेत. सरदेसायांची नेमणूक कां केली? त्यांना संशोधनाचा अनुभव काय आहे? त्यांच्या नांवावर छापलेलीं पुस्तके (“स्टोरी बुक्स” असे त्यांना म्हटले आहे - तो इतिहास आहे असे म्हणण्यास नाखुशी!) सरदेसायांनीं इतरांकडून लिहून घेतलीं हे सरकारास ठाऊक आहे काय? ते बडोद्यांतले, गायकवाडींतले प्रजाजन आहेत, गायकवाड-सरकारची त्यांजवर इतराजी झालेली होती - त्यांना गायकवाडांनीं बडतर्फे केले होते - त्यांनीं ग्वाल्हेरकरांच्या कांहीं कागदपत्रांचे संशोधन चालविले आहे - त्याला उपयोगी असे कागदपत्र मुद्दाम त्यांनीं निवडले कीं नाहीं? आपलीं “स्टोरी बुक्स” सजविण्यासाठीं लागणारे तेवढेच कागद त्यांनीं सरकारी खर्चाने छापून काढले नाहीत काय? असे न शोभणारे, कुत्सित पण अब्रू कुरतडण्याचे मूषक वृत्तीचे प्रश्न प्रमुख होते. सरदेसायांनीं आपले मदतनीस कोणते निवडले, त्यांची जातवारी सांगावी, अमुक जातीचा प्रतिनिधि त्या मदतनीसांत नाहीं हे सरकारांस ठाऊक आहे काय? अमुक पोटजातीच्या उमेदवाराला कां नाकारले? इत्यादि प्रश्न देखील विचारले तेव्हां सभागृहांतल्या विचारवंतांना ऐकतांना खेद झालेला दिसला. लोकशाही प्रयोगांत, मारणाराचा हात एक वेळ धरतां येईल, पण कायदेमंडळांतल्या लोकनियुक्त सभासदाचे तोंड मात्र बंद करतां येणार नाहीं.

प्रश्नांच्या ह्या सरवत्तींत कांहीं तात्त्विक प्रश्न देखील होते. दत्तरांतील कागदपत्रांची जंत्री करावी, यादी करावी कां फेरिस्त करावे याबद्दल साहजिक मतभेद होता. इतर

६. मुंबई ले. कौ. डिबेट्स, खं. २८ पृ. १३१७-२४, १४७५-७८; १५७७-९५, श्री. मुजुमदार, बोले व गुंजाळ यांनीं विचारलेले प्रश्न व उत्तरे.

देशांत सरकारी दस्ताराची जंत्री,^७ यादी^८ किंवा फेरिस्त,^९ कां करतात, हा वाद अप्रस्तुत होता. कारण पेशवे दस्ताराचा व्याप आणि मोडी लिपी यामुळे फार वेगळ्या अडचणी येत. तेव्हां प्रो. रॉलिनसन, सर जदुनाथ सरकार व आणखी सरकारी अधिकारी यांनीं व्यवहारी मध्यम मार्ग सुचविला : कागद निवडावे - प्रकरणवार, तारीखवार लावावे - (वालबोध लिपींत) छपावे, त्या कागदांचा सारांश, क्रमांक व तारीख, इंग्रजींत द्यावी.

अज्ञानें अभ्यासकांना हातीं ग्रंथ तरी मिळतील. नुसत्या यादीनें, जंत्रीनें किंवा फेरिस्तनें अभ्यासकांना कुठलेही साहित्य हातीं मिळालें नसतें. फार तर असा कागद पेशवे दस्तारांत (पुण्यास) आहे एवढा शोध लागला असता. पुण्यास गेल्याखेरीज, तेथील दस्तारांतून तो कागद नकळून मिळविल्याखेरीज, त्याची वास्तविक उपयुक्तता ठरली नसती. म्हणून मुंबई सरकारनें मार्ग पत्करलेला व्यवहारी दृष्टीनें सोईचा व हितकर होता. याबद्दल आतां (३० वर्षांनंतर) तिळमात्र शंका उरत नाही. मग हें दस्तर संशोधकांना खुलें व्हावें, या हेतूनें हि० रे० कमिशननें किंवा इतर विद्वानांनीं केलेल्या प्राथमिक सूचनांत यादी - जंत्री - फेरिस्त यांपैकीं कशाचा उल्लेख असला तरी तो वेदवाक्य मानून त्याला चिकटून रहाण्यासारखा वेडेपणा नाही.

नेमका हाच तात्त्विक वाद मुंबई कौंसिलमध्ये (एतद्विषयक अज्ञांकरवीं) रंगविण्यांत सूज्ञांनीं काय साधलें कुणास ठाऊक. संशयी वृत्तीचें परकी सरकार पैशाची अडचण सांगून, पेशवे दस्तारांतले कागद सदैव बुरख्यांत दडविल्यागत ठेवूं पहात होते त्या ऐवजीं आपणांपैकीं एक जण ते कागद निवडण्यासाठीं सरकारनें नेमला ; त्याच्या-मार्फत कां होईना मिळतील तेवढे कागद वाचून, अभ्यासून, आणखी कांहीं वर्षे हें काम चालविण्याचा तगादा सरकारला करण्याऐवजीं पुणेकर विद्वानांनीं काय केले ? तर हें काम शक्य तितक्या लवकर बंद करण्यास सरकारला सवलत मिळवून दिली. ह्या पंदांत आपण पडलों कशाला, असें सरकारला होऊन गेलें. परकी सरकारविरुद्ध झगडा करतांना आपपर भावाचें भान सूज्ञांना उरलें नाही. शिवाय मत्सरग्रस्ततेचें उत्कृष्ट प्रदर्शन देश-परदेश-भर झालें !! एका महत्कृत्याला कांहीं तरी निमित्तानें विरोध करण्याचें श्रेय पुणेकरांनीं पदरांत पाडून घेतलें.

आज तीस वर्षांनीं ह्या एकंदर घटनेकडे पाहिलें म्हणजे सरकार-सरदेसाई यांच्या चिकाटीचें मनस्वी कौतुक वाटतें. पैसे नाहींत म्हणून सरकारनें हें काम बंद करायचें असें ठरवितांच जदुनाथ सरकार आणि सरदेसाई यांनीं स्वतःच्या हिंमतीवर राजेरजवाड्यां-

-
- ७.. जंत्री (कॅलेंडर) म्हणजे महत्त्वाच्या मजकुराचा थोडक्यांत सारांश. (अवघड, खर्चाचें, दीर्घकालीन काम)
 ८. यादी (हँड लिस्ट) नावानिशीवार त्रोटक गोषवारा. (अभ्यासूस अपुरा)
 ९. फेरिस्त (कॅटलॉग) कागदांची सूची.

कडून या कार्यासाठी देणगी म्हणून रु. १२००० जमविले. स्वतः सरदेसायांनी कांहीं पैसे घ्यायचे नाहीत असे ठरवून हे काम एकदांचे तडीस नेले. कार्याबद्दल दड निष्ठा असली म्हणजे इतकी विरुद्ध टीका झाली होती तरी धनिकांचा आश्रय लाभतो - तसा तो पेशवे दत्तरांतील उतारे मुद्रणयोग्य करण्यासाठी लाभला. हे धनिकांचे औदार्य लक्षांत घेऊन मुंबई सरकारने त्या देणगीचा स्वीकार केला - सरदेसायांचे अंगीकृत कार्य पुरे होऊ दिले.

कौंसिल सभासदांचे हे प्रश्न सरदेसायांच्या कामासंबंधी असल्याने ते कौंसिलांत प्रसिद्ध होण्यापूर्वी उत्तरे मिळविण्यासाठी सरदेसाई व जदुनाथ सरकार यांकडे गेले असले पाहिजेत. ते वाचून उभय विद्वानांना काय वाटले असावे हे समजण्यासाठी कल्पनाशक्ति विशेष ताणण्याचे कारण नाही. सरदेसाई थोडे वैतागले ; पण जदुनाथ म्हणजे प्रशांत-सागर. त्यांनी सरदेसायांना धीर दिला : " पुण्यांतलीं सडकेवरचीं हीं कुतरडीं " उंटांच्या तांड्याकडे पाहून भुंकताहेत ; भुंकोत बापडीं असे म्हणून सरदेसायांचे समाधान त्यांनी केले. सरदेसायांनी पत्करलेले कार्य किती महत्त्वाचे आहे याची जाणीव इतक्यांत पुष्कळांना होणार नाही. पण ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीय दृष्ट्या त्याचे महत्त्व आहे, इत्यादि गोष्टी सांगून जदुनाथांनी सरदेसायांस वारंवार धीर दिला. म्हणून प्रत्यक्ष संपादन सरदेसायांचे असले तरी नेमणुकीपासून पुढील सर्व योजनेत पावलोपावली पाठीराखेपणा पत्करून जदुनाथांनी हे कार्य सरदेसायांकडून करविले, असे म्हणण्यांत कुणाचा अधिक्षेप होत नाही. पेशवे दत्तरांतील प्रसिद्ध कागदांचा अभ्यास जदुनाथांनी किती बारकाईने केला होता त्याची कुणास माहिती नाही. मराठी (बालबोध) ते इतक्या सराइताप्रमाणे वाचतात हेच मुळीं पुष्कळांस खरे वाटत नसे. पण पेशवे दत्तरांतील कागदांच्या ४५ खंडांची पुनरावृत्ति छापण्याचा विचार सुरू झाला, तेव्हां मुद्रण प्रत सरदेसाई तयार करीत असतां, सर्वांत अधिक दुरुस्त्या, सूचना, जदुनाथांकडून आल्या आणि त्या अत्यंत व्यवस्थित होत्या. यांखेरीज वेळेवेळीं खंड प्रकाशित होत गेले तसतशा दुरुस्त्या त्यांनी सुचविल्या होत्या त्या निराळ्या !

ह्या सर्व सवाल-जबाबांत भारत इतिहास-संशोधन मंडळाचे नांव निष्कारण गोवले आणि ते प्रथम प्रथम मंडळास भोवले. आणि काळाने उगवलेला सूड म्हणतात तोही मंडळाच्या वांट्यास आला. सरदेसाई संपादित खंडांपैकी जेवढे उरले तेवढे सरकारी छापखान्याकडून घेऊन मंडळ त्यांची विक्री आज करीत आहे. आतां सरकारी छापखान्यांत ते विकत मिळत नाहीत, तर मंडळाकडे मिळतात. मंडळाचा प्रतिनिधि संपादकीय कार्यांत घेतला नाही ; खुद्द सरदेसाई यांची नेमणूक करतांना मंडळाला विचारले देखील नाही ; मंडळाकडे ह्या कार्यांत शिकून तरवेज झालेली मंडळी पुष्कळ आहेत ; त्यांचा उपयोग सरकार कां करीत नाही ? संपादन कसे करावे, जंत्री चांगली की यादी बरी, इत्यादि वादांत मंडळाचा सहज कां घेतला नाही ? इत्यादि

प्रश्नांचा भडिमार सरकारवर करवितांना पुष्कळ अप्रिय गोष्टी ऐकाव्या लागल्या - किंवा पर्यायाने उत्तरांत आल्या. दुसऱ्याच्या आंगावर शिंतोडे उडावे म्हणून चिखलांत धोंडा टाकणारा सहीसलामत सुटत नाही, त्याच्या वाटणीस कांहीं शिंतोडे येतात - तसें झालें. ह्या अब्बल दर्जाच्या संशोधक मंडळावर असें व्हायला नको होतें.

मंडळासंबंधीं माहिती विचारतांना एकदां सरकारास विचारलें कीं, “ प्रो. रॉल्लिन्सन आणि गो. स. सरदेसाई हे मंडळाविरुद्ध प्रचार, सरकार दरबारीं करतात कीं नाहीं ? ” वास्तविक असा प्रचार कुणीं करणार नाहीं. आणि करीत असल्यास त्याबद्दल चावडीवर जाऊन ओरड करण्यासारखा मूर्खपणा नाहीं. “ मंडळाला पेशवे दसराबाबत कां विचारलें नाहीं ? ” या प्रश्नाला हुशार अधिकारी कुणीही एकच उत्तर सुजनतेनें देईल : “ विचारावेसें वाटलें नाहीं ! ” मंडळाच्या कामगिरीबद्दल अनेक पाश्चिमात्य पंडितांनीं प्रशंसा केली आहे हें सरकारास ठाऊक आहे काय ? असा एक प्रश्न होता, त्याला कुठल्याही सरकारनें उत्तर “ नाहीं ” असेंच मुद्दाम दिलें असतें. पण ह्या सर्व प्रश्नोत्तरांत सरकारचें “ अज्ञान ” व्यक्त झालें तरी संस्थेचा दर्जा खालावतो. संस्थेबद्दल निष्कारण दुराग्रह वाढतात, एवढेंही भान त्या हितचिंतकांस राहिलें नाहीं.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाची सल्लामसलत सरकारनें तरी कां घेतली नाहीं ? असाही एक प्रश्न निघतो. त्याचें उत्तर स्पष्ट आणि सोपें आहे. त्यावेळीं मंडळाचें मत सरदेसाई आणि जदुनाथ सरकार या उभयतांस अनुकूल नव्हतें. सरदेसाई हे नुसते “ संकलनकार ” आहेत ; संशोधन त्यांनीं केलें नाहीं, तें त्यांना जमायचें नाहीं, साधायचें नाहीं - ही मंडळांतल्या जाणत्यांची ठाम भूमिका. सर जदुनाथांना तर मोडी येत नाहीं. तेव्हां त्यांचें मत या कामीं घेऊं नये, ग्राह्य तर मुळींच धरूं नये, हा मंडळाचा दुसरा आग्रह. तिसरा आग्रह यादी-जंत्री करण्याबाबत. सरदेसाई कोण मोठे आले ग्राह्याग्राह्य ठरविणारे ? आम्हांस एकूण एक चिठोरा महत्त्वाचा वाटतो, ही भूमिका मंडळाची. हीं मते तत्त्वनिष्ठ असोत, रास्त असोत, किंवा कशींही असोत, तीं व्यवहारचतुर इंग्रजाला पटावीं कशीं ? ज्याला जगभर इतिहासाचार्य म्हणून मान आहे, ज्याला “ सर ” की वहाल झाली, इंग्रज आय्. सी. एस्. इतिहासकर्त्यांचें पुस्तक ज्यानें पुरें केलें, कलकत्ता विद्यापीठाचा जो उपकुलगुरु राहिला होता, त्या जदुनाथांच्या सल्ल्याबद्दल, त्यांच्या सद्धेतूंबद्दल, जाहीर शंका कुणींही घेतली तरी शंका घेणाराबद्दल इंग्रज साशंक होईल. निदान एवढें तरी इंग्रजानें खास ओळखलें असतें कीं सर जदुनाथांसारखा विद्वान भलत्या शहाणपणाचा नसता आव आणणार नाहीं ; आपणांस ठाऊक नाहीं त्या बाबतींत इतक्या ठामपणें तो बोलणार नाहीं. हाच नेमका विचार आमच्या विद्वानांना राहिला नाहीं.

यादी, जंत्री, फेरिस्त, या वादाचा निकाल जगाच्या अंतापर्यंत लागणार नाहीं. तिन्ही प्रकार केले तरी चालतील. पण पैसा, साधनें आणि काळ यांचा विचार करून

व्यवहारी मार्ग पत्करला. निवडून आले तसतसे कागद प्रकरणावर छापून काढले. यांत काय बिघडलें? पण नुसता तात्त्विक वाद तंडत रहाणाराचें समाधान कसें व्हावें? वास्तविक मंडळाजवळसुद्धां अनेक रुमाल (पोतीं!) कागद आहेत, त्यांची जंत्री, फेरिस्त, यादी किंवा निवडक कागदाची छपाई मंडळानें केली आहे का? पैशाची अडचण सर्व काळ आहे; पण व्यवहारी मार्ग पत्करला असता, सर्वसंग्रही वृत्ति धरली असती, तर पेशवे दत्तराचे खंड निघाले, तसे मंडळाच्या दत्तरांतलें अनेक खंड निघाले असते - सरकार सरदेसाई या दोघांनीं त्या बाबतींत भरपूर सक्रीय मदत दिली असती - पण तें व्हायचें नव्हतें.....

पेशवे दत्तर अभ्यासकांना “खुलें” असावें असा ठराव हिस्टा० रे० कमिशनचा होत होता आणि “सरकारमान्य” अशा अभ्यासकांना त्यांत प्रवेश मिळत होता, हें फ्रँक्ससारख्याच्या उदाहरणावरून दिसतें. पण दत्तो वामन पोतदार यांस पेशवे दत्तर पहाण्याची परवानगी नाकारली असल्याची माहिती कौंसिलच्या प्रश्नोत्तरींत^{१०} उघड झाली तशी हिस्टा० रे० कमिशनच्या वार्षिक^{११} रिपोर्टांत देखील ती नमूद आहे. त्यांनीं “सर्व रेकॉर्ड” तपासण्यासाठीं परवानगी मागितली असावी असें दिसतें. (= जनरल परमिशन टु सी ऑल दत्तर). त्या वेळेच्या इंग्रजांची साशंकवृत्ति लक्षांत घेतां परवानगी मागतांना कुठल्या तरी विशिष्ट “प्रश्ना” पुरती - विषया पुरती - मागणें व्यवहारी ठरलें असतें असें वाटतें. एकदां आंत प्रवेश मिळाल्यावर मग फारशी अडचण नसते.^{१२} प्रो. पोतदारांनीं अशी व्यापक “सर्वग्राही पण अनिश्चित” परवानगी मागावयास नको होती, निरनिराळ्या विषयांसाठीं, प्रसंगोपात्त परवानगी मागणें आवश्यक होतें. सरकारी कचेरींतील रीतरिवाज समजून चालणें सर्वांना हितावह ठरतें. तेथील कामकाजाबाबत नसता अद्याग्रह चालविणें इष्ट नव्हे.

पेशवे दत्तरांतलें कार्य सरदेसाई आणि जदुनाथ यांनीं पार पाडलें असें म्हणतांना एका कष्टाळू कार्यकर्त्याचें विस्मरण होतें. कारण इतर सर्व कार्यकर्त्यांना रजा दिल्यावर

१०. मुं. कौं. रिपोर्ट, खं २८ पृ. १५९२ (ता. १९-३-३०)

११. हि० रे० कमिशन, खंड ८ पृ. २३८ (नोव्हें. १९२५)

१२. याबाबत माझे अनुभव दोन दत्तरखान्याबाबतचे सांगण्यासारखे आहेत. अफगाणिस्तानाहून परत येतांना (स. १९३३) लाहोरमधील (अनारकली) रेकॉर्ड ऑफिसमध्ये अफगाण मोहिमासंबंधीचे कागदपत्र पहाण्याची अनुज्ञा मागितली आणि लेखी अर्ज करण्याची गरज न पडतां मला तेथें (पोलिसी पहाण्यांतून) जाण्याची परवानगी सहज मिळाली - तीनचार दिवस तेथें जाऊन मी बसत होतो - पुष्कळ टिपणें केलीं - कांहीं कागदांच्या नकला केल्या. माझा “विषय” ध्यानांत घेऊन बरेंचसे “गुप्त” रेकॉर्ड (सायफर कोडी तारांचें) माझ्यासाठीं म्हणून उपलब्ध करतां आलें. दुसरा, मुंबईच्या रेकॉर्ड ऑफिसमधला आहे. “लोकहितवादी”च्या काळची माहिती जमविण्यासाठीं जुने रेकॉर्ड पहावयाची अनुज्ञा मी मागितली. ती रीतसर मिळाली. माझ्या अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर पुष्कळ फायली, पुस्तकें चाळतां आलीं. स. १९३८-३९

श्री. वि. ग. दिघे यांची कामगिरी चालू होती. ह्याच वेळीं त्यांनीं सर जदुनाथांच्या देखरेखीखालीं “ बाजीराव पेशवे (पहिले) ” हा प्रबंध लिहून मुंबई युनिव्हर्सिटीची डॉक्टोरेट मिळविली आणि सरकारी दप्तरदार असा हुद्दा त्यांना मिळाला. त्यांनीं पेशवे दप्तर व रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स यांबाबत केले तेवढे काम करण्याची संधि इतर कुणाला मिळाली नाही. सरदेसाई काय किंवा जदुनाथ काय, प्रत्यक्ष कचेरींत दोघेही जात-येत नसत. त्यामुळे सर्व कामाचा बोजा दिघे यांजवर पडला. सरदेसायांचे वार्धक्य, मधून मधून आजारपण, यामुळे त्यांचे पुष्कळसे प्राथमिक काम कचेरींतून करावे लागे आणि कचेरींत होते दिघे. सूचीचे, कागदपत्र तपासण्याचे, मुद्रिते पहाण्याचे,असे बरेचसे कार्य संपादकांसाठीं तयार करून पुरवावे लागे. एका (४ थ्या) इंग्रजी पत्रव्यवहाराचा खंड स्वतः दिघे यांनीं संपादिला. परंतु या सर्व खंडांचे अज्ञात ‘ संपादक ’ म्हणून दिघे यांस मान देणे आवश्यक आहे. अशा कष्टाळू व पक्क्या माहितगार अभ्यासकांचे चीज मुंबईस झाले नाही हे आश्चर्य ! डेक्कन कॉलेजमधील नेमणुकीच्या वेळीं कांहीं तांत्रिक अडचणी आड आल्या; त्यांना पगारमान व्यवस्थित मिळाले नाही; हा लालफितीचा ठोकळेवाज पराक्रम म्हणावा, दुसरे काय ? परंतु जाणत्यांना पक्के ठाऊक आहे कीं सरकार-सरदेसाई यांच्या सर्व संपादन कार्यांत-मग ते पेशवे दप्तरचे असो-ग्वाल्हेर दरबारचे असो किंवा इतर कुठले असो, दिघे मेहनतीचे धनी होते. पेशवे दप्तरची पगारी मंडळी मोकळी झाल्यावर दिघे त्या जबाबदारीचे मालक ठरले. सरदेसाई-जदुनाथ यांनीं दिघे यांस किती विविध कामे सांगितलीं-आणि दिघे यांनीं तीं बिनबोभाट पार पाडलीं-म्हणून तर त्यांजवर हा सर्व बोजा सारखा वाढत गेला नाही ना ? असा संशय येतो. सरदेसायांनीं आपल्या इंग्रजी इतिहासाच्या प्रथम खंडांत दिघे यांच्या सतरा सालांच्या सतत सहकार्याचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे (१९२९-४६). डॉ. दिघे यांचा त्याग मोठा होय. त्यांचे ऋण जाणत्यांनीं तरी मानले पाहिजे.

“ पूना रेसिडेन्सी कॉरस्पॉन्डन्स ” (मराठी इतिहासाचे इंग्रजी साहित्य) या पत्रव्यवहाराचे १४-१५ खंड मुंबई सरकारने छापून प्रसिद्ध केले. त्या प्रत्येक खंडाच्या प्रारंभी ‘ ऋणनिर्देश ’ प्रमुखपणे केला आहे तो असा-

“ सर जदुनाथ सरकार आणि गो. स. सरदेसाई या उभयतांनीं हे खंड संपादण्याचे पत्करले. ह्या कामाबद्दल कसलाही मेहेनताना त्यांनीं घेतला नाही. वेळोवेळीं त्यांना प्रवास करावा लागला, तो खर्चसुद्धां त्यांचा त्यांनींच सोसला.

शिवाजी मेमोरियल कमिटीने रु. ३९०० देऊन या खंडांची टंक लिखिते करण्याची सोय केली म्हणून संपादन-मुद्रण सोपे झाले.

या बाबतचे हे ऋण मुंबई सरकार नोंदून ठेवीत आहे. ”

पेशवे दत्तराला जोडून असलेले " रेसिडेन्सी रेकॉर्ड " संपादण्याचें काम " सरकार-सरदेसाई " या जोड संपादकांना कसें मिळालें याची कल्पना जदुनाथांच्या एका अप्रकाशित पत्रावरून येते. (ता. २८ नोव्हें. १९३२). यासंबंधीं सरदेसायांचें पत्र देखील छापलेलें नाहीं. त्यामुळें मधला दुवा चुकतो. पण जदुनाथांचें पत्र सविस्तर आहे. त्यावरून कळतें कीं—

“ रेसिडेन्सी रेकॉर्ड हें सर्व इंग्रजी आहे. सरदेसायांची कबुली होती कीं ' मला स्वतःला इंग्रजी चांगलें येत नाहीं आणि माझें इंग्रजी लिखाण (प्रो.) रॉलिन्सनसारख्यांनीं पहावें ' लागतें. ”

ही अशी कबुली दिल्यामुळें जदुनाथ म्हणतात— “ काम तुमच्याकडे कसें सोपवावें अशी अधिकाऱ्यांना शंका आली तर ती रास्त होय. ”

पुढें अधिकाऱ्यांनीं असें ठरविलें कीं एका आंग्ल-महिलेला त्या कामासाठीं नेमावें. तिचा ओझरता उल्लेख पत्रव्यवहारांत असला तरी ती अनामिक राहिलेली बरी. सरदेसायांनीं ही खबर जदुनाथांना कळविली. अधिकाऱ्यांनीं आपल्या ह्या नव्या योजनेचा पुरस्कार करतांना कारण दिलें होतें कीं “ युरोपियन रीतरिवाजांची— इंग्रजी भाषेची— चांगली माहिती असणाराला हें काम नीट साधेल. ” भारतीयांना इंग्रजी नीट लिहितां येत नाहीं— हें संपादकीय कार्य साधणार नाहीं— असा जो ध्वनि या “ महिले ” च्या नेमणुकीच्या योजनेंत होता, तो जदुनाथांनीं ताबडतोब ओळखला. आणि त्याविरुद्ध आपला जोरदार आवाज उठविला. शिवाय या महिलेला द्यावयाच्या ' मेहनतान्या 'चे पैसे सरदेसाई-सरकार या संपादकद्वयानें जनतेकडून मिळवावयाचे होते ! जदुनाथांचा स्वाभिमान आणि आत्मविश्वास कसा जाज्वल्य होता पहा. त्यांनीं लिहिलें :—

आंग्ल महिलेची नेमणूक बहुधा अधिकाऱ्यांना परवडणार नाहीं. आणि तिच्या पगारासाठीं पैसे जमविण्याचें पत्रक मी काढणार नाहीं. एका आठवड्याच्या आंत रॉलिन्सनची खात्री प्रत्यक्ष कामावरून करून देतां येईल. माझ्या इतिहासकार्यांचा अनुभव किंवा युनिव्हर्सिटींतील अत्युच्च सन्मान यांचा उपयोग संपादकीय कार्यांत अधिक होईल— चांगला होईल— निदान त्या आंग्ल महिलेपेक्षां कांकणभरही उणा ठरणार नाहीं. मला इतिहासाचा अनुभव आहे, तो त्या महिलेस कुठून असेल बरें ? तिलाच काय, कुठल्याही इंग्रज स्त्री-पुरुषाला तो नाहीं ही वस्तुस्थिति आहे. अशा कारणांमुळें मी काम पत्करीन तें माझ्या अटींवर. अधिकाऱ्यांनीं हें काम मजकडे किंवा माझ्या सहकाऱ्यांकडे सोपविण्याचें नाकारतांना कितीही डौलदार दरबारी भाषा वापरली तरी तो “ नकार ” ऐकण्याची माझी तयारी नाहीं.

हा स्वाभिमान आणि हा जबरदस्त आत्मविश्वास रास्त नव्हता असे म्हणण्याची कुणाची छाती आहे ? जदुनाथांनी लिहिल्याप्रमाणे रॉलिनसनची खात्री पटली - इतर अधिकाऱ्यांनाही जदुनाथांचे म्हणणे मान्य करावे लागले आणि प्रत्यक्ष सरदेसायांची कबुली असताही त्यांनी व इतर सहकाऱ्यांनी रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्सचे १४-१५ खंड संपादून छापून काढले !

सरकार आणि सरदेसाई यांच्या सहकार्याने पेशवे दफ्तरांतील (मोडी) कागदपत्रांचे ४५, इंग्रजी (रेसिडेन्सी) पत्रांचे १५ आणि फारसी पत्रांचे २ अशा ६२ खंडांचा लाभ अभ्यासकांना झाला. हे सर्व साहित्य अव्वल दर्जाचे असल्याने त्याचे महत्त्व वेगळ्याने स्पष्ट करून सांगण्याची गरज नाही. रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्सचे जनरल एडिटर सर जदुनाथ सरकार असले तरी त्या त्या खंडापुरते वेगळे (स्वयंसेवकी) संपादक निवडले होते. पुण्या-मुंबईकडील एकाही अभ्यासकाचा - प्राध्यापकाचा - उपयोग अशा कार्यात झाला नाही हे त्यांतले मोठे वैगुण्य होय. ह्या वैगुण्याची जबाबदारी कुणाची समजावी ? जनरल एडिटिंगना सितामऊचे महाराजकुमार डॉ. रघुवीरसिंह मिळाले; मैमनसिंगचे प्रा. निरोदभूषण राय सापडले; फार काय नागपुरचे श्री. यादव माधव काळेही लाभले. पण पुण्यांत - मुंबईत - किंवा कलकत्यांतही दुसरा कुणी इतिहासाभ्यासू आढळला नाही. याचा अर्थ, ही निवड अगदी शेलक्या निकटवर्तीयांपुरती मर्यादित होती असा होतो. स्थानिक अभ्यासकांना असल्या कार्यात सामावून घेणे अधिक हितावह झाले असते.

रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स हा इंग्रजी पत्रव्यवहार कसा छपावा, प्रत्येक खंडाची योजना कशी असावी, हे जदुनाथांनी एका पत्रांत लिहून कळविले. त्यावरून त्यांची दूरदृष्टि व अभ्यासकांची सोय पहाण्याची व्यवस्था कळते. रेसि. रेकॉर्ड्सचे सर्व खंड या योजनेवर हुकुम झाले आहेत.

तपशीलाचा हा बारकावा जदुनाथांना कसा साधत असे आणि कुठलेही कार्य आखतांना ते किती व्यवस्थितपणे वागत याचे उदाहरण मुद्दाम सांगण्यासारखे आहे. निरोदभूषण राय यांना आलेले काम (खंड ३ व ११ संपादण्याचे) करण्यासाठी पुण्यास जावयाचे होते. त्यांच्या मैमनसिंग कॉलेजला सुट्टी सुरू झाली. पण सरकारी मंजूरी यायला वेळ लागला. अधिक वेळ व्यर्थ जाऊ नये म्हणून जदुनाथांनी सरदेसायांना लिहिले (ता. २३ एप्रिल १९३५). पुण्याच्या कचेरींत चौकशी करून पहा. मंजूरीला अधिक वेळ लागू नये, ह्या पत्रानंतर मंजूरी मिळली तर अशी तार मैमनसिंगला पाठवा (तारेचा बरोबर मसुदा - पत्ता - सर्व दिले आहे.) आठ शब्द होतील - फक्त नऊ आणे खर्च पडेल. मंजूरी आधीच रवाना झाली असेल तर तुम्ही मैमनसिंगला तार पाठविण्याची जरूरी नाही !

मैमनसिंगमधील बंगाली प्रोफेसर पुण्यांत येऊन महिना दोन महिने रहाणार — अगदीं माफक खर्चांत त्याला हें काम पुरें करायचें. कारण फक्त रेल्वेभाडें (सेकंड क्लास) सरकारकडून मिळावयाचें. बाकी सर्व पदरचा खर्च. तेव्हां जदुनाथांना फार काळजी वाटली. त्यांचें मातृवत्सल हृदय आपल्या शिष्यावर प्रेमाची पाखर कलकत्याहून सुद्धां घालीत होतें. ता. १४ मे १९३५ च्या पत्रांत त्यांनीं सरदेसायांना मुद्दाम लिहिलें, “ रॉयची पुण्यांतली रहाण्याची व्यवस्था जितकी चांगली होईल तेवढी करा. लहानपणापासून मी दूर दूर प्रांतांत प्रवास करीत आलों आहे. त्या अडीअडचणींचें माझ्यासारख्यांस कांहीं वाटत नाही. पण रॉयचें तसें नाही. ”

“ रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स ” ही कांहीं खास पुण्याची दौलत नव्हे. कारण इंग्रजी कारवाईचा शिरस्ता लक्षांत घेतां कलकत्ता (राजधानी म्हणून) किंवा मद्रास — मुंबई आणि क्वचित् प्रसंगीं लंडन — अशा सर्व ठिकाणीं ह्या पत्रांच्या नकला उपलब्ध असावयास पाहिजेत. त्या व्यवस्थित लावून ठेवलेल्या नसतील तर भाग वेगळा; पण दफ्तरे सांभाळणारांची नेमणूक झाली असल्यानें, इंग्रजी पत्रव्यवहारांबाबत काम सोपें असल्यानें, ह्या कार्यांत मागासलेपण कुठें आढळत नाही. म्हणूनच कांहीं कांहीं पत्रें पुण्यांतील दत्तरखान्यांत मिळालीं नाहीत, त्यांच्या नकला पुष्कळशा कलकत्याहून मिळविल्याचा उल्लेख पत्र-व्यवहारांत प्रसंगोपात्त आला आहे. कलकत्याचे डॉ. प्रतुलचंद्र गुप्ता यांनीं लंडनमधून एल्फिन्स्टनच्या कांहीं पत्रांच्या नकला आणल्या व त्याबाबत सरदेसायांचा यांच्याशीं पत्रव्यवहार झाला, हेंही मला ठाऊक आहे.

ता. १८ डिसेंबर १९३४ च्या पत्रांत जदुनाथांनीं सरदेसायांना मुद्दाम बजावले आहे : कलकत्ता रेकॉर्ड ऑफिसमध्ये (स. १७८५ नंतरच्या) मराठी इतिहासाबद्दल पुण्याच्या दसपट कागदपत्रें आहेत. पण याबद्दल एक अवाक्षर काढूं नका.

एवढें प्रचंड कार्य दोन विद्वानांच्या प्रयत्नानें — अनेकांच्या सहकार्यानें साधलें. दोन्ही विद्वान भिन्न प्रांतीय, आणि दोघेही उत्तरवयांत या उद्योगाला लागले. ह्या राष्ट्रीय महत्त्वाच्या कार्यांत परकी सरकारनें त्यांना पाठिंबा दिला. त्या कार्याची खरी किंमत, ह्या कार्यकर्त्यांची वास्तविक पारख, परकी सरकारला अधिक कळली. ज्यांच्याकडून ह्या कार्यास सक्रिय पाठिंबा मिळावा अशी साहजिक अपेक्षा, त्यांनीं मात्र देववेल तितका त्रास दिला — कार्यांत खंड पाडण्याची खटपट केली. म्हणूनच कीं काय, हें ग्रंथ संपादन-प्रकाशन कार्य विशेष महत्त्वाचें ठरलें. काटकसरीची सबब सांगून हें काम बंद करण्याचें मुंबई सरकारनें ठरविलें, तेव्हां ह्याच विद्वानांनीं धनिकांकडून द्रव्य मिळवून सरकारच्या हवालीं केले आणि अंगीकृत कार्य तडीस नेलें. देणग्या स्वीकारून सरकारनें, त्या देऊन धनिकांनी, आणि विरोधकांनीं ओरड करून, आपापल्यापरी ह्या राष्ट्रीय ऐतिहासिक कार्याची सांगता केली. मराठ्यांचें आहे तसें ऐतिहासिक कागदपत्रांचें दत्तरच मुळीं इतर प्रांतांत कुठें नाही. म्हणून हें जदुनाथ-सरदेसाई सहकार्य वैशिष्ट्यानें चमकलें, तसलें दुसरें कार्य कुठेंच झालें नाही.

परिशिष्ट

पेशवे दसरांतील कागदपत्रांचे किती खंड उपलब्ध झाले याची वास्तविक कल्पना येण्यासाठी ही संपूर्ण यादी मुद्दाम जोडली आहे. वाड, सरदेसाई आणि जदुनाथ सरकार या तिघांची नावे ह्या ७७ खंडांशीं कायमची संलग्न होऊन राहिली आहेत.

१ रा. ब. वाड यांचे कार्य

खंड १ शाहू छत्रपतींची रोजनिशी

पृ. २३४

किं. रु. २-८-०

२-३ पेशवा बाळाजी बाजीराव

पृ. २५९ + ३७६ (१९०६-०७) प्रत्येकीं रु. २-४-०

४, ६, ८ सवाई माधवराव पेशवा

पृ. ३५१

स. १९०८

रु. २-८-०

३३२

स. १९०९

रु. २-८-०

३६७

स. १९११

रु. २-८-०

५ दुसरा बाजीराव पेशवा

पृ. ३२९

स. १९०८

रु. २-०-०

७, ९ माधवराव पेशवा

पृ. ४४६

स. १९११

रु. २-८-०

पृ. ३७१

रु. २-८-०

१० कैफियती, यादी वगैरे

पृ. २६४

स. १९०८

रु. २-८-०

११ सनदा व पत्रे

पृ. २२१

स. १९१३

रु. २-४-०

१२ तह व करारनामे

पृ. २२५

स. १९१४

रु. ३-८-०

१३ निवाडापत्रे

पृ. ८८

स. १९०९

रु. १-०-०

१४ सनदापत्रांतील माहिती

पृ. ३५३

स. १९१७

रु. ३-०-०

१५ फौज सरंजामासंबंधीं

पृ. १०१

स. १९१७

रु. १-०-०

२ पेशवे दत्तर : (सरदेसाई संपादित)

- १ उद्गीर प्रकरण : पत्रें ८८. पृ. ६० (१९३०) रु. ०-१३-०
- २ पानिपत प्रकरण : पत्रें १४९. पृ. १७३ (१९३०) रु. २-३-०
- ३ जंजिन्याच्या सिद्दीवर शाहूची मोहीम : (१७३३-१७३६) पत्रें २११
पृ. १७३ (१९३०) रु. २-१-०
- ४ आनंदीबाभीची दिनचर्या : पत्रें ७४. पृ. ९१ (१९३०) रु. १-०-० :
- ५ वारभाईचें राजकारण : पत्रें ९८. पृ. ८९ (१९३०) रु. १-०-०
- ६ छत्रपति रामराजाचें प्रकरण : पत्रें २२४. पृ. २०२ (१९३१) रु. २-२-०
- ७ शाहू व बाळाजी विश्वनाथ-आरंभींच्या हालचाली (१७०७-१७२०).
पत्रें ६४. पृ. ४६ (१९३१) रु. ०-८-०
- ८ शाहू : खासगी : पत्रें ६४. पृ. ४६. (१९३१) रु. ०-९-०
- ९ बाजीराव - कौटुंबिक (१७२०-१७४०) : पत्रें १०७. पृ. ९७
रु. ०-१०-०
- १० बाजीराव आणि निजाम-हर्षामर्ष (१७२०-४०) : पत्रें १०७. पृ. ९७
(१९३१) रु. ०-१०-०
- ११ शाहू आणि संभाजी (परस्पर हितसंबंध) : पत्रें ६२. पृ. ४८. (१९३१)
रु. ०-१०-०
- १२ पेशवे आणि दाभाडे : पत्रें ११९. पृ. १०२. (१९३१) रु. १-३-०
- १३ मराठ्यांचा माळव्यांत प्रवेश : पत्रें ९४. पृ. १०५. (१९३१)
रु. ०-१०-०
- १४ मराठ्यांचे उत्तरेतील पराक्रम (१७३२-३६) : पत्रें ६३; पृ. ६६
(१९३१) रु. ०-१२-०
- १५ बाजीरावाची दिल्लीवरील स्वारी : पत्रें ९४; पृ. १०५ (१९३१)
रु. १-३-०
- १६ वसईची मोहीम (१७३७-३९) : पत्रें २२२; पृ. १६९ (१९३१)
रु. १-८-०
- १७ शाहू आणि बाजीराव (राज्यकारभार) : पत्रें १७९; पृ. १३० (१९३१)
रु. १-९-०
- १८ छत्रपति शाहू आणि पेशवे (खाजगी पत्रव्यवहार) : पत्रें १९४; पृ. १०६
(१९३१) रु. १-४-०
- १९ पेशवे माधवराव यांचा रघुनाथरावांस विरोध : पत्रें ११६; पृ. १२१
(१९३१) रु. १-७-०

- २० नागपूरकर भोसल्यांची कामगिरी (१७१७-१७७४) : पत्रें ३०४; पृ. २९७ (१९३१) रु. ३-४-०
- २१ बाळाजी बाजीराव : उत्तरहिंद (१७४१-६१) : पत्रें २०९; पृ. २२१ (१९३२) रु. ३-८-०
- २२ पेशव्यांच्या रोजनिशींतील उतारे : पत्रें ३९९; पृ. १९३ (१९३२) रु. २-१४-०
- २३ बाळाजी बाळाजीराव : राज्यकारभार : पत्रें १५२; पृ. १४६ (१९३२) रु. १-१३-०
- २४ पश्चिम किनाऱ्यावरील पेशव्यांच्या हालचाली (१७४०-७२) : पत्रें २७२; पृ. २७३ (१९३२) रु. ४-२-०
- २५ पेशवा बाळाजी बाजीराव व निजाम (१७४०-१७६१) : पत्रें ३१४; पृ. ३०५ (१९३२) रु. ४-१२-०
- २६ ताराबाही आणि संभाजी (१७३८-१७६१) : पत्रें २६५; पृ. २०७ (१९३२) रु. ३-१०-०
- २७ बाळाजी बाजीराव : उत्तरहिंद (पुरवणी) : पत्रें २७६; पृ. २८५ (१९३३) रु. ५-८-०
- २८ बाळाजी बाजीराव : कर्नाटक : पत्रें २८२; पृ. ३३६ (१९३३) रु. ६-२-०
- २९ पेशवा माधवराव : उत्तरहिंद (१७६१-७२) : पत्रें २८८; पृ. ३४९ (१९३३) रु. ६-११-०
- ३० शाहू व पहिले दोन पेशवे-संकीर्ण (१७००-४०) : पत्रें ३७६; पृ. ३८८ (१९३३) रु. ६-१५-०
- ३१ जमाव विभागांतील कागद : पत्रें १८७; पृ. १८३ (१९३३) रु. २-१५-०
- ३२ उत्तरकालीन पेशवे-कोटुंबिक राहणी : पत्रें २२७; पृ. १४१ (१९३३) रु. २-५-०
- ३३ जंजिऱ्याची मोहीम (पुरवणी) : पत्रें ४७२; पृ. ३९७ (१९३३) रु. ५-१४-०
- ३४ वसईची मोहीम (पुरवणी) (१७००-४०) : पत्रें २२२; पृ. १६९ (१९३३) रु. २-८-०
- ३५ इंग्रजांचा साष्टीवर हल्ला : पत्रें २११; पृ. १७९ (१९३४) रु. २-११-०
- ३६ इंग्रज-मराठ्यांचें पहिलें युद्ध : पत्रें ४२७; पृ. ३६२ (१९३४) रु. ५-५-०

- ३७ माधवराव पेशव्यांच्या कर्नाटकांतील स्वाय्या : पत्रें २३७; पृ. २०० (१९३४)
रु. ३-०-०
- ३८ माधवराव बल्लाळ व निजाम : पत्रें १९२; पृ. १६० (१९३४)
रु. २-८-०
- ३९ माधवराव बल्लाळ-राज्यकारभार : पत्रें १६८; पृ. १७८ (१९३४)
रु. २-११-०
- ४० बाळाजी बाजीराव - संकीर्ण : पत्रें १५२; पृ. १४६ (१९३४) रु. २-४०
- ४१ मराठी राज्याची अखेर : पत्रें ३२२; पृ. ३३० (१९३४) रु. ४-१५-०
- ४२ राजा प्रतापसिंहाची रोजनिशी व इतर कागद : पत्रें ६१; पृ. ११४
(१९३४) रु. १-१२-०
- ४३ पेशवे : सामाजिक व धार्मिक : पत्रें १७१; पृ. १३५ (१९३४)
रु. २-२-०
- ४४ ऐतिहासिक घराणीं : घराणीं ४१; पृ. ८२ (१९३४) रु. १-७-०
- ४५ मराठाशाहीचा कारभार : पत्रें ५४; पृ. १५७ (१९३४) रु. २-७-०
- एकूण पत्रें ८६५०;
एकूण पृ. ७८०१
एकूण किं. ११६-१५-०

३ : " रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स् "

जनरल एडिटर : जदुनाथ सरकार

खंड : १, ८, व १४ :	संपादक : जदुनाथ सरकार
” २, ६, ७, १२-१३ :	” गो. स. सरदेसाई
” ३, ११	” नि. भू. रॉय
” २ पुरवणी ; ९-१० :	” रघुवीर सिंह
” ५	” या. मा. काळे
” ४	” वि. ग. दिवे
खंड : १	स. १७८५ - ९४ - २८९ पत्रें
” २	स. १७८६ - ९७ - ३८८ ”
” २ पुरवणी	स. १७८० - ८४ - ८८ ”
” ३	स. १७९० - ९३ - ५२६ ”
” ४	स. १७९२ - ९५ - २२६ ”
” ५	स. १७८१ - १८२० - २४८ ”

५१०.	६	१७९७-१८०१	- ४३२ पत्रे
"	७	१८०१-१०	- ३८६ "
"	८	१७९४-९९	- २१७ "
"	९	१८००-०३	- २५८ "
"	१०	१८०३-०४	- ११० "
"	११	१८०४-०९	- २९३ "
"	१२	१८११-१५	- २०४ "
"	१३	१८१६-१८	- १५० "
"	१४	१८१०-१८	- ३४४ "

एकूण पत्रे ४१५९

पृष्ठे ७१९३

४ : मराठी इतिहासाचे फार्सी साहित्य

सं. जदुनाथ सरकार

खंड १ : दिल्लीतले राजकारण (स. १७६१ - ८८)

९९ फार्सी पत्रांचा इंग्रजी अनुवाद (सटीप)

मुंबई १९५३ : पृ. २१० : किं. २ रु.

खंड २ : सिंदे : दिल्लीतले वकील

(स. १७८७ ; १७८९-९१)

३३ फार्सी पत्रांचा इंग्रजी अनुवाद (सटीप)

मुंबई १९५४ : पृ. ६१ : किं. २ रु.

♦ ४ ♦

पत्र संभार

मित्रप्रेमाला पत्रांचा आधार मोठा असतो. विशेषतः सुमारे हजार बाराशें मैल दूर रहाणाऱ्या मित्रांचें—संशोधक मित्रांचें—पत्रव्यवहारावांचून चाललें नसतें. ह्या पत्रांचा अभ्यासकांना उपयोग होईल. चरित्रविषयक कुतूहल असणाऱ्या या उभय मित्रांच्या पत्रव्यवहाराची ओळख पटेल. असा पत्रव्यवहार फारच थोड्या भारतीयांचा उलब्ध असल्याने याचें विशेष महत्त्व आहे. इंग्रजीचा आधार नसता तर ह्या दोन समानशील मित्रांचें कार्य कसें साधलें असतें ?

सर जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई यांचा अखंड स्नेह हा अनेकांच्या कुतूहलाचा, कौतुकाचा पण कांहींच्या कुत्सेचा विषय होऊन बसला आहे. त्यांचें परस्पर नातें किती प्रेमळपणाचें, आपुलकीचें आणि अन्योन्याश्रयी होतें याची कल्पना उभयतांच्या पत्रसंभारावरून छान येते. पंजाब युनिव्हर्सिटीने जदुनाथांसाठी काढलेल्या दोन खंडांपैकी पहिल्यांत ह्या पत्रव्यवहाराचा बराचसा भाग समाविष्ट आहे. जदुनाथांची २६६ आणि सरदेसायांची १८४ मिळून ४५० पत्रे यांत उपलब्ध आहेत. तरी संपादकांचो ग्वाही आहे कीं ६२५ सरकारांची आणि ७०० सरदेसायांची अशीं १३२५ पत्रे त्यांना मिळालीं—त्यांतला इतिहासाभ्यासूना उपयुक्त तेवढा भाग त्यांनीं निवडला. “ कुठलें ही पत्र समग्र छापलें नाही ” असेंही ते बजावतात.*

* Jadunath Sarkar Commemoration Volume I
(Ed: Dr. H. R. Gupta : p. 12-17 संपादकीय टिपणी)
p. 127-274 सरकारांनीं लिहिलेलीं पत्रे
p. 275-357 सरदेसायांनीं लिहिलेलीं पत्रे

सरकारांचे पहिले पत्र ता. १८ जून १९०७ चे आहे आणि शेवटचे ता. १९ एप्रिल १९५६ चे (मृत्यूपूर्वी दोन वर्षांचे). सरदेसायांचे पहिले पत्र ता. ३ फेब्रु. १९१४ चे आणि अखेरचे ता. २३ जुलै १९५२ चे (म्हणजे मृत्यूपूर्वी सात वर्षांचे) आहे. पहिली कांहीं पत्रे उभयतांची गहाळ झालेली दिसतात. वर्षवारीने उभयतांच्या पत्रांचा क्रम लवला म्हणजे मध्यंतरीचीही बरीच पत्रे संपादकांना मिळाली नाहीत असे दिसते.

सरकारांनी लिहिलेली पत्रे :

स. १९०७	१	सरदेसायांनी लिहिलेली
०८	१	
१३	१	
१४	१	(१)
१९१५	४	
१६	१	
१७	३	
१८	२	
१९	३	
१९२०	१	
२१	४	
२२	१	(२)
२३	६	
१९२५	२	
२६	२	
२७	१	(८)
२८	२	(५)
२९	१	(९)
१९३०	७	(१०)
३१	१२	(७)
३२	१०	(१२)
३३	१०	(८)
३४	११	(१०)
१९३५	११	(६)
३६	११	(५)
३७	११	(४)

सरकारांनीं लिहिलेलीं पत्रें

सरदेसायांनीं लिहिलेलीं

स. १९३८	७	(६)
३९	१४	(६)
१९४०	१८	(१३)
४१	११	(१३)
४२	७	(५)
४३	११	(१३)
४४	१४	(५)
१९४५	४	(६)
४६	७	(८)
४७	१०	(४)
४८	३	(३)
४९	७	(३)
१९५०	७	(५)
५१	५	(१)
५२	३	(२)
५३	३	
५४	३	
१९५५	१०	
५६	४	

या तौलनिक आंकडेवारीवरून सहज कळतें कीं पत्रें “ सवाल-जबाबी ” पद्धतीनें छापलीं नाहींत. पुष्कळ प्रश्न उपस्थित झाले-त्यांस यावच्छक्य उत्तरें गेलीं असलीं पाहिजेत. मग तीं वाचकांपासून दडविण्यांत काय फायदा ? शिवाय कित्येक पत्रें तर दीड दोन ओळींची छापलीं आहेत.

डॉ. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव म्हणजे सर जदुनाथांच्या शिष्यांपैकीं एक. त्यांना आलेलीं सरकारांची पत्रें त्यांनीं जशींच्या तशीं छापून काढलीं आहेत. सरकारांनीं सरदेसायांना लिहिलेल्या पत्रांपैकीं (स. १९३५ पर्यंतचीं) बहुतेक सर्व पत्रें (संकल्पित सरकार संस्मृति ग्रंथासाठीं) नकललीं असल्यानें त्यांचा पुरा संग्रह मजजवळ आहे. सरदेसायांच्या मुंबईच्या वास्तव्यांत बरींचशीं पत्रें त्यांच्या सांगीप्रमाणें मी टंक मुद्रित केलीं होतीं-तीं बहुतेक जदुनाथांना लिहिलेलीं होतीं-तीं ह्या संग्रहांत दिसत नाहींत. मला स्वतःला आलेलीं जदुनाथांचीं पत्रें व सरदेसायांनीं “ निकालासाठीं ” मजकडे पाठविलेलीं (त्यांना जदुनाथांकडून आलेलीं) पत्रें...असा बराच मोठा संग्रह पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या ग्रंथांत समाविष्ट झाला नाहीं. म्हणून हा पत्रव्यवहार पुनः समग्र छपावा अशी इच्छा होते. डॉ. दिघे, डॉ. रघुवीरसिंग, डॉ. हरिराम गुप्ता...अशांना आलेलीं

जदुनाथांचीं पत्रें मिळविलीं म्हणजे हा संग्रह खरोखर मोठा अपूर्व होईल—अमोलिक होईल. अभ्यासूना मार्गदर्शक ठरेल.

अभ्यासाचे विषय इतिहासाशीं संबद्ध असले तरी मुख्यतः स्थल—, काल—, पात्र— निर्णय यांची चर्चा या पत्रांत येते. गांव कोणतें— कुठलें, नकाशावर कुठें आहे, याबद्दल वाद कां होई ? तर जदुनाथांचा भर असे फार्सी साहित्यावर. सरदेसायांनीं मराठी साहित्य तपासलेलें. शिवाय बहुतेक गांवें महाराष्ट्रांतील होतीं. त्यांचे पर्याय, संस्कृतीकरण फार्सी लेखनपद्धत...आणि नकाशांतलें इंग्रजी स्पेलिंग ! त्यामुळें इतकी विविधता येई कीं एकमेकांना तें आधीं नीट समजण्याचीच पंचाईत पडे.

सरदेसाई व सरकार या उभयतांच्या अभ्यासपद्धतीची ओळख या पत्रव्यवहारावरून चांगली होते. या दृष्टीनें हीं पत्रें संपादित केलीं असतीं तर त्यांचा मोठा उपयोग झाला असता. बंगाल्यांत दूर ठिकाणीं राहून, इंग्रजी नकाशांच्या आधारेणें स्थलनिर्देश तपासून पहाणाराची चुकभुल कशी होते, याचीं कांहीं गंमतीदार उदाहरणें या पत्रव्यवहारांत सापडतात. सरदेसायांचें पहिलें (छापलेलें) पत्र पहा. कोंकणांतील साखरपें या गांवाबद्दल आहे. जदुनाथांनीं तें * शंकरपेठ असें वाचलें. मूळ फार्सी “ साकरभेट ” किंवा असें कांहीं असावें. त्याचें बंगाली पद्धतीनें शाकर भेट असें रूप झालें. नकाशावर साखरपें यांतील अर्धोच्चारित अनुनासिक लक्षांत न आल्यानें “ साखरपेण ” असा कांहीं तरी त्याचा उच्चार जदुनाथांस तेव्हां (स. १९१४) वाटला. म्हणून त्यांनीं शंकरपेठ—शाकरभेट—असें नांव सुचविलें.

ता. २७-१०-१९२८ च्या पत्रांत जदुनाथांनीं विचारलें : “ प्रभावली (= प्रभावन वल्ली) कुठें आहे ? शिवभारतांतील नकाशांत ती खेळण्याजवळ दाखविली आहे ... त्याचप्रमाणें शिवभारतांतील “ पल्ली वन ” मला सापडत नाही. नागोठण्याजवळ पूर्वेकडे आहे ती “ पाली ” तर ही नव्हे ? मला वाटतें मंडनगडाच्या दक्षिणेस ८ मैलांवर असलेलें “ पालवण ” हें पल्लीवन असावें.

प्रतापराव (गुजर) कोल्हापूरजवळ “ नेसरी ” येथें मृत्यु पावला. “ नेसरी ” वेळगांवजवळची नव्हे. ती कोल्हापुरपाशीं असली पाहिजे. पन्हाळ्याच्या जवळपास तिचा शोध करावा. ”

ता. २०-सप्टें. १९३३ चें पत्र सरकारांचें आहे. त्यांत प्रथमच “ पुत्रजन्मसमः किल ” आनंद व्यक्त करणारा ग्रीक शब्द ** (इंग्रजींत सामावलेला) आहे. पालखेड

* श्री. वा. सी बेंद्रे यांनीं लिहिलेल्या “ छत्रपति संभाजी चरित्रांत (पृ. २०६ वर) ह्या ‘ शंकरपेठे ’ चा उल्लेख जसाच्या तसा आढळतो. जदुनाथांच्या इंग्रजी अनुवादाचा सही सही तजुमा केल्यामुळें हा ‘ शंकरपेठी ’ विनोद साधला.

** Eureka : आर्किमिडीजनें उच्चारलेला शब्द. अर्थ “ सापडलें रे सापडलें. सोन्याची पारख करण्याची रीत हुडकून काढली, (भारंभार पाण्यावरून) तेव्हांचा उद्गार. ”

एकदांचें सांपडलें असें जदुनाथ लिहितात. नाशिकजवळचीं पालखेडें एकंदर तीन : बेजापुरच्या पूर्वेस १० मैलांवरचें एक : दिंडोरीपासून १५ मैलांवर असलेलें दुसरें. येथेंच शिवाजीनें इख्लासखानाचा पराभव केला... सरदेसायांनीं आपल्या ता. २३ सप्टें. १९३३ मध्यें दोन पालखेडांची माहिती दिली : एक निफाडच्या उत्तरेस ८ मैलांवरचें ; दुसरें दिंडोरीजवळचें. पण सरदेसाई सुचवितात “ आपणांस हवें तें पालखेड औरंगाबादेच्या वाटेवर पाहिजे. ह्या पालखेड-निर्णयांत उभय विद्वानांत अखेरीस काय ठरलें किंवा नक्की पालखेड कोणतें सापडलें, याचा निर्णय उपलब्ध पत्रव्यवहारावरून लागत नाही. परंतु टपालानें चालणारें ‘ संशोधन ’ कसें होतें याची कल्पना यावरून येते.

सरदेसायांनींही आपल्या परीनें जदुनाथांना पुष्कळ साधे प्रश्न विचारले. शोणाचल, श्रीमुष्णम्, वृद्धगिरी, रुक्मसभाधिप.....हीं कुठें आहेत. असें ता. २६ एप्रिल १९३४ ला सरदेसायांनीं विचारलें. शिवचरित्र प्रदीपांतल्या प्रशस्तींत हीं नांवां (स्थळ नामें ?) आहेत असें सरदेसाई लिहितात.

जदुनाथांनीं उत्तर ९ मे १९३४ रोजीं लिहिलें.

१ शोणाचल हें सोनगीर नव्हे. [जिंजीपासून २४ मै.]

२ श्रीमुष्णम् हें चिदंबर तालुक्यांतील गांव - कडलूरच्या पश्चिमेस ९ मैलांवर. [वैष्णव मंदिर]

३ वृद्धगिरी = वृद्धाचल - दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतील टेकडी (वरील देवालय) सध्यां वृद्धाचलम् म्हणतात तें.

४ रुक्मसभाधिप हें बहुधा विष्णूचें (कृष्णाचें) नांव असावें. “ रुक्मा ” ची बहीण ही कृष्णाची वायको (रुक्मिणी),* ही माहिती जदुनाथांनीं पुरविली !

सोनगिरी-सोनगड याचा निर्णय पुढील एक दोन पत्रांत लागला. सरदेसायांनीं लिहिलें. (ता. १५ मे १९३४) रेव्हिंग्टनादि इंग्रजांना ठेवलें होतें तें ठिकाण सोनगिरी § सोनगड ; † हें बडोद्याजवळ नसून रायगडजवळच्या एका छोट्या किल्ल्याचें नांव आहे.

* हा तर्क अवास्तव वाटतो. रुक्मिणीचा भाऊ “ रुक्मी ” होता. “ रुक्म ” नव्हता. रुक्म याचा अर्थ “ सोने ” असा असल्यानें कनक सभापति (व्यक्तिनाम) ऐवजीं “ रुक्मसभाधिप ” हा पर्याय कवीनें पत्करला असावा. चिदम्बर नटराज मंदिरांतली सभा “ रुक्म-सभा ” होय.

§ सोनगिरी-डोंगरी किल्ला, पेणजवळ.

† सोनगड डोंगरी किल्ला, महाडचे पश्चिमेस २-३ मैल.

असा दोन्ही किल्ल्यांबद्दलचा (कुलाबा जिल्हा) उल्लेख सरदेसाई संपादित “ शिवाजी सूर्य-नीर ” (मराठी विभाग पृ. ९३) मध्यें आढळतो. हें पुस्तक त्रिशत सांवत्सरिक शिवजन्मोत्सवा-निमित्त प्रकाशित केलें होतें. (मुंबई-१९२७) श्री. दि. वि. काळे यांनीं महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांची उपयुक्त यादी त्यांत दिली आहे.

जदुनाथांकडे फार्सी साधनें पुष्कळ होती. त्यांचा त्यांनीं सूक्ष्म अभ्यास केला होता. स्वतः ते फार्सी वाचायला शिकले होते. फार्सी साहित्यांत, विशेषतः विशेषनामां-वाबत घोट्याळा कसा होतो, हें. जदुनाथांना दीर्घव्यासंगामुळे आणि साक्षेपी अभ्यासामुळे ठाऊक झालें होतें. फार्सी साधनांत “ पाटण नदी ” (रिव्हर ऑफ पाटण हें इंग्रजी रूपांतर) उल्लेखिली आहे. ती कोणती अशी पृच्छा सरदेसायांनीं ता. ५ मे १९३४ च्या पत्रांत केली. तिला जदुनाथांचें उत्तर ता. १९ मेचें आहे. “ गोदावरीला पाटणची नदी म्हणतात. तिच्या तीरीं पैठण हें शहर आहे. त्यावरून त्या नदीलाच पैठण-पाटण-ची नदी-पाटण-असें फार्सी तवारिखांत म्हटलें आहे. “ पाटण, मान आणि पै (गंगा) हीं तिन्ही नांवे फार्सीत सारखींच लिहितात. ” (९ मे १९३४)

भीमगडबद्दलही असाच खुलासा अधिकारी रीतीनें झाला. शहाजीच्या संबंधांत भीमगड असा उल्लेख येतो - तो प्रेमगिरी-पेमगिरी-पेमगिरचा. त्यालाच “ शहागड ” असें नांव मिळालें. हा अहमदनगर जिल्ह्यांतला फार्सी कागदपत्रांत “ भीम ” बद्दल “ पेम ” असा अपभ्रंश होतो, असें जदुनाथांनीं लिहिलें (ता. ११ जुलै १९१९). पण संभाजीकाळीं भीमगडचा उल्लेख येतो तो किल्ला खानापूर तालुक्यांत बेळगांव जिल्ह्यांतला, गोव्याच्या सरहद्दीवरचा. त्याचाही उल्लेख जदुनाथांच्या पत्रांत आहे. (ता. १९ सप्टें १९१९) *

विसाजी कृष्ण (विनिवाले) यांचा मुलगा कोण ? पानिपतचा अमिल म्हणून त्याची (१७७१-७२ मध्ये) नेमणूक होती, असें जदुनाथांनीं ता. ८ जून १९३७ च्या पत्रांत विचारलें. शिंद्यांच्या छावणींत नानांचा “ हेर ” सदाशिव दिनकर म्हणून होता तो चित्पावन होता काय ? अशीही पृच्छा त्या पत्रांत आहे. [याचीं उत्तरे छापलीं नाहींत.]

महादजी शिंद्यांच्या मृत्यूनंतर कांहीं मंडळी एकत्र जमली व त्यांनीं आपसांत ठरविलेला बेत दौलतरावास कळविला. त्या मंडळींत “ नाना हरी पंडित ”, बाळू तात्या, आणि भाऊ फडणिस अशा तिघांचा उल्लेख आहे. तर हा “ नाना ” पंडित म्हणजे नाना फडणिस तर नव्हे ? “ हरि ” हें ना. फ. चें कुठलें नांव ? आणि बाळू मिर्झा असा उल्लेख वारंवार का येतो ? ह्या पृच्छा ** जदुनाथांच्या ता. २४ ऑगस्ट १९४२ च्या पत्रांत आहेत.

* वा. सी. बेंद्रे : छत्रपति संभाजी महाराज. (पुणे १९६०) पृ. २०२, २०४-०५ या ठिकाणीं अकबर-संभाजी यांच्या भेटीगाठींचा उल्लेख येतो. सरकारांची अंदाजी तारीख आणि बेंद्रे यांनीं दिलेली तारीख यांत थोडा फरक आहे.

** ता. ३० ऑगस्ट १९४२ रोजीं सरदेसायांनीं लिहिलें : हरिपंडित म्हणजे नाना फडणीसांचा उजवा हात हरिपंत फडके; बाळू मिर्झा-बाळोबा तात्या पागनिस - दौलतराव शिंद्यांचा मुख्य सल्लागार.

जदुनाथांची चौकसबुद्धि आणखीही एका पत्रांत व्यक्त होते. दौलतरावाच्या छावणींतून पत्रे लिहिणारा लालजी बल्लाळ कोणता ब्राह्मण ? पुरंदरे दत्तर (खंड २) लिहिणारा कोण ? (ता. ८ जाने. १९५०) †

सरदेसायांची सुद्धां पृच्छा अशीच नांवांबद्दल होती. ता. २३ सप्टें १९४५ च्या पत्रांत त्यांनीं विचारलें. नाना फडणिसाला “ मदार-उल-महाल ” ही पदवी (किताब) कुणीं दिली ? बादशहानें कीं निजामानें ? §

याखेरीज इतर अनेक वाद या पत्रांतून चालले. मराठे अटकेस गेलेच नसावे अशी सरकारांची समजूत झाली. त्यांनीं ता. ११ ऑगस्ट १९४६ च्या पत्रांत तीन शंका काढल्या (१) चिनाव, झेलम व सिंधु ह्या नद्या मराठ्यांनीं पार केल्या काय ? (२) अटकेजवळ सिंधुपार होण्यासाठीं ‘ बोट ’ आहे, तिजवर त्यांचा ताबा होता का ? आणि (३) ते पेशावरला कधीं तरी पोचले होते का ?

वास्तविक या प्रश्नांचीं उत्तरें सरदेसायांना सहज देतां आलीं असतीं. पण त्यांनीं पुणें येथें भारत इति० सं. मंडळास लिहिलें आणि या प्रश्नांची चर्चा करूं या - पुरावा सादर व्हावा - अशी इच्छा व्यक्त केली. ह्या वादसभेस मी हजर होतो त्यामुळें मला तो प्रसंग स्पष्ट आठवतो. वाद असा रंगलाच नाही. पहिल्या फेरींत - सलामी संपतांच-कुस्ती आटोपावी तसें झालें. श्री. दत्तोपंत आपटे, प्रो. शेजवलकर, या उभयतांनीं शंकानिरसन केलें. शेजवलकरांनीं राघोबाचें छापील पत्रच काढून दाखविलें. तें सरदेसायांनाही ठाऊक होतें, पण आठवलें नाही कीं काय कोण जाणें !

हा प्रकार सरदेसायांनीं जदुनाथांना कळविला तेव्हां जदुनाथांनीं आपली बाजू स्पष्ट केली. त्यांना फार्सी कागदपत्रांत उल्लेख सांपडला होता कीं शिंदे होळकरांचे “ शिलेदार ” पेशावरला पोचले होते, ते मराठेच होते कां औत्तरीय “ भाडोत्री ” फौजेपैकीं कुणी होते ? कांहीं महिन्यांसाठीं का होईना मराठी फौजा पेशावर पर्यंत पोचल्या होत्या, हें साधार सिद्ध झाल्याबद्दल जदुनाथांनीं समाधान व्यक्त केलें (ता. २५ ऑगस्ट १९४३). सरदेसायांनीं ता. २८ ऑगस्ट १९४३ पत्रांत लिहिलें कीं भा. इ. सं. मंडळाच्या ताज्या त्रैमासिकांत

† सरदेसायांचा जबाब (१३ जाने. १९५०) : लालजी बल्लाळ (गुलगुले) बाळाजी गोविंद, जगन्नाथ विश्वनाथ (त्याचे दोन्ही पुत्र विठ्ठल, सदाशिव) हे सर्व सारस्वत. चिटणिसापैकीं आबा, कृष्णोबा आणि गोपाळराव भाऊ हे दक्षिणी (= मराठी) ब्राह्मण.

§ जदुनाथांचा खुलासा सा. १ ऑक्टो. १९४५ च्या पत्रांत आढळतो. “ मदार-उल महाम ” ह्या अरबी वाक्प्रचाराचा अर्थ “ राजकारण केंद्र. ” फार्सी इतिहासांत तो पंत प्रधानांना उद्देशून वापरलेला आहे. दिल्लीहून पुण्यास फार्सी पत्रें गेलीं असतील तर त्या डौलदार भाषेंत “ नानां ” ना उद्देशून हा वाक्प्रचार साहजिकच वापरला असेल. ही पदवी नव्हे. किताबही नव्हे. पदव्या वहाल करण्याचा बादशाही अधिकार निजामाला असणार नाही !

“ अटक-चर्चा ” आली आहे— तिचा इंग्रजी सारांशही तुमच्या पहाण्यांत आला असेल. असें सुचवून सरदेसाई म्हणतात : आतां तुम्हांस या वादाबद्दल काय वाटते ? *

पण जदुनाथांचा खुलासा आधींच पोस्ट्यांत पडला असल्यानें एतत्संबंधीं अधिक चर्चा झाली नाही.

** बृहदीश्वर शिलालेख कुठें आहे ही जदुनाथांची पृच्छा ता. ४ डिसें १९२२ च्या मूळ पत्रांत आहे. तो कुठें छापला आहे कीं काय ?

शशधर पंडित— (मराठा वकील) म्हणजे कोण ? (रॉलिन्सननें हें नांव सेंदूर असें चुकीनें लिहिलें आहे) यानें भाऊसाहेबांचें प्रेत हुडकण्यास (शुजा उद्दौल्यास) मदत केली होती. (ता. २६ मे १९३४) पानपतावर कामास आला त्या पिलाजी जाधवांच्या पुत्राचें नांव काय ? ही पृच्छा देखील त्याच पत्रांतली. †

ऐतिहासिक काल-स्थल-पात्र निर्णयाच्या शुष्क प्रश्नोत्तराबरोबर ह्या पत्रव्यवहारांत विनोदाचे फवारे मधून मधून सुटलेले आढळतात. पण ते फक्त जदुनाथांच्या पत्रांत. ता. २ मे १९३२ च्या पत्रांत सरदेसायांनीं पेशवे दत्तरच्या कामाबद्दल पुष्कळशा अडचणी शंका कळविल्या. तुमच्याशिवाय आम्हांला “ मार्गदर्शक ”. कुणी नाही असें म्हटलें. हें पत्र बरेंच मोठें असावें. तें पोचल्यावर जदुनाथांना काय वाटलें हें त्यांनीं दोन मराठी शब्दांत सांगितलें आहे. (ता. ८ मे १९३२) “ तुमचें लांबलचक पत्र कंटाळवाणें मुळींच नव्हतें. माझ्यासारख्याला अनेक वर्षांत न मिळालेलें शक्ति-वर्धक तें होतें ” असें म्हणून जदुनाथांनीं “ डोंगरेचा वृद्धामृत ” असें मराठी लिहिलें आहे !

* ही अटकेसंबंधींची शंका बरीच आधींच्या पत्रव्यवहारांत व्यक्त झाली असावी. कारण भारत इ. स. मं. तला वादविवाद ता. २१ जुलै १९४३ रोजीं झाला. ह्यासाठीं सरदेसाई यांनीं मंडळाकडे पूर्वीच पत्रव्यवहार केला असावा. त्याच्या आधारें ‘ केसरी ’ त (ता. २ जुलै १९४३) श्री. ग. ह. खरे यांचा लेख आला आहे. वादविवाद संपल्यावर ‘ सहाद्री ’ तही (सप्टेंबर १९४३) श्री. खरे यांनीं त्या वादाचा समारोप केला आहे. भारत इ. सं. मंडळाच्या त्रैमासिकांत (वादविवाद झाला त्याचा) सारांश लगेच छापला होता. इंग्रजी लेख “ मराठाज बियाँड अटक ” हा मुद्दाम लिहून मंडळानें या बद्दल मराठी कागदपत्रांतील माहिती स्पष्ट केली होती. ‘ केसरी ’ तल्या लेखांत खरे यांनीं फार्सी कागदपत्रांचा आधार घेतला आहे. [श्री. दि. वि. काळे, पुणें यांनीं पुरविलेली माहिती ता. २२ ऑगस्ट १९६०.]

** तंजावर (चा) शिलालेख हा बृहदीश्वर मंदिराच्या आवारांत असून त्याला भितीलेख म्हणणें अधिक सोईचें. एका शिलेवर तो कोरलेला नाही — आणि तो “ छोटा ” लेखही नाही. संबंध “ भोसले कुळाची बखर ” च ती आहे. शरफोजी (सर्फोजी) नें कोरविली. (सर्फोजी १७७७ — १८५५), राजवाडे यांनी हा लेख संपादिला आहे.

† सरदेसायांचा तर्क असा (ता. ३० मे १९३४) कीं सदाशिव बळाळ फडके — हरिपंताचा भाऊ — हा शशधर पंडित असावा. पानपतावर पडलेला पिलाजी पुत्र संभाजी असेल कदाचित् — असा त्यांचा दुसरा तर्क.

ता. ५ नोव्हें. १९४० च्या पत्रांत जदुनाथ लिहितात : “ गंगाजल निर्मल ” आणि “ गंगा भागीरथी ” या मायन्याचा मीं कांहीं तरी घोटाळा केला आहे. गंगा-भागीरथी हें विधावांना उद्देशून लिहितात. तसेंच “ गंगाजल निर्मल ” आहे काय ? सौभाग्यवतींना लिहिल्यास चालेल का ?

इंग्रज वकील मॅलेट * पुण्यास होता त्याचे कागदपत्र संपादित असतां सरदेसायांना त्याचें चरित्र पहावें लागलें. कांहीं तरी माहिती मिळाली तिची शहानिशा करावी म्हणून त्यांनीं जदुनाथांना विचारलें : मॅलेटचा सासरा हिंदुस्थानांत होता का ? या प्रश्नाला उत्तर (ता. ८ एप्रिल १९३५ च्या) पत्रांत आहे, तें : “ हिंदुस्थानांत मॅलेटचे सासरे म्हणजे कांहीं मुसलमान खानसामे. त्यांखेरीज दुसरे कोणी नाहीं ! ”

हा विनोदाचा भाव सांगितल्यावर जदुनाथ लिहितात : “ निवृत्तीनंतर त्यानें इंग्लंडांत लग्न केलें. त्याचें अधिकृत चरित्र सोबत पाठवीत आहे. तें तुमच्या प्रस्तावांत समाविष्ट करा. त्यांची राजीनाम्याची एकूण एक पत्रें छापलीं पाहिजेत. इंग्रजी गद्याचे ते उत्कृष्ट नमुने आहेत. ”

“ हैहयेंद्रचरित ** “ या संस्कृत काव्यांत छत्रपति संभाजीची बरीच माहिती मिळते. मुख्यतः “ चंपा ” या राजपूत कन्येशीं संभाजीचा विवाह सुरतेत मोठ्या थाटानें झाला, त्याचें विस्तृत वर्णन त्या काव्यांतील उपलब्ध पानांत आढळतें. जदुनाथांना तें काव्य ऐतिहासिक महत्त्वाचें वाटलें. त्या संबंधीं लिहिल्याबद्दल त्यांनीं गोडे यांची पाठ थोपटली. तापीदास व सतीदास हे दोन धनपति सुरतेत रहात असल्याचा पुरावा फार्सी कागदपत्रांवरून मिळत होता — आणि हे दोन्ही श्रीमंत त्या काव्यांतले महत्त्वाचे पुरुष : आणि चंपा तर तपनजा (= तापी) दास कन्या ! मराठी बखरकार आणि इतिहासकार मदनसिंह हा (चंपा-पुत्र) रक्षापुत्र समजतात. पण त्याच्या आईचें नांव किंवा सुरतेतला हा † चंपापानीग्रहणसमारंभ, मराठी इतिहासांत नोंदलेला नाहीं म्हणून

* सर चार्ल्स मॅलेट (ज. १७५२) हा पुण्याचा ब्रिटिश रेसिडेंट (स. १७८५-९७). यानें लिहिलेल्या “ पत्रां ” चा दुसरा खंड ‘ पूना रेसिडेन्सी कॉरस्पॉण्डन्स ’ या मालेंत सरदेसाई संपादित आहे. त्याचा इतर पत्रव्यवहार १५ व्या खंडांत समाविष्ट आहे.

** P. K. Gode : Annals of Bhandarkar Oriental Research Inst. Vol. XVI, 262-91. Now published also in his Studies in Literary History Vol III. p. 100-27

या काव्यावरील मराठी अभिप्राय, महाराष्ट्र शारदा (फेब्रु. १९३६) या अंकांत “ चंपा-पुराण ” म्हणून आला आहे.

† वा. सी. बेंद्रे : छत्रपति संभाजी चरित्र- (पुणे १९६०) यांत “ चंपाराणीसाहेब असा त्यांचा उल्लेख असून मदनसिंह, उद्योसिंह व एक कन्या असा त्याचा वंशविस्तार सांगितला आहे. विवाह मे-जून १६७९) विरुद्ध मतासाठीं पहा : नवभारत-मार्च १९६१ [पृ. ४१ : तळ टीप]

जदुनाथांनीं एक “गोड” आशा व्यक्त केली आहे. मदनसिंग हा शाहूबरोबर औरंग-जेबाच्या कैदेत होता. “हीच चंपा मदनसिंगाची आई असेल तर बहार होईल” असें जदुनाथ सुचवितात. आधुनिक संशोधनानें ही त्यांची गोड आशा खरी ठरली असती, पण तसें दिसत नाहीं.

श्री. क. मा. मुनशी यांची (भारतीय विद्या भवन) इतिहासयोजना मूर्तस्वरूप धरीत असतां, जदुनाथांशीं कांहीं बोलणें झालें होतें. कामशेतच्या इतिहाससप्ताहाचे वेळीं (आक्टो. १९३८) मुनशीदांपत्य तेथें आल्यावर त्यांचें जदुनाथांशीं कांहीं खलवत चालू होतें. पुढें त्याबद्दल प्रगति दिसेना. तेव्हां जदुनाथांनीं लिहिलें (ता. ३० मार्च १९३९) मुनशी म्हणजे मदन मोहन मालवीयांच्या अगदीं पावलावर पाऊल टाकणारे— “वाण्यावर वराती” सोडणारे दिसतात! नंतर एक फार्सी शब्द लिहिला (देवनागरी) “बादफरोश” (= हवा विकणारा !)

आपल्या प्रवासाची किंवा दप्तरसंशोधनाची खबर कुणालाही— विशेषतः पुणेकरांना— लागू देऊं नका म्हणून सरकार सरदेसायांना बजबजावून लिहितात. एक नमुनेदार उदाहरण पहा : ता. १४ ऑगस्ट १९३१ च्या पत्रांत जदुनाथ लिहितात : “हिंवाळ्यांतल्या आपल्या सफरीची खबर घट्टकर्णीं होऊं देऊं नका. किंवा बोलतां बोलतां मुद्दामच खोटी माहिती देऊन त्या “बदमाषां” (रास्कल्स) ना भलत्याच मार्गावर जाऊं दे ! डिसेंबरमध्ये आपण दिल्ली, पानिपत, लाहोर इकडे भटकणार आहां असें सांगा— अगदीं विरुद्ध दिशेला !” असें फसविण्याचें कारणही जदुनाथांनीं दिलें आहे. “गेल्या वर्षीं मावळांत आपण गेलों त्याच्या आधीं तुमच्या त्या पुणेकरानें ... आपल्या हस्तकाकरवीं छापील पत्रकें— त्याच्या सहीचीं— वाटलीं होतीं (कीं सरकार— सरदेसायांना कुठलेही कागदपत्र दाखवूं नका !). आपल्या ह्या मावळभेटीची जाहिरात तुम्हीं आधीं केली— म्हणून त्यांना असें करायला फावलें ... आतां तंजावरचें नांव कुणाजवळ काढूं नका ! आधींच कुणाला सांगून टाकलें असेल तर आतां तो बेत साफ बदलला— पंजाबांत— लाहोरकडे जाण्याचें ठरलें असें सांगा.”

काय हें धोरण— कसली ही खबरदारी आणि कार्येकनिष्ठेसाठीं किती लबाडी !! ही साधनशुचिता मानावी कीं नाही ?

अमुद्रित अशा मजबूतच्या पत्रांत ह्या “कारस्थानांचा” आणखीही उल्लेख सांपडतो. ता. २१ ऑगस्ट १९२५ चें जदुनाथांचें (पटण्याहून) पत्र आहे. ग्वाल्हेरचें दप्तर शोधण्यास त्यांनीं लंडनहून परवानगी मिळविली तिचा उल्लेख करून ते लिहितात : येत्या सप्टेंबरांत तुम्ही मजबूतबरोबर ग्वाल्हेरीस या तेथून आपण इंदुरास जाऊं. तुमच्याबद्दल खबर कुणालाही कळणार नाहीं. तुमचा संचार गुप्त राहिल. इंदूरचें मोडी दप्तर तपासल्यावर आपण वाघ राजे (?) दप्तर पहातां आलें तर पाहूं. तुमच्याशिवाय माझें काम

पुरे होणार नाही. ग्वाल्हेरीस तुमच्या रहाण्याची सोय करतो. इंदुरांत *तुमच्या आगमनाची खबरही कुणाला कळणार नाही हवी तर ! ”

स. १९३१ ची हैदराबादेची सरकारांची सफर अशीच छुप्या पद्धतीची रहावी— न कळत व्हावी अशी त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणे आपला कार्यक्रम कळवून जदुनाथांनी सरदेसायांना लिहिले “ हैदराबादेस डॉ. किलोस्करांकडे माझी उतरण्याची व्यवस्था करा—गाजावाजा मुळीच नको. ” (ता १४ डिसें. १९३१)

इतिहास-संशोधकांनी, विशेषतः मराठशाहींतील अंतस्थ भांडणांबद्दल कडकडून हल्ला करणारांनी “ कारस्थाने ” शिजवावी, याबद्दल थोडा खेद होतो. हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशन मधील सर जदुनाथांचे स्थान स्वयमेव मृगेंद्रतेप्रमाणे होते. पण डॉ. सुरेंद्रनाथ सेनांकडे ** त्याचीं सूत्रे जातांच हि. रे. कमिशनची रचना नव्याने करणे प्राप्त झाले. सेन-सरकार यांचा परस्पर संबंध ठाऊक असणारांना हे सहज समजेल. पण “सेन-पोतदार यांनी हा बनाव मि. सार्जेंट (एज्यू. सेक्रेटरी) यांच्या संमतीने घडवून आणला. तो एन्. आर. (= नलिनी रंजन ?) सरकारांमार्फत तुम्ही उधळून कां टाकीत नाही ? ” अशी सूचना सरदेसायांनी ता ५ डिसेंबर. १९४१ च्या पत्रांत दिली. ह्या प्रकारांतला सरदेसायांचा संताप पत्रांत व्यक्त होतो खरा; पण तो अस्थानी होय. कारण हि० रे० कमिशनमध्ये कुणी कुणी रहावे आणि किती दिवस (वर्षे) रहावे हे सर्व हिंदुस्थान-सरकारच्या मर्जीवर असल्याने जदुनाथ सरकार स्वतःबाबत तरी भलता आग्रह धरतील कसा ? शिवाय सेन सुद्धा नियमब्राह्म आचरण करणार नाहीत—त्यांना करतां यायचे नाही. पण “ गुप्त कारस्थानाचा एक प्रयत्न ”—किंवा “ कारस्थानाला प्रतिकारस्थान ” — ह्या प्रकारचा एक नमुना म्हणून ह्या पत्राचा उल्लेख केला.

* इंदुरास जाऊन सर जदुनाथ सरकार आणि सरदेसाई सरदार माधवराव किवे यांजकडे उतरले आणि त्यांनी काय केले याची आठवण किव्यांनी लिहिली आहे : ज्या जमीनदाराकडील दप्तर पहावयाचे होते तो कर्मठ जुन्या वळणाचा आहे असे कळतांच, त्याच्या भेटीस जाण्यापूर्वी सर जदुनाथही स्वतः मोठे धार्मिक बनले. त्यांनी कपाळावर गंध लावले; ब्राह्मणांसारखे शिरोभूषण त्यांनी परिधान केले आणि खरोखर एकाद्या जुन्या वळणाच्या भटजीप्रमाणे ते त्या जमीनदाराकडे गेले !! — (जदुनाथ स्मारक ग्रंथ (इंग्रजी) खं. १ पृ. ८१)

** डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन : कलकत्ता युनि. मराठी इतिहासाचे प्राध्या०; मराठी इतिहासाच्या अनेक पुस्तकांचे लेखक. दिल्लीतल्या इंपीरियल (= नॅशनल) रेकॉर्ड ऑफिसचे मुख्य राहिल्यावर दिल्ली युनि.त प्रथम रेक्टर आणि सर मॉरिस ग्वायरनंतर व्हा. चान्सेलर. शिक्षणमंत्र्यालयांतील कारस्थानांना कंटाळून राजिनामा दिला. जदुनाथांचे व त्यांचे कशावरून विनसले कोण जाणे— सेन बद्दल त्यांनी एकही वेळा “ भले ” म्हटले नाही. हिंदुस्थान सरकारने सेनच्या इंपीरियल रेकॉर्ड ऑफिसच्या नेमणुकीबाबत जदुनाथांचे मत विचारले—ते इतके विरुद्ध आहे की त्यामुळेच शिक्षणखात्याने सेनांची नेमणूक केली असावी ! ह्या गुप्त पत्राची स्थळप्रत जदुनाथांच्या कागदपत्रांत मी पाहिली आहे.

खऱ्या इतिहासकाराचें कर्तव्य काय, त्यानें आपल्या साध्यासाठीं तपश्चर्या कशी व व कितती करावयाची असते, इत्यादि तात्विक चर्चा आणि व्यवहारी उपदेश (ता. २७ मार्च १९३३) च्या पत्रांत जदुनाथांच्या प्रभावी झरणींतून झरलेला आहे. हा उपदेश सरदेसायांच्या पत्रांत असल्यानें तो त्यांनाच उद्देशून आहे असें समजण्याचें कारण नाही. जदुनाथ म्हणतात, “टिकाऊ” इतिहास लिहायचा म्हणजे नुसती “लिहिण्याची” मेहनत घेऊन चालत नाही. सामग्री मिळविण्यासाठीं खटपट तर करावी लागतेच; पण त्याही पेक्षां महत्त्वाचें कार्य म्हणजे व्यापक वाचन, (एकाद्या विषयाचा खास अभ्यास नव्हे), दीर्घ विचारशक्ति आणि गतेतिहासाचा वर्तमानाशीं संबंध जुळवितां येणें हें होय. तौलनिक विवेचनासाठीं परराष्ट्रांतील घडामोडीचा आपल्या देशांतील घटनांचा संबंध सांगतां आला पाहिजे. यासाठीं अंगीं पोक्तपणा (वयोमानानें येणारा) हवा. खरा इतिहासकार “जठरा” सारखें काम करतो : सर्व प्रकारचें—विविध रसांचें अन्न पचवून त्यांतील आवश्यक तीं द्रव्यें शोषून घेतो.

हा खुलासा जदुनाथांनीं अशासाठीं केला कीं “तुम्ही ज्याला सहकारी म्हणून निवडून घ्यात आहांत त्याच्या आंगीं हे गुण मुळींच नाहीत; तेव्हां तो नाद अजिवात सोडून द्या कसा !”

या विधानाला पुस्ती अशी आहे : “बडोद्यास असतांना ‘रियासती’ लिहिण्यास सुरुवात केली—तेव्हां हें तुम्हांस जमलें नसतें, पण आतां हें तुम्हांलाच साधेल—तुम्हांला देखील साधेल.” अशा प्रकारें सरदेसायांचा आत्मविश्वास वाढविण्याचें, त्यांना धीर देऊन कार्योद्यत राखण्याचें श्रेष्ठ कार्य, ‘जदुनाथां’ नीं केलें आहे.

सरदेसायांना केवळ संकलनकार असें पुणेकर म्हणत किंवा ज्यांच्या रियासतींचा “गोष्टींचीं पुस्तके” (स्टोरी बुक्स) म्हणून उपहास करीत, त्याच सरदेसायांना जदुनाथ विद्यमान सर्वश्रेष्ठ मराठी इतिहासकार मानीत—सरदेसायांची ओळखही इतरांना याच शब्दांनीं सांगत. ता. २० जुलै १९२१ रोजीं जदुनाथांनीं पत्र लिहिलें त्याबरोबर लंडनमधील सर रिचर्ड टेंपल व मि. फॉस्टर (इंडिया ऑफिस) या दोघांना परिचयपत्रें * लिहून पाठविलीं. उभयतांना विनंती एकच : सरदेसायांची ओळख निराळ्या शब्दांत पण नेमका तोच आशय आणून, इंडिया ऑफिसमधल्या कागदपत्रांचा अभ्यास करण्याची सवलत सरदेसायांना देण्याची विनंती, कितती डौलदर पण थोडक्यांत सरकारांनीं केली आहे ! सरदेसायांचा आत्मविश्वास अशानें वाढला आणि आपणांस हिणवणाऱ्या पुणेकरांचा नाद सोडून “परप्रांतस्थ परभाषी” जदुनाथांच्या कच्छपीं ते लागले तर तो दोष कुणाचा ?

पुणेकर, त्यांतल्या त्यांत भा. इ. सं. मंडळ, आणि “सरकार” ग्रंथांवर त्यांची टीका, हे विषय उभय इतिहासकारांच्या पत्रव्यवहारांत अनेकदां आले. पण पंजाब

* ही बहुधा संकल्पित विलयतची वारी असावी. ती नंतर रद्द झालेली दिसते.

युनिव्हर्सिटीतर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांत विद्यमान संस्थेचा असा उल्लेख नसावा म्हणून संपादित पत्रव्यवहारांत, जदुनाथ मानस यथार्थतेनें व्यक्त होत नाहीं. शिव्या देण्यादेण्यांत सुद्धां प्रकार असतात आणि चूष म्हणून किंवा ग्राम्य-लोक-साहित्याचा—“अ-पौरुषेय” वाङ्मयाचा नमुना म्हणून, त्या ऐकण्याचा मोह होतो. सर जदुनाथांसारखा ज्येष्ठ व श्रेष्ठ इतिहासकार जेव्हां अशा गालिप्रदानास प्रचोदित होतो—तेव्हां त्याचें कांहीं तरी सबळ कारण असलें पाहिजे असें वाटतें. मजजवळच्या पत्रसंग्रहांत, मला आलेल्या एक-दोन पत्रांत आणि सरदेसाई स्मारक ग्रंथांतल्या एका लेखांत, जदुनाथांचें हें “वाक्ताडन” अनुभवतां येतें. सरदेसाई स्मारक ग्रंथांत (इंग्रजी) जदुनाथांनीं पुण्यांतील संशोधकांना उद्देशून म्हटलें होतें* “पुण्यांतल्या रस्त्यावरचीं कुतरडीं.” तेवढा भाग मी संपादकीय अधिकारांत गाळला, हें त्यांच्या ताबडतोब लक्षांत आलें. “माझ्याही लेखावर तुझी निळी पेन्सिल चालली काय ?” एवढें हसत हसत ते म्हणाले. पण ‘संपादक मंडळा’चा तो निर्णय होता असें सांगतांच ते पुढें बोलले नाहीत. एवढें सांगून त्या अपशब्दात्मक पत्रांची अधिक दखल घेऊं नये हें बरें.

जदुनाथांचा दीर्घद्वेष देखील व्यक्त करणारे उल्लेख पत्रव्यवहारांत आहेत. पुण्यांतलें इतिहास संशोधक मंडळ, “पोतदार, शेजवलकर,** मुजुमदार” हे त्यांच्या “नजर गुजरी”स पात्र झालेले गृहस्थ. “गुंजाळ” हे इतिहासशीं संबद्ध नसले तरी कौन्सिलांत प्रश्न विचारणारे मंडळाचे हितचिंतक. स. १९३८ च्या कामशेत संमेलनास पोतदार, शेजवलकर या दोघां विद्वानांना बोलवावें असा माझा वेत मी जदुनाथांस कळविला, तेव्हां त्यांचें उत्तर आलें तें त्यांच्या वृत्तीचें उत्तम द्योतक आहे.

...पोतदार, शेजवलकर, गुंजाळ, मुजुमदार अशांसारख्या “बदमाषांना” बोलावणें किंवा न बोलावतां ते आल्यास त्यांना येऊं देणें हें इष्ट नव्हे. हा समारंभ सरदेसायांच्या सन्मानासाठीं आहे. ही मंडळी हजर राहिल्यास नेमका उलट परिणाम घडून येईल. कारण ह्या चौघांनीं कायदे कौंसिलांत प्रश्न विचारून आणि सरदेसायांच्या विरुद्ध मजकूर छापवून, गेलीं दहा वर्षें सरदेसायांना गालिप्रदान केलें आहे. महाराष्ट्रीय जनतेंत त्यांबद्दल अनादर उत्पन्न व्हावा एवढाच प्रयत्न त्याचा नव्हता. (स्वतः सरदेसाई या आदर-अनादरा विषयीं अगदीं विरक्त होते); तर त्यांच्या इतिहास संशोधकी कार्यांत विघ्नेंही त्यांनीं आणलीं!” (ता. २६ फेब्रु० १९३८ चें पत्र). प्रथमपासून जदुनाथांची या निमंत्रणास संमति मिळविण्याचा मीं प्रयत्न केला होता.

* सरकाराचा स्वदस्तुरचा हा लेख महामहोपाध्याय दत्तोपंत पोतदार यांच्या संग्रहीं आहे (विक्रेड कर्स ऑन दि स्ट्रीटस् ऑफ पूना)

** यांचें नांव या ‘सन्मान्य’ यादींत कां यावें हें मला कळत नाहीं. पण जदुनाथांच्या पत्रांत उल्लेख आहे खरा. कौंसिल प्रकरणीं यांचा संबंध मुळींच नव्हता, त्या वेळीं ते ‘प्रगती’त दंग होते.

पण दर वेळीं त्यांचा जुना विद्वेष विशेष जोरानें उफाळून वर येई असें मला आढळून येई. त्यांची स्मरणशक्ति दांडगी असल्यानें ते अशा बाबीसुद्धां विसरत नसत.

या पत्रापूर्वीं चार आठवड्यांचें (ता. ३० जाने. १९३८) पत्र सुद्धां असेंच संतापानें, विद्वेषानें भरलेलें आहे. जदुनाथ लिहितात :—

“ स्वाभिमान म्हणून आणि इतरांना धोक्याची सूचना म्हणून, अशा दुष्ट बुद्धीच्या माणसांना या समारंभांत प्रवेश मिळतां कामा नये. संस्मृति ग्रंथांत त्यांचा हातभार मुळींच नसावा. या सर्व मंडळींनीं नानासाहेबांविरुद्ध खोडसाळ प्रचार केला; खोड्यानाट्या वार्ता पसरविल्या, कायदेकौंसिलांत वाटेल ते प्रश्न विचारले; आणि नानासाहेबांनीं मराठी इतिहासाची सेवा केली ती क्षुद्र असल्याचें भासविलें. ह्या आपल्या दुष्कृत्यांबद्दलचा पश्चात्ताप ते जाहीर रीत्या व्यक्त करीत नाहींत—जाहीर रीत्या माफी मागीत नाहींत आणि आपल्या त्रैमासिकाचा एकेक अंक (ज्यांत त्यांनीं खोड्या नाट्या गोष्टी छापल्या आहेत) जाळीत नाहींत—तोंपर्यंत त्यांच्याशीं व्यवहार ठेवणें इष्ट होणार नाहीं !! ”

जदुनाथांची लेखणी याहीपेक्षां अधिक जहाल जहर प्रसविणारी असावी. त्यांनीं ह्या पुणेकरांचे आणखीही अपराध नोंदले आहेत. आणि शेवटीं म्हटलें आहे: “ ज्यांनीं नानासाहेबां (सरदेसायां) च्या इतिहास-ज्ञानाची शंका घेतली, त्यांना इतिहास कळत नाहीं असें म्हटलें, त्यांनीं आपल्या अमूल्य वेळेचा अपव्यय कां करावा? आणि अशा “ नालायका ” च्या सन्मानांत भाग तरी कां घ्यावा? ”

हें व असलीं पत्रें वाचूनच मला जदुनाथांच्या दीर्घद्वेषाची कल्पना आली. पण त्यांचें कौतुकही वाटलें! असें त्यांना लिहिण्याचे तीन तरी प्रसंग मीं आणले असतील. पण उद्वेगानें त्यांनीं असहकार पुकारला नाहीं. ह्या सत्कार्यांतून अंग काढून घेतलें नाहीं.

मला समाधान एवढेंच होतें कीं या माझ्या योजनेंत—सूचनेंत—आमच्या समितीचें—श्री. भास्करराव जाधव आणि श्री. द्वा. गो. वैद्य यांचें—पाठवळ मला होतें. त्यांच्या संमतीनेंच हा सर्व पत्रव्यवहार मी करीत होतो. कारण एकदां जदुनाथांचा हा नारसिंहावतार पाहिल्यानंतर पुनः महिनाभराच्या आंत त्यांना तसेंच पत्र लिहिण्याची माझी एकट्याची काय विशाद होती? असो.

ह्याही प्रसंगानें जदुनाथांच्या दूरदृष्टीची—व्यवहारी वृत्तीची ओळख चांगली झाली. सरदेसायांना अर्पण करावयाचे ग्रंथ चंदनी पेटींत घालून द्यावे; (सोनेरी, रुपेरी पेटी घेणें म्हणजे सरदेसायांसारख्या साध्या विद्वानाची क्रूर कुचेष्टाच होय!) पेटीवर वाळवोध अक्षरांत रामदासांनीं संभाजीस लिहिलेल्या पत्रांतील चार ओळी कोराव्या : पेटीवर शिवनेरी, रायगड किंवा पर्वती असा देखावा असावा : (म्हैसूरला फोटो पाठविल्यास पेटाच्यावर हवें तसें कोरून मिळेल) इत्यादि विस्तृत सूचना मला

योग्य वेळीं मिळाल्या आहेत. समारंभाचा कार्यक्रमसुद्धां कसा - केवढ्या वेळांत आटोपावा, स्वागतपर पद्य कोणतें असावें; तुकाराम, रामदास यांचे कोणते अभंग, ओव्या म्हणाव्या...सर्व तपशील सुव्यवस्थितपणें कलकत्याहून लिहून पाठविणाऱ्या जदुनाथांबद्दल मी अधिकाधिक आदरयुक्त व्रत गेलों. सरदेसायांना इतर जिनसा नजर करण्यापेक्षां त्यांजजवळ नाहींत त्या पण त्यांना आवश्यक अशा इंग्रजी ग्रंथांची यादी जदुनाथांनीं कलकत्याहून पाठवावी; तीं पुस्तके इंग्लंडहून कोणाकडून मागवावीं त्या विक्रेत्याचा पत्ताही कळवावा...ही सर्व दुर्लभ योजकाची दुर्मिळ दूरदृष्टि होय ! ह्या इंग्रजी भाषणमय समारंभांत प्रारंभीं संस्कृत स्तवन, तुकाराम-रामदासांचें कवन, आणि अखेरीस मराठी "गीत" अशी व्यवस्था आंखणाराची चातुरी आणि समयज्ञता वाखाणण्याची गरज काय ? सरदेसायांचें भाषण किती छोटें असावें, त्यांत कोणत्या विषयांचा उल्लेख यावा - हें सुद्धां ह्या व्यवहारी पुरुषानें सरदेसायांना लिहून ठेवलें, त्यांचें लंबेचौडें भाषण काढून छाडून अगदीं छोटें करून दिलें.

या वेळचीं जदुनाथांचीं मला आलेलीं पत्रे अशीं अनेक दृष्टींनीं अमूल्य ठरतात. तीं मजजवळ राहिलीं - त्यांनीं मला वेळोवेळीं लिहिलीं, हा एक अनुग्रहच म्हटला पाहिजे.

परंतु जदुनाथांच्या एका विसंगतीचा अर्थ मला लागला नाहीं. कालानुक्रमानुसार तिचा कांहीं तरी कार्यकारण संबंध लागेल कदाचित्. ती गोष्ट अशी : सरदेसायांसाठीं दोन स्मारक ग्रंथ (इंग्रजी व मराठी) संपादून प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी एका समितीनें पत्करली. तिच्या वतीनें लेख मिळविण्यासाठीं आणि थोडेसें द्रव्य गोळा करण्यासाठीं पत्रे रवाना झालीं. त्यांत एक पत्र बडोदा-नरेशांकडे गेलें. रीतसर त्यांजकडून देणगी आलीही. हें जदुनाथांना समजलें तेव्हां त्यांनीं मला लिहिलें :-- (ता. २६ फेब्रु. १९३८)

“गायकवाडांकडे याचना करून तूं देणगी मिळविलीस. सयाजीरावांनीं सरदेसायांवर मोठा अन्याय करून त्यांचें पेन्शन कमी केलें हें तुला ठाऊक आहे. सरदेसायांच्या टीकाकारांच्या हातीं हें एक नवें निमित्त मिळालें आणि गुंजाळांनीं मुंबई कौंसिलांत यासंबंधीं प्रश्न विचारून सुचविलें कीं सरदेसाई गायकवाडींत अप्रामाणिक ठरले म्हणून त्यांना अशी शिक्षा झाली. वास्तविक सरदेसायांना कुठल्याही ब्रिटिश न्यायालयाकडून पुरें पेन्शन आणि वर नुकसानभरपाई मिळाली असती. सयाजीरावांनीं आपला अन्यायी हुकूम अद्याप फिरविला नाहीं, तरी देखील तूं सरदेसायांच्या सन्मानार्थ अशा अरेरावा-कडून सहकार्याची मागणी करतोस...पैसा हेंच कांहीं सर्वस्व नव्हे - नानांसारख्यांच्या जीवनांत तर मुळींच नव्हे. स्वाभिमान म्हणून म्हणतात त्याचा तुला विसर पडलेला दिसतो ! ”

जदुनाथांच्या एकंदर विचारसरणींत बसणारे हे वर्तन होते - मला स्वतःला हा टोला जबर वाटला तरी समितीचे सर्व सभासद यांत सहभागी असल्याने तो सहन करण्यांतही सौख्य होते. परंतु पुढे सरदेसायांनी सयाजीरावांसंबंधींच्या आपल्या आठवणी क्रमशः छापून प्रसिद्ध केल्या -- त्यांचे पुस्तकही झाले, त्यांत अशाच एका देणगीचा, सयाजीरावांकडून आलेल्या देणगीचा, इतिहास व्यक्त झाला आहे. ती मागतांना किंवा स्वीकारतांना जदुनाथांनी आपल्या तत्त्वनिष्ठेशीं, दीर्घद्वेषी स्वभावाशीं तडजोड कां पत्करली हे मला अद्याप समजले नाही.

पेशवे दप्तरांतील काम बंद करण्याचे (मुंबई सरकारने) ठरविले तेव्हां सरदेसाई आणि जदुनाथ यांनी आपल्या हिंमतीवर कांहीं पैसे गोळा करून ते काम चालू ठेवण्याची अनुज्ञा सरकारकडून मिळविली. आणि ती तशी मिळतांक्षणीं निरनिराळ्या राजेरजवाड्यांना उभयतांनीं पत्रे लिहिलीं. (स. १९३३)

मुद्दयाची गोष्ट अशी कीं जदुनाथांच्या आग्रहावरून सरदेसायांनीं सयाजीरावांस लिहिले. यावेळीं गायकवाडांचे वास्तव्य विलायतेंत कुठे तरी होते. पत्र लिहून नये असे स्वतः सरदेसायांना वाटत होते. लिहिले तरी फलप्राप्ती कांहीं होणार नाही अशी त्यांची खात्री होती. पण सरदेसाई सांगतात - जदुनाथांनीं आग्रह धरला - म्हणून पत्र लिहिले. त्याला सयाजीरावांचे उत्तर बडोद्यास दिवाणांकडे तारेनें गेले - सरदेसायांना पेशवे दप्तरांचे काम चालविण्यासाठीं रु. तीन हजार देण्याचा हुकूम झाला. त्याप्रमाणे रक्कम हातीं आली. गायकवाडांचे उदाहरण इतर राजपुरुषांना अनुकरणीय वाटले आणि जदुनाथ-सरदेसाई यांनीं पत्करलेली जबाबदारी पार पाडली. तो कथाभाग प्रस्तुत नव्हे.

स. १९३८ मध्ये मला इतक्या त्वेषाने जदुनाथांनीं गायकवाडांबद्दल कां लिहिले - आणि त्याच्या आधीं ४-५ वर्षे - सरदेसायांच्या पेन्शनींतली काट - तज्जन्य कौंसिल प्रश्नोत्तरे - ताजीं असतांना - हा विचार कां सुचला नाही ? सरदेसायांचे एतत्संबंधी लिखाण फार उशिरां प्रसिद्ध झाले. हा तीन हजार रु. चा किस्सा अगदीं अलीकडे मला समजला - तरी जदुनाथांच्या आचार - विचारांतली विसंगति खटकल्यावांचून रहात नाही - एवढेंच !

स. १९४६ मध्ये सरदेसायांच्या मराठी रियासतीचा इंग्रजी अवतार तीन खंडांपैकी पहिला खंड प्रकट झाला - पण तिन्हींवर अर्पणपत्रिका आहे तींत सयाजीरावांना ही कृति सादर केल्याचे स्वतः सरदेसायांनीं छापून ठेवले !! हे कोडे कसे उकलावे ?

सयाजीरावांच्या पश्चात् त्यांचे नातु अधिकारारूढ झाले ; त्यांनीं सरदेसायांचे पेन्शन पूर्ववत् चालू केले ही गोष्ट खरी असली किंवा मराठी इतिहासाच्या इंग्रजी अव-

तारासाठी सहा सहस्री देऊं केली असली—तरी मागील ' इतिहास ' खोटा कसा ठरतो ? नुकसानभरपाई झाली असें कशावरून मानावे ? किंवा झाले गेले विसरून जावे, नवी राजवट आहे, मागल्या गोष्टींची आठवण काढूं नये, हा उदात्त व्यवहार तरी याच प्रसंगीं रास्त कां समजावा ? मला तर कांहीं समजत नाहीं.

* * *

सरदेसाई बडोद्याहून पेन्शन घेऊन निघाले ते इंद्रायणीच्या तीरीं कामशेत येथे स्थाईक झाले. नंतर थोडे दिवसांत त्यांचा ज्येष्ठ पुत्र श्यामकांत युरोपांत असतांना दिवंगत झाला. त्याबरोबर सरदेसायांचे संसारांतले लक्ष उडाल्यासारखे झाले. पुढे स. १९४३ मध्ये त्यांना पत्नीवियोगाचा धक्का (५८-५९ वर्षांच्या वैवाहिक जीवनानंतर) बसला. म्हणजे उर्वरित १५-१६ वर्षांचे जीवित त्यांना विधुरावस्थेत कंठावे लागले. शिवाय इतर कुणाचा भार त्यांचेवर असा पडला नाही. त्यामुळे ते एकलकोंडेपणाने आपल्या " इतिहास " वात्सल्यांत गुंग असत. म्हणून त्यांचीं बहुतेक पत्रे कोरडीं व्यवहारी वाटतात. त्यांत भावनेचा ओलावा आढळला तर तो " तुमचे हें लेखन कौशल्य तुम्हांला कसे साधते ? " — " तुमच्या व्यापक वाचनाचे कौतुक कसे करावे ? " अशा प्रकारचा आहे. पुण्यांतल्या अधिकाऱ्यांनीं असा पेंच टाकला यांतून मार्ग कसा काढावा ; आपले कार्य असें आहे तें उरकावे कसे ? मला ह्या संदर्भांतले कागदपत्र पाहिजे आहेत, ते कुठें मिळतील, अशा पृच्छा सरदेसायांच्या पत्रांत आढळतात. किंबहुना सरकारांवर ते इतके अवलंबून राहू लागले कीं पुण्या-मुंबईतल्या एखाद्या चांगल्या ग्रंथालयांत सहज उपलब्ध होणारी माहिती ते जडुनाथांस विचारून टपालाने मिळवू लागले. पुष्कळदां सरदेसायांचीं पत्रे अशी पृच्छामय असल्याने जडुनाथांची उत्तरे एखाद्या आचार्याने शिष्य-कुलास केलेल्या उपदेशाप्रमाणे — दिलेल्या आदेशाप्रमाणे — वाटतात. त्यांचीं आरंभीचीं तीन पत्रे (ता. १८ जून १९०७; ४ फेब्रु. १९०८ आणि ३ सप्टें. १९१३) पाहिल्यास आढळते कीं इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठीं आवश्यक ग्रंथांची यादी जडुनाथांनीं पुरविली आहे. ता. ७ जुलै १९१९ च्या पत्रांतही आणखी यादी सरदेसायांसाठीं सुचविली आहे. किंबहुना जडुनाथांनीं ह्या पत्र-संभारांत उल्लेखिलेल्या पुस्तकांची यादी केल्यास भारतीय इतिहास अभ्यासूंना उपयुक्त अशी संदर्भग्रंथ सूचि तयार होईल !

हें मित्रप्रेम एवढ्यावर थांबले नाही. किती तरी उपयुक्त पुस्तके थोडक्यांत मिळवून, स्वतःजवळचीं नजर म्हणून, सरदेसायांकडे जडुनाथांनीं धाडलीं. इंग्रजी लेखन शैली कशी कमवावी याबद्दलचा सरकारांचा उपदेश तर लाख मोलाचा म्हटला पाहिजे. तो ता. २९ जाने. १९४३ च्या पत्रांत आला आहे. सरदेसायांचे एक आठवड्यापूर्वीचे

पत्र होतें. कीं “ इंग्रजी शब्दसंग्रह वाढविण्यासाठीं काय करावें ? “ रॉजस थिसारस ”* सारखें एखादें नवें पुस्तक कृपा करून मला सुचवा. रॉजस आतां जुनाट झालें असावें. ” यावर जदुनाथांचा उपदेश असा : (१) रोज सकाळीं अर्धा ताससुमार नमुनेदार इंग्रजी गद्य स्वतःशींच मोठ्यानें वाचावें. डॉ. जॉन्सन किंवा मेकॉले यांसारख्यांची नटवी भाषा वगळावी. (२) फडतूस लेखकांचीं पुस्तकें कधीं वाचूं नयेत. (३) आपण एकदा लिहिलेला मजकूर पुनः पुनः वाचून त्यांत सफाई, डौल आणण्याचा प्रयत्न करावा. जदुनाथांचें लिहिणें असें आहे कीं ते आपलीं मते सरदेसायांवर लादीत नाहींत ; “ ह्या पद्धतीनें माझा चांगला फायदा झाला—” एवढेंच सांगतात.

इतकें लिहिल्यावर सरदेसायांच्या लिखाणांतले दोष जदुनाथांनीं दाखविले आहेत. “ तुमचें लिहिणें विस्कटलेलें वाटतें. वाक्ये प्रदीर्घ असतात. म्हणून तुमच्या लिहिण्याचा प्रभाव पडत नाहीं. थोडक्या शब्दांत पुष्कळ आशय आणावा अशी माझी खटपट असते. दाबून खेचून भरल्याप्रमाणें शब्द जसे कांहीं “ घासून पुसून घेण्यासाठीं— ” त्यांत बदल करण्यासाठीं— मला सवड असते. लिहिण्यापूर्वीं मी विचार करतो. ध्यानमग्न असतो. त्यामुळे लिहितांना शेलके शब्द झरणीतून “ झरत ” असतात. रोज ५०-६० पानें लिहित बसलों असलों तर मात्र हें साधलें नसतें !

सरदेसायांना इंग्रजी लेखनावद्दल आत्मविश्वास वाटत नव्हता आणि कुणा तरी चांगल्या मदतनिसाच्या शोधांत ते होते. ता. ७ जुलै १९४३ च्या पत्रांत त्यांनीं जदुनाथांना आपली अडचण— तिच्या निराकरणार्थ मदतनिसांचा शोध— हा सर्व अहवाल कळविला आहे. फर्ग्युसन कॉलेजमधील प्रो. श्रीपाद शर्मांशीं बस्तान बसविल्याची, कामाला सुरुवात केल्याची, तें त्वरेनें संपविण्याची, प्रकाशक गांठल्याचीं, वगैरे सविस्तर माहिती या पत्रांत आहे. स्वतःच्या अडचणी व मदतनिसांची निकड यांचाही उल्लेख सरदेसायांनीं मनमोकळेपणानें केलेला दिसतो. परंतु ऑक्टोबर अखेरचें त्याच वर्षींचें (१९४३) पत्र सरदेसायांनीं लिहिलें त्यांत शर्मांशीं जमलेलें संधान संपुष्टांत आल्याची खबर आहे. शर्मांना नुसती “ क्रमिक ” पुस्तकें भराभर प्रसवण्याची घाई आहे. त्यांचा आणि माझा दृष्टिकोन भिन्न पडतो, असें कारण दिलें आहे.

धारवाड कॉलेजचे प्रो. धोपेश्वरकर यांनीं स्वयंस्फूर्तीनें रियासतीचा कांहीं भाग इंग्रजी अनुवादून दिला असावा असें दिसतें. सरदेसायांनीं तो अनुवाद जदुनाथांकडे धाडून दिला. त्यावर जदुनाथांचें मत ता. ३ फेब्रु. १९२६ च्या पत्रांत व्यक्त झालें आहे. मराठी वाचकांसाठीं लिहिलेलें पुस्तक, इंग्रजी वाचकांना सादर करतांना त्यांत

* छापील पुस्तकांत (पत्रव्यवहारांत) ‘ ट्रेझर्स ’ असें चुकून छापलें आहे.

काय खबरदारी घ्यावी लागते, याचें विवेचन जदुनाथांनीं त्या पत्रांत केलें आहे. पुढें ता. २८ मार्च १९२६ च्या पत्रांत ह्या अनुवादाचें हस्तलिखित (टंकलिखित) “दोन दिवसांनीं धाडतों” असा उल्लेख जदुनाथांनीं केला आहे. संसार यात्रेत (पृ. १७०) ह्या प्रो. धोपेश्वरकरांचा निर्देश सांपडतो.

सरदेसायांच्या ‘इंग्रजी’ वरून त्यांच्या आंगलट आलेलें एक प्रकरण पत्रव्यवहारांत आढळतें. सरदेसायांनीं जदुनाथांना ता. ६ मार्च १९३१ रोजीं लिहिलेल्या विस्तृत पत्रांत हा ‘किस्सा’ ऐकतां येतो. त्याचें असें झालें - स. १९२८ च्या नागपूर अधिवेशनांत (हिस्टॉ. रेकॉर्ड्स कमिशन) सरदेसायांनीं एक प्रबंध वाचला. * “कनकपुरचा तह” असा त्याचा विषय. पण तो वाचतांना त्यांनीं सी. यू. विल्स या इंग्रज अधिकाऱ्याच्या संशोधनाचा “समाचार” घेतला. हिस्टॉ. रे. कमिशनच्या वार्षिक अहवालांत (खं. ११) तो प्रसिद्ध झाल्यावर त्या मि. विल्सने** सर जदुनाथांकडे तक्रार नोंदविली. सरदेसाई यांनीं त्या विल्सच्या संशोधनाला “परफंक्टरी” (= वेठबिगारीचें, भाडोत्री, निष्काळजी पणानें केलेलें) असें विशेषण बहाल केलें होतें, म्हणून विल्सचा आक्षेप. कारण विल्स म्हणाला : “माझे काम मी आपण होऊन पत्करलें होतें. दहा वर्षे मी ह्या संशोधनाबाबत अभ्यास करीत आहे. जुनीं कागदपत्रें तपासलीं आहेत. त्यासाठीं बरीच पदरमोडही मला करावी लागली. इंडिया ऑफिस (लंडन) आणि इंपीरियल रेकॉर्ड्स (कलकत्ता) या दोन्ही ठिकाणचीं जुनीं दस्तरे मीं हुडकलीं आहेत-अभ्यासलीं आहेत. एवढेंच काय पण स. १९२८ मध्ये (हि. रे. कमिशनच्या) नागपूर अधिवेशनांत वाचलेल्या पांच प्रबंधांपैकीं तीन माझ्या साहित्यावर बव्हंशीं आधारलेले असतां, माझ्या कामाबद्दल असा आरोप एका सन्मान्य सभासदानें करावा याचा खेद होतो. हिंदुस्थानांत मीं २६ वर्षे घालविलीं; पण असें भाडोत्री काम ऐतिहासिक पत्रांबाबत करण्यासाठीं मला कुणींच वेठीस धरलें नाहीं. हें संशोधन

*कनकपुर (= ब्रह्मेश्वर) चा तह (१७६९) पेशवे आणि भोसले यांच्या दरम्यानचा. गोदा - मांजरा संगमाच्या दोन्ही तीरांवरचीं हीं दोन गांवें (कनकपुर ब्रह्मेश्वर). देवाजीपंत (चोरघोडे) (दिवाकर पंडित) याला कैदेंत ठेवून पेशवे-भोसले यांची दिलजमाई या तहानें साधली (मार्च-एप्रिल १७६९).

** सेसिल अष्टन विल्स B.A. (ऑक्सफर्ड) I.C.S. १९०० - हा जुन्या मध्यप्रदेशांतील अधिकारी कमिशनरीच्या हुद्द्यापर्यंत चढला. त्यानें “राज-गोंड महाराजा” (१९२३) आणि “१८ व्या शतकांतील नागपूर” (१९२६) हीं दोन ऐतिहासिक संशोधनपर पुस्तकें लिहिलीं. तीं नागपूर सरकारी छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झालीं. नंतर विल्सनें ब्रिटिशसेवा निवृत्ति पत्करून होळकरशाहींत कांहीं काम घेतलेलें दिसतें. त्याचें पत्र इंदूरचें असून स. १९३१ मध्ये होळकरशाहींतील जमिनीसंबंधींचें त्याचें एक पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे. (मृ. ३ नोव्हें. १९५४)

राजेरजवाड्यांच्या लाला वर्णन करण्यांत - त्यांचा इतिहास लिहिण्यांत सरदेसायांनीं आपला उतारवयांतला बहुतेक वेळ व्यतीत केला. त्याच्या जोडीस एका “ बाल-सम्राट ”च्या अनिमित्त हास्यांत ते रंगते, तर त्यामुळे त्यांचा एकलेपणा, शुष्कपणा वराच कमी झाला असता. जदुनाथांना याची पूर्ण जाणीव होती. ता. १८ ऑगस्ट १९३७ च्या पत्रांत त्यांनीं सरदेसायांना लिहिलें : ... “ या अवस्थेत तुम्हांला मानसिक आराम हवा. या उतार वयांत लहान मुलांच्या खेळण्या-नाचण्यामुळे किंवा त्यांच्याशीं बोलत खेळत बसल्यामुळे मिळणारा आनंद तुम्हांला मिळाला पाहिजे ” ... पण या सूचनेचा उपयोग झाला नाही. किंबहुना मुलांवाळांचा धसकाच सरदेसायांनीं घेतलेला दिसतो. ता. ७ जुलै १९४३ च्या पत्रांत त्यांनीं जदुनाथांना कळविलें कीं “ दिघे यांच्या वाढत्या संसारामुळे त्यांना इतिहासाचा अभ्यास करण्यास सवड मिळणार नाही असें दिसतें. ” आणि दिघे यांस एकंदर मुलें तीन ! स्वतः जदुनाथांचा मुलामुलींचा, नातवंडांचा विस्तार एवढा असतां त्यांच्या संशोधनकार्यांत खंड पडला नाही हें मोठें उदाहरण समोर असतां सरदेसायांनीं अशी सवब सांगावी हें आश्चर्य होय ! दिघे यांचा मोठा दोष - किंवा संशोधनकार्याची नालायकी - म्हणजे “ मुलावाळांशीं खेळणें ” ही - सरदेसायांनीं मजजवळ दोन तीन वेळां सांगितली होती. हें सुद्धां अपत्याबद्दल धसका घेतल्याचेंच चिन्ह.

* * *

सरदेसायांचा एक गुण मात्र या पत्रव्यवहारांत उत्तम रीतीनें व्यक्त झाला आहे : तो म्हणजे पोकळ डामडौलाचा तिटकारा, जाहीर सन्मानाचा तिरस्कार ! जदुनाथांचीं पत्रें त्यांना जात त्यांत प्रथम “ डियर सर ” अशी अगदीं अपरिचिताची लेखनपद्धत आहे. नंतर मि. सरदेसाई म्हणून आणि स. १९२१ पासून “ गोविंदराव ” असा मायना जदुनाथ लिहित आले. स. १९३० मध्ये गोविंदरावांच्या जागीं “ नाना ” हें सलगीचें संबोधन आलें तें शेवटपर्यंत टिकलें. मध्यंतरीं ता. ४ फेब्रु. १९३२ च्या पत्रांत जदुनाथांनीं “ नानासाहेब ” (त्या वर्षाच्या सुरुवातीस सरदेसाई “ रावसाहेब ” झाले होते म्हणून) असें लिहिलें होतें. त्याला सरदेसायांनीं ता. ९ ला लगेच उत्तर पाठविलें. त्यांत म्हटलें आहे : “ कृपा करून मला “ साहेब ” बनवूं नका. ” या नम्र विनंतीच्या आधीं पुणेंकरांचा उल्लेख असून “ तात्यासाहेब; नानासाहेब; बाबासाहेब ” इत्यादि पोकळपदवी-दानाबद्दल पुण्याची प्रसिद्धी वर्णिली आहे. आणि नंतर रामशास्त्री (प्रभुणे) यांची एक दंतकथा सांगितली आहे. त्यांजकडे कुणी ‘ हरकान्या ’ “ नानासाहेबां ” कडून आला आहे असें कळल्यावर शास्त्री रागावून म्हणाले : “ नानासाहेब स्वर्गवासी झाले असल्यानें त्याजकडून निरोप येईल कसा ? ” इतकें बोलणें झाल्यावर हरकान्यानें नाना फडणिसांस “ नानासाहेब ” बनविल्याचें कळलें ! शास्त्रीबुवांनीं त्या हरकान्यास चांगला “ झाडला. ” हें सर्व जदुनाथांना कळविण्याचा हेतु : मला नानासाहेब बनवूं नका !

अशा विनयशालीनाला “रावसाहेब” ही उपाधि (स. १९३२ च्या सुरवातीस जाहीर झालेली) रुचली नाही यांत नवल नाही. वास्तविक “रावबहादुरी”ची शिफारस असतां रावसाहेबांच्या यादींत नांव आल्याने सर्वांचाच विरस झाला होता. त्या विरसामुळे आधींची विरक्ति थोडी अधिक बळावली. रावबहादुरीचा प्रसंग* पुढे पांच वर्षांनीं स. १९३७ मध्ये आला. जदुनाथांनीं थोड्या गंमतीने पत्रावर “माय डियर रावबहादुर” असे लिहिले असावे. ते देखील विनयी सरदेसायांना रुचले नाही म्हणून त्यांनीं जदुनाथांना कळविले (ता. १७ जून १९३७) : “तुम्ही रावबहादुर म्हणून मला संबोधिल्याने नसता दिखाऊ डामडौल येतो—आणि आपली घरगुती सलगीची भाषा बदलते. इतरांनींही मला रावबहादुर म्हटले तर आवडणार नाही. पुण्यांतल्या कुणा रावबहादुराला भेटायचे म्हणजे मला एक प्रकारची धास्तीच वाटत असे...मी कांहीं चालत्या बोलत्या माणसाला भेटायला जात नाही—कुणी तरी वरिष्ठ—कुणी तरी निराळ्या प्रकारचा प्राणी, आपल्या नजरेस पडेल या विचिंतनेने मी अस्वस्थ होत असे...मानवा-मानवांत फरक मानणारे हे पोकळ मानमरातब स्वीकारण्याचे या उतारवयांत मला जमणार नाही...“माती असती मातित मिळती” हा विचार मला अधिक आवडतो.”

अशीच मानसिक कुचंबणा त्यांच्या स्मारकग्रंथांची योजना सुरू झाल्याचे कळल्यावर त्यांची झाली ! त्या योजनेचा चिटणीस मी होतो म्हणून मजवर मोठा गहजब झाला. पण तो कथाभाग इतरत्र सांगावयाचा आहे. पत्रसंभारांतले अनुसंधान एवढेच दिसते कीं जदुनाथांनीं सरदेसायांकडे कांहीं कागद पाठविले. त्यांतील कांहीं तारखा व माहिती तपासून ते कागद सरदेसायांनीं मजकडे द्यावे, ही व्यवस्था. ता. २६ फेब्रु. १९३८ चे मला आलेले (अमुद्रित) पत्र आहे, त्यांत जदुनाथांनीं कळविले आहे कीं “सरदेसायांच्या चरित्रपर लेखाचा पूर्वार्ध त्यांकडे दुरुस्तीसाठीं पाठविला आहे तो तुजकडे आल्यावर छपाईस द्यावा. उत्तरार्ध लवकरच पाठवितों.”

हा चरित्रपर लेख वाचून मात्र सरदेसायांची कुचंबणा झाली. त्यांनीं जदुनाथांना लिहिले : “या गरीब बापड्याचे पूर्वायुष्य तुम्हीं लिहावे—हा काय प्रकार आहे ? ही स्मारक ग्रंथाची कल्पना मला मुळांतच पसंत नाही. आणि स्मारक ग्रंथ [तुम्हां-सारख्यांनीं मजसाठीं] छापण्याजोगें माझ्या हातून कार्य काय घडले आहे ?..... (ता. ७ मार्च १९३८)

विनयाचे हे बाह्यात्कारी प्रदर्शन नसून खरीखुरी तळमळ सरदेसायांची आहे. इंद्रायणीच्या तीरीं राहून आपण बरे, आपले कार्य बरे, अशा रीतीने व्यग्र असलेल्या सरदेसायांना हे जाहीर सन्मान कोंडमारा करणारे वाटले तर आश्चर्य नव्हे. जेव्हां कौतुक

व्हायला पाहिजे होते - निदान विरोध व्हायला नको होता, तेव्हां क्षुद्रपणाची कमाल झाली, नसते अवास्तव आरोप सरदेसायांवर कित्येकांनी केले, म्हणून आलेला वैताग हा असला, तरीही त्यांत अस्वाभाविक कांहीं नाही.

सत्कारसमारंभांचें सत्र एवढ्यावर थांबलें नाहीं. पत्रव्यवहारांत नंतरचा उल्लेख आहे तो बडोद्याच्या सत्काराचा. “वाकसकरांनीं सरदेसाई सत्कार म्हणून घोटाळा करून ठेवला आहे” (ता. ६ नोव्हें. १९४६). प्रत्यक्ष समारंभाला जाऊन आल्यावर सरदेसायांनीं बडोदा सत्काराची खबर जदुनाथांना कळविली (ता. २१ मार्च १९४७). त्या पत्रांतही आपली कुचंबणा ते कळवितात. “गळा दाटून आला - अधिक कांहीं बोलवेना. त्यांनीं साडे चार हजार रु. जमविले - हजार रु. चा रौप्य करंडक - साडेतीन हजार रु. माझ्या मर्जीप्रमाणें ऐतिहासिक कार्यासाठीं खर्च व्हायचे” इत्यादि तपशील लिहिल्यावर सरदेसायांनीं एक अनुभव सांगितला आहे. “महाराणी शांतादेवींनीं मला भेटीस बोलाविलें आणि आपल्या आठही अपत्यांकडून मला वंदन करविलें... मी विलक्षण गोंधळलों...” हाच प्रसंग “संसार यात्रेत” आला आहे. (पृ. २०२).

* * *

सरदेसाई स्मारक ग्रंथ (इंग्रजी व मराठी) जाहीररीत्या त्यांना अर्पण करण्यासाठीं जदुनाथांनीं चालविलेली खटपट कळल्यापासून सरदेसायांना मनापासून वाईट वाटलें. एवढ्या थोर विद्वानानें आपणांसाठीं इतके परिश्रम करावे ही कल्पनाच त्यांना दुःसह वाटली. वास्तविक आपण जदुनाथांचा सन्मान करावयाचा तें सोडून स्वतःचा सत्कार करवून घेत आहोंत हा बोजा सरदेसायांना खरोखर असह्य होऊन त्यांनीं त्याच वेळीं एक बेट ठरविला. ह्या उपकाराची फेड तशाच पण आंतरराष्ट्रीय प्रमाणावरील सत्कारग्रंथानें आपण करूं ही सरदेसायांची योजना. डॉ. रमेशचंद्र मुजुमदार, रघुवीर सिंह, कानुंगो... अशांशीं संगनमत करून कार्यक्रमाची रूपरेषा ठरली. माझ्या संग्रहीं ग्रंथाच्या पत्रव्यवहारावरून माहिती मिळते ती:—

कलकत्यांत प्राथमिक सभा भरली. (ता. १६ जून १९३९) आणि कार्यकर्ते, संपादक मंडळ, यांचीं नांवें ठरलीं. इंग्लंडमधील प्रो. डॉडवेल यांचें नांव संपादक मंडळांत आहे. ता. १४ सप्टें. १९३९ चें एक कार्ड सरदेसायांनीं मला लिहिलें, त्यांत “डॉडवेलकडून आलेलें पत्र चांगलें अनुकूल” असल्याचा उल्लेख आहे. मात्र “सध्यांच्या (युद्ध संबंधां) ढगाळलेल्या वातावरणामुळे काम रेंगाळेल” असाही निर्देश त्यांत आहे. दुसरें जागतिक युद्ध त्या वर्षीच्या सप्टेंबरारंभी (३ व्या तारखेस) सुरू झालें. (ता. १० डिसेंबर १९४० रोजीं समारंभ ठरला होता.) चिटणीस म्हणून तीन जणांचीं नांवें प्रकट झालीं.

१ डॉ. कालिका रंजन कानुंगो, युनिव्हर्सिटी, डाक्का

२ ब्रजेंद्रनाथ बानर्जी, प्रवासी कचेरी, कलकत्ता

३ श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर, २१३ चर्नी रोड, मुंबई ४

कामाची वांटणी झाली ती अशी : डॉ. कानुंगो यांनी जदुनाथांचा सर्व पत्रव्यवहार मिळवून, संगतवार, व्यक्तिवार लावावा; सरदेसायांकडील आलेली जदुनाथांचीं सर्व पत्रे ' टाइप ' करून संपादनासाठी तयार ठेवावीं. स्वतः सरदेसायांनी जदुनाथांची ' जीवनरेखा ' लिहिण्याचें पत्करलें. त्यासाठी जदुनाथांच्या वडिलार्जित घरीं— राजशाहीला — ते गेले. तेथें राहून तेथील जदुनाथांचे कागदपत्र चाळले. त्यांच्या बालपणची माहिती मिळविली. जदुनाथांच्या " ग्रंथसंग्रहा " ची यादी करण्याचें, त्यांनीं सरदेसायांना लिहिलेलीं पत्रे ' टाइप ' करण्याचें काम मजकडे आलें. ..ही योजना चांगली होती. प्रो. डॉडवेल, डॉ. मुजुमदार आणि सरदेसाई हे संपादकत्रय ठरले. कोणाकडून प्रबंध मागवावयाचे त्यांची यादी केली. कलकत्ता कचेरीनें कोणतें काम पत्करावें, मुंबईहून मीं काय करावें, कलकत्ता युनिव्हर्सिटींतल्या इतर सहाय्यकर्त्यांनीं कोणतें कार्य स्वीकारावें. ..या बाबी निश्चित झाल्या.

प्राथमिक सभेचा वृत्तांत माझ्या कागदपत्रांत आहे त्यावरून आणखीही खुलासा होतो. ता. १० डिसेंबर १९४० रोजीं सत्कारग्रंथाखेरीज एक दोन ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावयाचे होते. खुद्द जदुनाथांचें विविध लिखाण बरेंच होतें— त्यापैकीं निवडक (निवडीचें, जदुनाथांची संमति मिळविण्याचें काम ब्रजेंद्रबाबूचें) लेखांचें एक पुस्तक त्यांच्याच प्रकाशकांकरवीं काढवावें. स्मारक समितीनें फक्त प्रबंधांचा संस्मृति ग्रंथ छपावा— ' प्रवासी ' छापखाना ५०० पृष्ठांचा ग्रंथ छापून देण्यास तयार होता— वगैरे निश्चित योजना त्या वृत्तांतांत आहे.

इतकेंही होऊन ही योजना फलद्रूप झाली नाही. युद्धाचा ' वणवा ' हें मुख्य कारण असलें, तरी कुठें कांहीं तरी विनसलें असें दिसतें. सरदेसायांनीं या कार्यासाठीं मुंबईत डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी आले होते, त्यांची (सर विठ्ठल चंदावरकर यांचे घरीं) भेट घेतली. (ते वेळीं मी हजार होतो.) कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर म्हणून श्यामाप्रसादांचें आनुकूल्य विशेष महत्त्वाचें होतें. परंतु श्यामाप्रसादांना जदुनाथांचा स्वभाव पूर्णपणें ठाऊक असल्यानें त्यांनीं सरदेसायांना स्पष्ट सांगितलें कीं " ह्या सन्मान समारंभाशीं मी निगडित आहे असें कळलें तर जदुनाथ त्यावर बहिष्कार टाकतील ! मला त्यांची विद्वत्ता ठाऊक आहे. त्यांचा जाहीर सन्मान झाला पाहिजे, हेंही कबूल. पण त्यांच्या ह्या स्वभावापुढें कुणाचेंही चालणार नाही. मी माझ्या वडिलांचा (सर आशुतोषांचा) मुलगा म्हणूनच त्यांचा मजवर रोष दिसतो. माझ्या मनांत त्यांचा सन्मान करावा असें पुष्कळ येतें. पण..... "

काय असेल तें असो - सर जदुनाथ स्मारक ग्रंथाच्या योजनेचे ताबूत जागच्या जागी थंडे झाले. आणि सुमारे १५ वर्षांनीं पंजाब युनिव्हर्सिटींतील डॉ. हरि राम गुप्ता यांनीं ही कल्पना पुनरुज्जीवित केली. पंजाब युनिव्हर्सिटीनें हें महत्कार्य पत्करलें. एक जीवन आणि पत्रव्यवहार हा खंड-दुसरा ऐतिहासिक प्रबंधांचा, हे दोन ग्रंथ एकदांचे प्रसिद्ध झाले. ता. १० मे १९५७ रोजीं (जदुनाथांच्या ८७ व्या वाढदिवशीं) ते प्रसिद्ध व्हावे अशी योजना होती. संपादकीय निवेदनाची (पहिल्या खंडांत) तारीखही तीच " छापली " आहे. दुसऱ्या खंडांत ती (स. १९५८ ची) पुढील वर्षाची आहे. बाह्यांगावर दोन्ही खंडांच्या स. १९५८ असें छापलें असल्यानें तर्क धावतो कीं हे खंड तयार होऊन प्रकाशन-कार्य कुठें तरी अडलें असावें. कांहींही असलें तरी एवढें खास कीं जाहीररीत्या समारंभ झाला नाही - जदुनाथांचा सन्मान प्रकट रीतीनें होऊन त्यांना हे दोन्ही खंड अर्पण झाले नाहीत.

ह्या पवित्र कार्याच्या योजनेंत नुसता सामील झालों म्हणूनच कीं काय माझ्या वाट्यास खालील कागदपत्र आले. ते इतके दिवस जुन्या पेटींत कुठें तरी पडून होते. अचानकपणें ते हातीं आल्यानें, त्यांचा नव्यानें लाभ झाल्याचा आनंद वाटला आणि ह्या अभ्यासासाठीं त्यांचा उपयोगही करतां आला.

- १ सरदेसायांस जदुनाथांचीं आलेलीं पत्रे-टाइप केलेल्या नकला (स. १९३५ पर्यंत)
- २ जदुनाथांचें आत्मचरित्रवजा टिपण, पेन्सिलीनें लिहिलेलें (८ चतकोर)
- ३ जदुनाथांची कौटुंबिक " सनावली " (इंग्रजी व बंगाली मित्यांसह)
- ४ सरकार स्मारक ग्रंथ समितीचे प्राथमिक कागद
- ५ जदुनाथांच्या ग्रंथसंग्रहालयांतील पुस्तकांची (हस्तलिखितांची) यादी

* * *

जदुनाथांचें ता. ५ डिसें. १९३९ चें दोन तीन ओळींचेंच एक पत्र आहे. त्यांत म्हटलें आहे - सध्यांच्या तुमच्या प्रकृतिमानाकडे पहातां तुम्ही सरकार " अंत्ययात्रे " स * येऊं नये हें बरें. यावर संपादकीय टीप आहे - तींत खुलासा आहे कीं सरदेसायांनीं जदुनाथांचा वाढदिवस साजरा करण्यासाठीं कांहीं वेत आखला होता - त्याला उद्देशून हा उल्लेख आहे.

जदुनाथांचाही एक स्वभाव विशेष - ग्रंथावरील स्पष्ट अभिप्राय - या पत्रव्यवहारांत व्यक्त झाला आहे. तो त्यांच्या ' कडक ' शब्दांमुळें नजरेंत भरतो. ता. १२ जून

* या शब्दयोगांत बंगाली भाषेचा विनोद आहे, " सत्कार " करण्याची खटपट सरदेसाई प्रभृतींनीं चालविली होती आणि सत्कार हा शब्द बंगालींत अंत्ययात्रेला उद्देशून वापरतात.

१९१७ चें पत्र “ शिवदिग्विजया* ” संबंधीं आहे. जदुनाथ म्हणतात कीं हा ग्रंथ अलीकडला आहे; ‘ बनावट ’ (= फोर्जरी) आहे. ता. ६ ऑगस्ट १९१८ च्या पत्रांत हेंच मत, “ पूर्ण अभ्यासानंतर ” बनलेलें व्यक्त झालें आहे. सुमारे तीस वर्षांनंतरच्या पत्रांतही पुनः हेंच मत तितक्याच स्पष्टपणानें – तितक्याच सडेतोड भाषेंत – व्यक्त केलेलें आढळतें. ता. १९ ऑगस्ट १९४७ च्या पत्रांत शिवदिग्विजयावर कडक टीका आहे – तीच पुनः दुसरे दिवशींच्या पत्रांत आढळते. त्यांत जदुनाथ म्हणतात : (सरदार) किंब्यांची “ शिवदिग्विजया ” ची प्रत मीं परत केली. तुमचा विश्वास असला तरी तो ग्रंथ निरुपयोगी – कुचकामी आहे; छत्रपतींचे एकनिष्ठ सेवक प्रभु – त्या प्रभूंचें गुणगान करण्यासाठीं कुणा तरी आधुनिक प्रभूनें तें रचिलेलें दिसतें. हेंच मत ता. २३ जाने. १९४७ च्या पत्रांतही व्यक्त झालें आहे.

मल्हार रामराव चिटणीस कृत “ राजाराम चरित्रा † ” वरही असाच कडक अभिप्राय जदुनाथांनीं ता. १७ मे १९२३ च्या पत्रांत लिहिला आहे. “ फार्सी कागदपत्रें, इंग्रजी फॅक्टरी रेकॉर्ड्स यांच्याशीं मेळ घालून पाहिल्यावर चिटणीसांचें राजाराम चरित्र अगदीं टाकाऊ आणि “ फसवें ” आहे. ” पुनः ता. २५ जूनच्या पत्रांत आणखी थोडा अहेर आहे तो असा : “ मल्हार रामराव चिटणीसानें इतिहास खोटा लिहिला – ग्रँट डफ मात्र त्यामुळें फसला. ”

ग्रंथांवरील अभिप्राय सखोल अभ्यासानंतर – त्यांतील तारखा-प्रसंगांची छाननी केल्यानंतर लिहिले आहेत. ता. १ एप्रिल १९१७ च्या पत्रांत जदुनाथांनीं म्हटलें आहे—“ (वाड संपादित) पेशव्यांच्या डायन्या आणि राजवाडे (कोणता खंड ?) यांतील (सुहूर सनाच्या) इंग्रजी तारखा, दहा वर्षांनीं चुकलेल्या आहेत. ” या विधानाला आधार सांपडत नाही. त्या वेळचें सरदेसायांचें उत्तरही उपलब्ध नाही. संपादकांनीं या विधानाबाबत ‘ टीप ’ दिली नाही.

सूक्ष्म आणि साक्षेपी दृष्टीची जाणीव जदुनाथांच्या लिखाणावरून होते तशी इतरांच्या लिखाणावरून क्वचितच होते. तारखा तपासून घेण्याचा त्यांचा आग्रह अशा अभ्यासाचा निदर्शक आहे. एकाच घटनेचा वृत्तान्त फार्सी, इंग्रजी, पोर्तुगीज कागदपत्रांत कसा दिला आहे, हें तपासण्याची त्यांची संवय इतिहासाला अत्यंत पोषक ठरली, हें आतां सर्वमान्य आहे. फार्सी, अरबी शब्द इंग्रजींत रूढ झाले आहेत ते लिहिण्याची देखील एक ठराविक पद्धत आहे. तींत बदल झालेला जदुनाथांना खपला नाही. “ फर्मान ” ची

* शिवदिग्विजय : (श्री शिवाजी महाराजांची बखर) संपा : पांडुरंग रामचंद्र नंदुरबारकर आणि लक्ष्मण काशिनाथ दांडेकर (वडोदें-१८९५)

† मल्हार रामराव चिटणीस : श्रीमंत थोरले राजाराम महाराज यांचें चरित्र (संपा : का. ना. साने पुणे.)

सुरुवात 'एफ्' नें करण्याऐवजीं "पी एच्" नें करणें रास्त नव्हे * हें त्यांनीं सांगितलें. पेशवे दस्तारांतील निवडक कागदांचे खंड आणि सरदेसायांचें "शालोपयोगी भारतवर्ष" यांतील दाखविलेल्या कांहीं चुका मुद्दाम उद्धृत कराव्याशा वाटतात. जदुनाथांना मराठी वाचतां येत होते कीं नाहीं अशी शंका कित्येकांना वाटते— म्हणून या "शुद्धिपत्रां" तलीं निवडक स्थळें खालीं दिलीं आहेत.

आजम	('आ' कार - 'ई' कार नव्हे) हा औरंगजेबाचा पुत्र.
अजीम	('ई' कार - 'आ' कार नव्हे) हा औरंगजेबाचा नातु.
जयचंद्र	गहडवाल होता - राठोड नव्हे.
हसन वहमन	(ब्राह्मण नव्हे. फिरिशत्यानें लिहिल्याप्रमाणें ब्राह्मणाशीं याचा कांहीं संबंध नाहीं. 'वहमन' हा एक प्राचीन इराणी राजा होऊन गेला.
प्राणमल्ल	नव्हे - पूर्णमल्ल
बहराम	नव्हे - बैराम
दारा	हा भिन्ना होता; त्याला शूर विशेषण नको.
काबूल, काबुलास	- या ऐवजीं जमरूद, जमरुदास लिहा.
शहरें	ऐवजीं गावें लिहा.
पृथु	ऐवजी पृथ्वी पाहिजे.
जयठक	ऐवजीं जैतक "
तोफा	" बंदुका "
घोर	" घोरी वंशी "
हमिदा राणी	" हमिदा बानु "
पोरस	" पौरव "

*

*

*

झांशीच्या राणी लक्ष्मीबाईचें चरित्रपर इंग्रजी नाटक † मि. फिलिप कॉक्स यानें (स. १९३३ मध्ये) लिहिलें. तें इकडे येऊन पोचण्यास - जदुनाथांच्या हातीं लागण्यास बराच अवधि लागला असें दिसतें. त्यांनीं ता. १९ जाने. १९३७ रोजीं सरदेसायांकडे एक

* " Keelat and Pharman should be spelt khilat and tarman with small initial letters ... (ता. १४ जुलै १९३५ चें पत्र).

† Philip Cox : *The Rani of Jhansi* (A historical play in 4 acts)
London 1933 - G. Allen & Unwin,

इंग्रजी मसुदा पाठविला. यावर (खाली) संपूर्ण सही करा आणि टपालांत टाका, अशी सूचना तेवढी होती.

हा मसुदा होता मि. कॉक्सला लिहिलेल्या पत्राचा. राणीचे कौतुक करण्यासाठी त्याने नाटक लिहिले. पण हिंदी महिलांच्या स्वाभाविक निष्ठेची कल्पना त्याला नसल्याने लक्ष्मीबाई ही एक युरोपमध्ये वावरणाऱ्या - हेरगिरींत येन केन प्रकारेण - आपले कार्य साधणाऱ्या - बायकांप्रमाणे एखादी स्त्री समजून, ब्रिटिश सेनानीशी झालेले तिचे संवाद त्याने थोडे ' रंगविले ' आहेत. वास्तविक हे त्याचे संपूर्ण अज्ञान किंवा उत्साहातिरेक पाहिजे तर म्हणावा. पण त्यायोगे भारतीयंच्या (नुसत्या महाराष्ट्रीयंच्या नव्हे) भावना दुखावतील ही त्याला कल्पनाही नव्हती. त्याला सरदेसायांच्या सहीचे जे पत्र जदुनाथांनी धाडविले, त्यांत असे काय होते कीं तें पोचतांच त्याने - त्याच्या प्रकाशकाने - माफी जाहीर करावी ? सभासभांतून निषेधपर ठरावांनी किंवा कायदे कौन्सिलांतील प्रश्नोत्तरांनी जे साधले नसते तें एका पत्राने - खाजगी पत्राने - कसे साधले ?

ब्रिटिश मनाची घडण बरोबर ओळखून त्या मनाला पटेल अशाच पद्धतीने हे पत्र लिहिले होते. पहिल्या छेदकांत म्हटले आहे: " झांशीची राणी या नाटकांतील... उल्लेखामुळे ह्या देशांतील अनेकांना दुःख झाले आहे या गोष्टीकडे म्यां आपले लक्ष वेधावे काय ? माझ्या अल्पमतीप्रमाणे ह्या विधानाला आधार आढळत नाही."

नंतर राणीसंबंधीच्या पुस्तकांचा आणि व्यक्तींचा असा कांहीं तपशीलवार उल्लेख आहे कीं तो सांगणाराच्या व्यापक व्यासंगाबद्दल ताबडतोब खात्री पटावी.

राणीवर आक्षेप घेणारा एक उतारा देखील पृष्ठांकासह नमूद आहे. पण त्याला आधार सांगितला नसल्याने तो लक्षांत घेतां येत नाही असे म्हटले. युरोपियनांना ठाऊक नसलेल्या गोष्टींचा - भारतीय रीतिरिवाजांचा - उल्लेख नंतर केला आहे. मुसलमान, राजपूत, महाराष्ट्रीय (ब्राह्मण) स्त्रियांच्या " पडद्या-बुरख्या " बाबतच्या कल्पनांतील फरक स्पष्टपणे पण अगदी थोडक्यांत सांगितला आहे. एक दोन ब्रिटिश लेखकांची फसगत याबाबत कशी झाली तेंही निर्दिष्टले आहे.

एवढा पुरावा दिल्यानंतर म्हटले कीं " आपल्या नाटकांत जरूर ती दुरुस्ती आपण कराल अशी खात्री वाटते. " हा पुरावा पटला तरच " ही पुस्ती त्या " खात्री " ला जोडलेली आहे. शेवटच्या छेदकांत स्वतःबद्दल उल्लेख मोठ्या नम्रतेने सांगितला आहे.

" हे पत्र लिहिण्याचे कारण असे कीं मी मराठी इतिहासाचा अभ्यासक आहे. मुंबई सरकारसाठी पेशवे दप्तारांतील निवडक कागदांचे ४५ खंड संपादून मी नुकताच

मोकळा झालों. सर जदुनाथ सरकारांच्यासह “ पूना रेसिडेन्सी ” तील इंग्रजी कागदपत्रें संपादण्यांत सध्यां मी गुंतलों आहे. ”

“ माफी मागा – तुमच्यावर कायदेशीर इलाज करतां... ” वगैरे धमकीची भाषा न वापरतां या नरमाईनें किती झटपट काम साधलें पहा. जदुनाथांचा मसुदा १९ जानेवारीचा आहे. फेब्रुवारीच्या पहिल्या अगर दुसऱ्या आठवड्यांत तें पत्र प्रकाशकांच्या लंडन कचेरींत पोचलें असावें. प्रत्यक्ष ग्रंथकाराला तें मिळालें आणि नंतर प्रकाशकांनीं जाहीर माफी मागितली असें दिसतें (सहाद्री-मे १९३७ पृ. ३९१).

* * *

प्रा. त्रिवकराव शेजवलकर यांनीं डेक्कन कॉलेजतर्फें “ पानिपत ” प्रकरणीं एक इंग्रजी पुस्तक प्रसिद्ध केलें. तें जदुनाथांकडे पोचल्यावर त्याची छाननी झाली आणि त्या छाननीचा निष्कर्ष सरदेसायांकडे ता. १९ ऑक्टो. १९५० च्या पत्रांत रवाना झाला. जदुनाथांच्या “ मोगल साम्राज्याच्या अस्ता ” पैकीं २ रा खंड पानपतविषयीं असल्यानें, ह्या छाननीचें महत्त्व निराळें होतें. शिवाय ह्या दुसऱ्या खंडाची दुसरी आवृत्ति जदुनाथ तयार करीत असतांना “ पानिपत ” पुस्तक प्रसिद्ध झालें. जदुनाथ म्हणतात—

“ पानिपतची मोहीम ही अवघी चार महिन्यांची. तिचा कसून अभ्यास शेजवलकरांनीं गेलीं १४ वर्षे केला म्हणे ! उत्तरेतील सर्व घडामोडींचा—१७ वर्षांतल्या— इतिहास मी लिहिला. तरी माझ्या चारच साध्या चुका शेजवलकरांना आढळल्या. (१) घटिका म्हणजे २४ मिनिटें. मला वाटलें त्याप्रमाणें एक घंटा (तास) नव्हे. (२) या तारखेचा चंद्रास्त मध्यरात्रीं झाला. मला वाटलें तसा रात्रीं नऊ सव्वा नऊच्या सुमारास नव्हे. (३) माझी समजूत चुकीची होती खरी ; पण शेजवलकरांचें अनुमान चुकीचें आहे. माझेंच अनुमान खरें आहे. (४) बरे यांच्या हल्ल्याची तारीख शेजवलकरांना मिळाली ती नव्यानें (माझ्या ग्रंथाची पहिली आवृत्ति छापून झाल्यानंतर) उपलब्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून. तरीसुद्धां मी दिलेला अंदाज या नव्या तारखेजवळ— पासचा आहे. ”

किती सूक्ष्म अभ्यास आणि आपल्या अचुकपणाबद्दल केवढा आत्मविश्वास !

* * *

आपल्या अंतरीचें गुह्य व्यक्त करण्यांत किंवा मनांतली व्यथा स्पष्टपणें सांगून हृदय ग्रंथी हलवून सोडण्यांत जदुनाथांची लेखणी किती प्रभावी आहे याचीं दोन तीन उदाहरणें पत्रसंभारांत आहेत तीं समग्र देण्याचा मोह अवरत नाहीं * कलमब्रह्महारीचा

* अशा पत्रांचा संदर्भ ‘ पुस्तकी प्रपंचां ’ त देखील येतो.

नमुना म्हणूनही त्यांचे महत्त्व आहे. पत्र किती बोलके आहे—पहा—(ता. ४ जुलै १९४७)
 “ माझी मनःशांति ढळते ती आप्तेष्टांच्या विरहदुःखामुळे नव्हे. तें सहन करण्याचें सामर्थ्य
 दैववादानें किंवा धार्मिक शिकवणीनें मिळतें. परंतु माझी म्हातारपणीं ज्यांनीं सेवा
 करावी, उतार वयांत ज्यांच्या आधारावर मीं काळ कंठावा, त्यांच्या पोरक्या मुलांचें
 संगोपन करण्याची, त्यांच्या इस्टेटीची व्यवस्था लावण्याची जबाबदारी मजवर पडल्यामुळे
 मी भयंकर त्रस्त झालों आहे. दोन विधवा लेकी * आणि एक विधवा सून X यांचा
 सांभाळ सध्यां मी करीत आहे. आणखी दहा वर्षें तरी सतत राबल्याशिवाय माझ्या
 दोन्ही पौत्रांचें † शिक्षण पुरें कसें होईल ? माझ्या मुलीचीं तीन ‡ मुलें १५, १३, ११ या
 वयाचीं आहेत. त्यांच्या शिक्षणाकडे दुसरें कोण पाहील ? माझ्या मुलीच्या सात
 † लेकी आहेत. सातही जणींचा संसार अजून उभा व्हायचा आहे. धाकटा मुलगा §
 कसा बसा जीवन कंठीत आहे. दहा बारा वर्षांनीं देखील त्याला धडपणें रहातां यायचें
 नाहीं. माझा वडील मुलगा अबनी † व ‡ जांवई ५१ व्या वर्षीं वारले. आणि दुसरा
 जांवई ‡ तर चाळिशीच्या आसपासच होता. . . .”

ह्या पत्रांत शोकरस भरलेला आहे तशीच कट्ट्या कर्मयोग्याची प्रखर कर्तव्यनिष्ठा
 देखील ओसंडत आहे असें वाटतें. व्यक्त केलेल्या अपेक्षेप्रमाणें दहा नव्हे बारा वर्षें
 जदुनाथ जिवंत राहिले—सतत राबत राहिले आणि पित्याच्या—आजोबाच्या सर्व
 जबाबदाऱ्या त्यांनीं चांगल्या प्रकारें पार पाडल्या—ही केवढी समाधानाची बाब !

असेंच आणखी एक पत्र आहे, तें ११ मे १९४६ रोजीं लिहिलेलें असून त्यांत
 जदुनाथांनीं उभयतांच्या जीवनाचा आढावा घेतलेला आढळतो. एका विशिष्ट तत्त्वाची,
 जीवित-तत्त्वज्ञानाची ओळख-त्यावरून होते. आणि जदुनाथांचे विचार नेहमींच
 किती उदात्त असत याचा पुरावा मिळतो.

* प्रियंवदा (ज. १९०५) आणि सुधा (ज. १९११ विवाह १९३०)

X चित्रा (ज्येष्ठ पुत्र अबनीची पत्नी)

† संतोषकुमार (ज. १९३२) आणि अमितकुमार (ज. १९३३, मृ. १९५७)

‡ ही सुधा (घोष) चीं मुलें : अरिन्दम, अमिताभ आणि अरिजित.

† प्रियंवदेच्या सात मुली : अणिमा, सुशांता, गीता, तपती, सुप्रिया, रंजिता, केतकी
 आणि इंदिरा.

§ सत्येन्द्रनाथ (ज. १९०४ मृ. १९५५) हाही ५१ व्या वर्षीं वारला. हा योगायोग
 विचित्र नव्हे का ?

† अबनीन्द्रनाथ (ज. १८९६ मृ. १९४७)

‡ सौरेन्द्रनाथ (=प्रियंवदेचे यजमान) मृ. १९४७

‡ मेजर सुशीलकुमार घोष (=सुधेचे यजमान) जपानी (सिंगापुर) मोहिमेंत
 (स. १९४२) मृत (नापत्ता?)

“तुमच्या ८२ व्या वाढदिवशीं हें पत्र तुम्हांस मिळेल. इतकीं वर्षे जगतां येणें हीच मोठी ईशकृपा होय. हीं सारीं वर्षे इतरांच्या उपयोगासाठीं देतां येणें हें तर मोठेंच सुख ! आपण उभयतांनीं आपल्या जीवनाचीं ७५ वर्षे उगाच कशीं तरी कंठलीं आहेत असें नव्हे. पण सुख सुख म्हणून म्हणतात तें आरामशीर राहणींत किंवा भोगांत असल्यास तें आपणांस लाभलें नाहीं. मानसिक यातना व कौटुंबिक काळजी यांपासून आपण मुक्त नव्हतां. आपणा उभयतांना श्रेष्ठ लौकिक लाभला; आपलें साहित्यही महत्त्वाचें ठरलें. आपणांस दीर्घायु, आरोग्य लाभलें. ऐहिक जीवनांत कांहीं उणें पडलें नाहीं. एवढी आपली अपेक्षा बाळपणीं स्वप्नांत देखील नव्हती.

“आणखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वडिलांचें, बंधूंचें आणि मुख्यतः सहधर्मचारिणींचें सौख्य आपणांस भरपूर प्रमाणांत होतें. परंतु इतउत्तरचें जीवन संकटाच्छादित दिसतें. तुम्ही तर एकटेच आहांत—एका उंच पहाडावरील एकटा तपस्वी ! मी मात्र कौटुंबिक काळजींत मग्न आहे. त्यांतल्या त्यांत समाधान हेंच कीं आपणा उभयतांची प्रकृति निकोप राहिली—

“या दिवशीं माझ्या मनांत एकच विचार पुनः पुनः येतो : लोकांकडून शाबासकी मिळावी किंवा व्यवहारी लाभ व्हावा ह्या अपेक्षेनें आपण मुळींच वागलों नाहीं. ज्ञानवृद्धि व्हावी—सत्य स्पष्ट व्हावें, म्हणूनच आपण जन्मभर समाधानानें, अभिमानानें वागलों—त्याच रीतीनें आपलें उरलेलें आयुष्य व्यतीत व्हावें !”

वाढदिवसांची जाणीव उभय इतिहासकारांना नव्हती असें नाहीं. पण ती उतार वयांत अधिक झाली आणि आश्चर्य हें कीं तिचा जाहीर उच्चार देखील झाला नाहीं. सरदेसायांनीं ९५ वें वर्ष गांठलें होतें म्हणजे सध्यांच्या रूढ फॅशनप्रमाणें त्यांची साठी, सत्तरी, पंचाहत्तरी... असे कित्ती तरी वाढदिवस जाहीर रीत्या व्हायला पाहिजे होते. पण तसे कांहीं झाले नाहींत. दोन संस्मृति ग्रंथ त्यांना अर्पण करण्याचा समारंभ विशिष्ट वयोमान निदर्शक नसून कार्यदर्शक होता.

जदुनाथांना मात्र सरदेसायांच्या वाढदिवसांची आठवण बरीच वेळां झालेली दिसते. त्यांच्या पत्रसंभारांत एतत्संबंधीं उल्लेख आढळतो. मे महिन्यांत बहुधा उभय इतिहासकारांच्या भेटागांठी होत आणि सरदेसायांचा वाढदिवस १७ तारखेस असल्यानें तेव्हां घरीं कांहीं तरी गोडघोड करून हा दिवस साजरा होई. सरदेसायांच्या घरीं जदुनाथ “पाहुणे” म्हणून असले तरी “आज नानांचा वाढदिवस आहे—लक्षांत आहे ना ?” एवढें सुचविण्याइतकी मोकळीक त्यांना असे—एवढें मराठीही ते बायकामंडळीशीं बोलत असत. दार्जिलिंगला सरदेसाई जदुनाथांच्या घरीं पाहुणे असतांना तर कांहीं विचारायला नको. पण एकादें साधें ‘पक्कान्न’ जेवतांना असावयाचें—एवढ्यापुरताच अशा वाढदिवसांचा समारंभ म्हणतां येई.

पत्रें लिहितांना वाढदिवसाची तारीख जवळपास आली कीं जदुनाथांनीं तो उल्लेख केला आहे. त्या दिवशीं आपल्या कांहीं तरी कामाचाही संबंध त्या पत्रांत आहे. या दृष्टीनें सरदेसायांच्या ८२ व्या व ८६ व्या वाढदिवसाच्या आसपास लिहिलेलीं दोन पत्रें मुद्दाम उद्धृत केलीं आहेत. आपल्या मैत्रीचीं ५० वर्षें (ता. १ फेब्रु. ५५) असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे; जदुनाथांचें शेवटचें छापील पत्र उपलब्ध आहे त्यांत “ लागोपाठ दोन वर्षें तुमच्या वाढदिवसाच्या मेळाव्यांत मी नाहीं ” म्हणून खेद व्यक्त झाला आहे.

सरदेसायांच्या पत्रांत जदुनाथांच्या एकाही वाढदिवसाचा उल्लेख आढळत नाही किंवा वर्ण्यविषयामुळे हेलावलेले मन कधीही त्यांत व्यक्त झालें नाही. तेव्हां प्रश्न पडतो कीं सरदेसायांचें एकंदर जीवन रूक्ष कां झालें? निदान गुरुमाऊलीबद्दलचा मनांतला आदर, पूज्यभाव...कुठल्या तरी रीतीनें व्यक्त कां झाला नाही ?

जदुनाथांनीं सरदेसायांना लिहिलेल्या सांत्वनपर पत्रांत सुद्धां किती उत्कट करुण रस भरला आहे — किती उदात्त विचार आहेत — हृदयाची आर्द्रता कशी स्पष्टपणें त्या निर्जीव चिठोऱ्यांत त्यांनीं ओतली आहे. पण सरदेसायांनीं जदुनाथांना शोक निदर्शक पत्रें लिहिलीं तीं अगदीं “ कोरडी ” वाटतात — औपचारिक दिसतात.

असा नियमित पत्रव्यवहार दोन विद्वानांचा — आपल्या अंगीकृत कार्याबद्दलचा — अनेक वर्षांचा उपलब्ध झाल्यानें नव्या पिढींतल्या अभ्यासकांची सोय होईल. पत्रव्यवहाराला साहित्यांत, चरित्रसाहित्यांत, पर्यायानें ऐतिहासिक वाङ्मयांत महत्त्वाचें स्थान लाभतें. दोन विख्यात इतिहासकारांच्या अखंड पत्रव्यवहाराला तर तें अवश्यमेव मिळेल. पंजाब युनिव्हर्सिटीनें प्रसिद्ध केलेल्या खंडांत जो पत्रव्यवहार समाविष्ट झाला आहे तो या दृष्टीनें समाधानकारक नाही. याशिवाय डॉ. रघुवीरसिंह, डॉ. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव व डॉ. हरिराम गुप्ता या तिघांना वेळोवेळीं गेलेलीं जदुनाथांची पत्रें विशेष महत्त्वाचीं ठरतील. डॉ. कानुंगो, प्रो. निरोदभूषण, ब्रजेंद्रबाबू अशा वंगबंधूंना जदुनाथांनीं पत्रें बंगाली लिहिलीं असलीं पाहिजेत. त्यांचा खंड वेगळा होईल. जदुनाथांची लेखनशैली, त्यांचें सडेतोड मतप्रदर्शन आणि त्यांच्या लेखनांत सहज डोकावणारा विनोद — या सर्वांमुळे त्यांचीं पत्रें वाङ्मयीन गुणांसाठीं, संशोधकांना मार्गदर्शक म्हणून, सविस्तर छापून प्रसिद्ध करणें आवश्यक आहे, एवढें आतांपर्यंतच्या उतान्यावरून कळून येईल.

पुस्तकी प्रपंच

इतिहास हा पुत्र मानून तो अमर करण्यासाठी झटणारे सरदेसाई आणि कुटुंबवत्सल, नातूपणतू अशांशी खेळत वाढत्या संसाराचा बोजा वहणारे जदुनाथ सरकार या उभयतांनी आपापल्या परीने इतिहासक्षेत्रांत प्रचंड-भव्य इमारती उभ्या केल्या. उभयतांनी मिळून संशोधनपर कार्यांचे डोंगर उठाविले. त्यांच्या कार्यांची, कार्यपद्धतीची थोडी वेगळी माहिती

सर जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई यांच्या पुस्तकी प्रपंचाचा विस्तार आता सांगावयाचा आहे. ऐहिक प्रपंच, मायावादी म्हणतात त्याप्रमाणे मिथ्या आहे की नाही कोण जाणे. मर्यादित अर्थाने देखील पुस्तकी प्रपंच तसा मिथ्या नाही, सत्य आहे, टिकाऊ आहे, विश्वव्यापी आहे. म्हणून ह्या कार्यासाठी खास प्रकरण राखून ठेविले. इतिहासाला वाङ्मय म्हणावे की नाही ह्या वादांत शिरण्याचे प्रयोजन नाही. जे जे वाचता येते—पुनः पुनः वाचता येते—वाचून समाधान लाभते, ते ते वाङ्मय होय.

सरदेसायांचे इतिहासकार्य म्हणजे त्यांच्या रियासती. त्यांचा विस्तार व्यापक, म्हणजे सुमारे हजार वर्षांचा इतिहास आहे. त्याची विभागणी मुसलमानी, मराठी व ब्रिटिश अशा तीन प्रमुख रियासतींत झाली असली तरी सरदेसायांचे मुख्य कार्य मराठी रियासतीचे आहे. मुसलमानी व ब्रिटिश या दोन्हीसाठी प्रत्येकी दोन दोन खंड लागले. पण मराठी रियासतीसाठी एकंदर आठ खंड लागले. त्यांची वांटणी अशी होती—

पूर्व विभाग	(स. १७०७ पर्यंत)	१ खंड
मध्य विभाग	(स. १७०७—१७७४)	४ ”
उत्तर विभाग	(स. १७७४—१८४८)	३ ”

पहिल्या सुमारे शंभर वर्षांसाठीं अवर्षीं ६०० पृष्ठें लागलीं. पुढच्या ६७-६८ वर्षांसाठीं (मध्य विभाग ४ खंड) मिळून १७०० पृष्ठें भरतात, तर उत्तर विभागाच्या ७४ वर्षांसाठीं सुमारे १५०० पृष्ठें लागलीं. याचा अर्थ एवढाच कीं शिवकालचे कागद-पत्र थोडे आहेत. आणि पेशवाईचे, त्यांतल्या त्यांत उत्तर पेशवाईचे भरपूर आहेत. सरदेसायांचें कार्य संपत चाललें तसतसे कागद - पेशवाईचे - अधिकाधिक छापून प्रसिद्ध होऊं लागले.

रियासतींच्या आवृत्त्या महाराष्ट्रीय परिस्थितीच्या मानानें बऱ्याच निघाल्या. मुसलमानी रियासतीची चौथी आवृत्ती सरदेसायांच्या देखरेखीखालीं निघाली. ब्रिटिश रियासतीच्या पहिल्या खंडाची फक्त दुसरी निघाली. दुसऱ्या खंडाची प्रथमावृत्ति स. १९३९ मध्यें निघाली.

मराठी रियासतींच्या पूर्व विभागाच्या आणि मध्य विभागाच्या पहिल्या दोन खंडांच्या, प्रत्येकीं दोन आवृत्त्या संपल्या. तिसरी काढतांना तींत थोडा बदल केला. विभाग वार इतिहासाचे खंड न पाडतां चरित्रवार पाडले. म्हणून तिसऱ्या आवृत्तीचा प्रारंभ असा झाला—

१ राजे शहाजी	पृ. ९२
२ शककर्ता शिवाजी	पृ. २८०
३ उग्रप्रकृति संभाजी	पृ. १०६
४ स्थिरबुद्धि राजाराम	पृ. १७२

पूर्व विभागाचा (१७०७ पर्यंतचा) मजकूर चार राजपुरुषांचीं चरित्रें मिळून सुमारे साडेसहाशें पानांचा झाला. यानंतर पुण्यश्लोक शाहूची राजवट आणि भट घराण्याची पेशवाई सुरू होते. तेव्हां पेशव्यांच्या नांवांचे खंड काढले —

पेशवा बाळाजी विश्वनाथ	पृ. २००
” बाजीराव	पृ. ४७२
” बाळाजी बाजीराव	} पृ. ७१०
” खं. १ - २	
” माधवराव	पृ. २७३
” नारायणराव	} पृ. ९०
” रघुनाथराव	

स. १७०७ ते १७७४ या काळासाठीं (पूर्वी १७०० पानें लागलीं तशीं,) तिसऱ्या आवृत्तींत चरित्रवार विभागणीचीं सुमारे साडेसतराशें लागलीं. यापुढें आतां उर्वरित भागांची (स. १७७५ ते १८४८) पुनरावृत्ति काढण्याचा योग आला तरी तें काम पत्करणारा “ वीर ” सध्यां दृष्टिपथांत येत नाही.

विभागवारीने वाटणी असो, किंवा चरित्रपर असो, सरदेसायांच्या लेखनप्रकारांत फरक पडलेला दिसत नाही. ह्या सर्व रियासतीः मिळून आमचा इतिहास संगतवार मिळतो खरा; पण इतिहासलेखनासाठीं जमविलेले हें साहित्य म्हणतां येईल. खऱ्या साहित्यिक अर्थाने इतिहास तो वाटत नाही. केवढी अवाढव्य कामगिरी एकट्या सरदेसायांनीं पार पाडली हें पाहून मात्र खरोखर आश्चर्य वाटते. त्यांच्या दीर्घ व सतत परिश्रमाचें, चिकाटीचें, कार्येकनिष्ठेचें कौतुक वाटते. इतक्या व्यापक क्षेत्रांत वावरलेला, पेशवाईतील कागदपत्रांचा इतका अभ्यास असलेला, आतां सरदेसायांनंतर कोणी नाही हें कळून त्यांचें महत्त्व अधिकाधिक पटते.

रियासतीच्या १२ खंडांपैकीं मराठी रियासतीचे आठ खंड हें सरदेसायांचें खास कार्य सांगतां येतें, तद्वत जदुनाथांचे दहा खंड मुख्य म्हणून निवडतां येतात ते —

औरंगजेबाचा इतिहास (स. १९१२-२४)

१-२	खंड -	शहाजहान-वारसदारीचा झगडा
३	”	हिंदुस्थान (१६५८-१६८१)
४	”	दख्खन (१६४४-१६८९)
५	”	अखेर (१६८९-१७०७)

शिवछत्रपतींचें चरित्र (१९१९-१९६०) (६ आवृत्त्या)

मोगल साम्राज्याचा अस्त (स. १९३२-५०)

१	खंड -	स. १७३९ - १७५४
२	” -	” १७५४ - १७७१
३	” -	” १७७१ - १७८८
४	” -	” १७८९ - १८०३

जदुनाथांचे हे तीन ग्रंथराज मिळून १० खंड होतात. सुमारे दोनशें वर्षांची सलग कथा सांगण्याचा हा प्रयोग पराक्रमशाली ठरला. त्यांचें महत्त्व किंवा जदुनाथांच्या कर्तबगारीचें मूल्य, थोडक्यांत सांगतां येण्यासारखें नाही. ही सर्वच कामगिरी अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाची आहे. इतिहासाचीं साधनें जमविण्याचें, त्यांचा तौलनिक अभ्यास करण्याचें आणि त्यांच्या सहाय्यानें ऐतिहासिक कथानक सुबोध पण डौलदारपणानें, मोहक भाषेत सांगण्याचें महाकठिण कार्य जदुनाथांनीं साधलें आहे. “ इंग्रजी शिक्षणानें तयार झालेला हा तरुण पदवीधर आतां आपल्या देशाचा शास्त्रशुद्ध इतिहास लिहित आहे ” - म्हणून जाणत्या ब्रिटिशांनीं जदुनाथांचें कातुक केलें. कुणीं त्यांच्या निवेदन पद्धतीची, तर कुणीं निःपक्षपातीपणाची तारीफ जाहीर रीत्या केली. पूर्वीं ठाऊक नसलेलीं किती तरी माहिती नव्यानें जमवून ती जाहीर केल्याबद्दलही जदुनाथांना शाबासकी मिळाली.

औरंगजेब चरित्राचे दोन खंड एकदम प्रसिद्ध झाले. (स. १९१२). या वेळीं वि. आयर्विन * ह्यात नव्हते. पण त्यांचें अंगीकृत कार्य अर्धवट राहिल्याची चुटपुट जाणत्यांना लागून राहिली. फार्सी हस्तलिखितें जमविण्यांत हे जदुनाथांचे गुरु समजण्यास हरकत नाहीं. स्वतः जदुनाथांनीं ह्या आयर्विनबद्दल आपली पूज्य भावना आणि आपली कृतज्ञता यथार्थपणें व्यक्त केली आहे. आपलें कार्य पहायला ते ह्यात नसल्याबद्दल जदुनाथांना मनापासून वाईट वाटलें होतें. “औरंगजेबा”च्या प्रथम खंडाच्या प्रस्तावनेंत आणि पुढें खुद्द आयर्विनच्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनेंत ह्या उभय समानधर्मी अभ्यासकांचें निकटचें नातें स्पष्ट झालें आहे.

आयर्विनचा अभ्यासाचा विषय “मोगल बादशहा—(उत्तर काल)” असा म्हणजे जदुनाथांच्या अभ्यासाशीं सहज जुळणारा होता. ह्या विषयांत हा ब्रिटिश वरिष्ठ अधिकारी इतका रंगला होता कीं त्याच्या नादानें त्यानें नोकरी सोडली—पेन्शन लवकर घेऊन अंगीकृत “छंद” पुरा करण्यासाठीं तो विलायतेस गेला. परंतु भवितव्यता निराळी होती. आपलें काम पुरें कसें होईल या तळमळींत त्यानें इहलोक सोडला. नंतर त्याच्या कन्येनें जदुनाथांना आग्रह केला—सर्व साहित्य दिलें आणि “मित्रकार्य” म्हणून जदुनाथांनीं तें मोठ्या हौशीनें पत्करलें. एका ब्रिटिश आय्. सी. एस्. अधिकाऱ्याचें उर्वरित कार्य पुरें करण्याचा मान एका भारतीय प्रोफेसराला मिळाला.

ही घटना इतकी साधी नव्हती. पण तिजमुळें जदुनाथांचें मोठेंपण जगाला पटलें; त्यांच्या अभ्यासाला अधिक जोर चढला. दुसऱ्याचें कार्य अधिक कसोशीनें करणाऱ्यांत जदुनाथांची गणना करावी लागेल. तो काळ (स. १९१२) लक्षांत घेतां—विशेषतः बंगाली बांधवांबद्दल (=त्यांच्या विरुद्ध) ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचें (कलुषित) मत लक्षांत घेतां, या इंग्रजी—हिंदी लेखक—सहकाराचें महत्त्व अधिक ठरतें. आयर्विनच्या नियोजित कार्याची मर्यादा स. १७०७ ते १७३९ अशी ३२ वर्षांची होती. औरंगजेब निधनोत्तरचा हा इतिहास आयर्विननें लिहून ठेवला होता, तो पुरा करण्यास—कथानक १७३९ पर्यंत आणण्यासाठीं—जदुनाथांनीं तीन प्रकरणें लिहिलीं आणि आयर्विनच्या आत्म्यास शांति मिळवून दिली. कार्याची तळमळ ही कित्येकांच्या बाबतींत वेडासारखी असते. अंगीकृत कार्य पुरें झाल्याचें समाधान जितकें सुखदायक, तितकेंच दुःख ते

* William Irvine. I. C. S. ज. १८४०; मृ. ३-११-१९११. हिंदुस्थानांत कामगिरी (१८६३-८९). संयुक्तप्रांतांत अधिकारावर असल्यापासून फार्सी हस्तलिखितें जमविण्याचें, तीं वाचून अधिकृत इतिहास लिहिण्याचें व्यसन जडलें. त्यांतून “मनूची” चें संपूर्ण हस्तलिखित एका ग्रंथालयांत होतें तें नव्यानें संपादण्यांत अनेक वर्षे या विद्वानानें खर्च केलीं, “रोमन साम्राज्याची पिछेहाट आणि शेवट,” या धर्तीवर “मोगल साम्राज्याची पिछेहाट आणि शेवट” (स. १७०७ ते १८०३) आपण लिहावा अशी त्याची उत्कट मनीषा. ती पुरी करण्यासाठीं लवकर पेन्शन घेऊन ह्यानें विलायतेंत तयारी चालविली.

अपुरे राहिल्याने होते. ह्या कार्यपूर्ततेमुळे जदुनाथांची कीर्ति दिगंत पसरली—त्यांची अभ्यासाची ख्याति आणि समानधर्म्यांचे कार्य पुरे करण्याची थोर वृत्ति स्वदेशाबाहेर विशेष नांवाजण्यासारखी ठरली.

“लेटर मोगल्स” मध्ये आयर्विननीं लिहून ठेवलेले कागद तपासणे हे तर जदुनाथांचे मुख्य कार्य होते. पण त्या लिखाणांत जागोजाग भरपूर, विस्तृत टीपा * होत्या, त्यांचा संक्षेपही जदुनाथांनीं केला. कारण “मिया मूठभर आणि दाढी हातभर” असा प्रकार रास्त ठरत नाही. शिवाय त्यांतील विधानांची जबाबदारी आतां जदुनाथांवर आली. एकदां सहज त्यांनीं विनोदाने म्हटल्याचे नमूद आहे कीं, “शिखांब्राबतचा आयर्विनचा मजकूर तसाच ठेवला असता तर मला “शहीद” बनविण्यास शिखांनीं वेळ लावला नसता !”

आयर्विनची भिस्त बव्हंशीं फार्सी साहित्यावर होती. जदुनाथांना तर मराठी कागपत्रांचा फायदा मिळाला होता. इतरही साधनांमुळे फार्सी इतिहासांतील विधाने तपासतां येत होती. तीं जदुनाथांनीं तपासलीं आणि पुष्कळ टीपा जोडल्या. या घटनेंत प्रेमाची फिटफाट आढळते. आपले औरंगजेबाचे हस्तलिखित (पांच प्रकरणे) आयर्विननीं किती काळजी पूर्वक आणि सूक्ष्म दृष्टीने वाचले याचा उल्लेख जदुनाथांनीं कृतज्ञतेने केला आहे. “जणुं काय तें आपलेंच पुस्तक, अशा आत्मीयतेनें आयर्विननीं आपलीं पांच प्रकरणे तपासलीं” असें जदुनाथांनीं लिहिलें आहे. योगायोग म्हणतात तो असा ! त्याच जदुनाथांना, त्याच आयर्विनच्या हस्तलिखिताबाबत, तशीच आत्मीयता दाखवावी लागली. एवढ्यावर न भागतां अज्ञानाचा पालनकर्ता म्हणून आयर्विनचे हस्तलिखित त्यांनीं सांभाळले, “वाढविले” आणि त्याचा योगक्षेम वाहिला.

सरदेसाई यांनींही आपल्या परीनें असें मित्रकार्य केल्याचा उल्लेख “संसार यात्रें”त (पृ. १५५) आढळतो. विनायक लक्ष्मण भावे ह्यांचे “रुमाल तिसरा” § हे पुस्तक छापित असतां ते आजारी झाले; त्यांचे हे काम पुरे करण्याची विनंती त्यांनीं सरदेसायांना केली; त्यांच्या इच्छेप्रमाणे सरदेसायांनीं हे काम पुरे केले, असें दिसते.

जदुनाथांचे इतिहासग्रंथ वाङ्मयीन मेजवानीसारखे वाटतात. ते एक श्रेष्ठ वाङ्मयसेवक होते याबद्दल शंकाच नको. इतिहासाचे, अभ्यासाचे, लेखनाचे व्यसन जदु-

* “ऐन-इ-अकबरी” (जॅरेट संपादित) खंड २-३ यांची प्रस्तावना पहा. (एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता, वि. ई. सिरीज) जॅरेटच्या प्रदीर्घ टीपांचा संकोच करण्याची किंवा त्या गाळण्याची आणि नव्या देण्याची कारणे जदुनाथांनीं मुद्देसूद मांडली आहेत.

§ वा. ल. भावे संपादित मराठी साहित्य, रुमाल ३ रा (ठाणे १९२८).

नाथांनीं मुद्दाम जडवून घेतलें होतें. त्याचप्रमाणें जें लिहावयाचें तें डौलदार दिसावें, त्यांत सफाई असावी, तें कलाकृतीसारखें वाचकांच्या कौतुकास पात्र व्हावें, म्हणून पराकाष्ठेची मेहनत ते घेत असत. एकाद्या प्रकरणाची सुरुवात कशी करावी, याबद्दल तासन् तास त्यांचें चिंतन चालू असे. त्याचप्रमाणें प्रत्येक पुस्तकाचें शेवटचें प्रकरण अत्यंत काळजीपूर्वक लिहिण्याचा त्यांचा शिरस्ता होता.

औरंगजेब हा जदुनाथांच्या अभ्यासाचा, संशोधनाचा आणि इतिहास कथनाचा मुख्य विषय. त्याच्या अनुषंगानें त्यांनीं श्री शिवछत्रपतींचें चरित्र लिहिलें. परंतु कित्येक अधिकारी टीकाकारांच्या * मते जदुनाथांचें सर्वश्रेष्ठ पुस्तक शिवचरित्र होय. औरंगजेबाचें चरित्र कितीही विस्तारानें लिहिलें तरी तें मोगल साम्राज्याच्या अस्तकालचें चित्र असल्यानें त्यांत विशेष गोडी वाटत नसावी. उलट, शिवचरित्र म्हणजे मराठी सत्तेचा सूर्योदय म्हणून तर तें अधिक लोकप्रिय ठरलें नाहीं ना ? असें वाटतें. कांहींही असो, औरंगजेब आणि शिवाजी ह्या दोन परस्पर भिन्न, परस्पर शत्रु, एक उत्तरेकडील सम्राट तर दुसरा दक्षिणेकडला छत्रपति, अशा निसर्गभिन्नास्पद राजपुरुषांचीं चरित्रें सखोल अभ्यासानंतर, सारख्या सफाईनें लिहिणाऱ्या जदुनाथांची थोरवी किती म्हणून वर्णावी ?

या उभय चरित्र-नायकांबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन थोडक्यांत सांगतां येतो : औरंगजेबाच्या चरित्राचें महत्त्व ऐतिहासिक आहे तसें राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासासाठीं हें चरित्र अत्यंत उपयुक्त आहे. कारण औरंगजेब जात्या तल्लख बुद्धीचा, कमालीचा उद्योगी, चिकाटीचा, शिस्तीचा भोक्ता; साधा, तपस्व्यासारखा कडक आचरणाचा. त्याच्या आंगीं शाही दुर्गुण नव्हते—आळस तर मुळींच नव्हता—आणि कष्ट सोसण्यांत एकाद्या साध्या शिपायाप्रमाणें तो काटक... अशा सम्राटाच्या ५० वर्षांच्या राज्याचा परिणाम काय झाला ? तर गोंधळ ! आणि तो कां झाला ? याचा शोध घेणें मोठें मनोरंजक ठरेल.

आणि शिवाजी छत्रपतींचें महत्त्व ? जदुनाथ म्हणतात : आदिलशाहीशीं आणि दिल्लीच्या मोगलांशीं टक्कर देऊन आपली सरशी टिकविणारा हा पहिला वीरपुरुष होय. ह्यानें स्वबांधवांना पटवून दिलें कीं आपणांस स्वतंत्रपणें लढाया जिंकतां येतात. शिवाजी छत्रपति झाला—त्यानें स्वतंत्र राज्य स्थापलें आणि मराठ्यांना राज्य सांभाळतां येतें हें सिद्ध केलें. हिंदूही राज्यकर्ते आहेत; राज्यसंस्थापक आहेत, राष्ट्रसंरक्षक आहेत, नाविक योद्धे आहेत—दर्यावर्दी आहेत... हिंदूंतही छत्रपति झाला... हें शिवाजीनें स्वबांधवांना दाखविलें.

* H. Beveridge : " All his (= JNS) books are good but perhaps the best of them is the *Life & Times of Shivaji.*"

शिवचरित्रांतल्या गोष्टी संगतवार आणि साधार सांगितल्या त्या जदुनाथांनीं. औरंगजेबाच्या दरबारीं शिवाजी राजे गेले ते दिल्लीला नसून त्या वेळचा दरबार आगन्याला होता, हा शोध जदुनाथांचा. पुढें जयपूर दरबारांतलीं (डिंगल भाषेंतलीं) पत्रें मिळवून आगन्यांतल्या आगमनापासूनची दैनंदिन खबर मिळविली तीही जदुनाथांनीं. “तूने देखा, तेरे बापने देखा, तेरे बादशहाने देखा” इत्यादि संतापाचे शिवभूपतींचे उद्गार “चक्षुर्वैसत्यम्” रपोट लिहिणारानें त्या वेळीं लिहिलेले जगजाहीर केले तेही जदुनाथांनीं. त्यांची ऐतिहासिक संशोधन कामगिरी, शहाजी कालापासून पेशवाई अस्तापर्यंत आहे. महादजी सिंदे पाटिलबावा यांची यथार्थ ओळख दुसऱ्या कुणाही देशी परदेशी इतिहासलेखकाला झाली नव्हती. जदुनाथांनीं फार्सी, फ्रेंच, इंग्रजी, मराठी...सर्व कागदपत्रांचा सूक्ष्म अभ्यास केला. हजारों कागद स्वतः संपादून उपलब्ध करून दिले. किंबहुना मराठी इतिहासाबाबत जदुनाथांनीं केली तेवढी भरीव कामगिरी दुसऱ्या कुणीच, देशी परदेशी इतिहासकारानें केली नाही. राजवाडे, खरे, पारसनीस, इत्यादिकांचें कार्य, कागदपत्र—तेही बव्हंशीं मराठी—मिळवून छापून काढण्यापुरतें मर्यादित होते. जदुनाथांनीं असल्या इंग्रजी व फार्सी कागदांचे खंड तर छापून प्रसिद्ध केलेच; पण त्यांजबरोबर सुसंगत, साधार असा इतिहासही लिहिला ! तोही अशा डौलदार पद्धतीनें कीं सर्वांनीं तो वाचून माना डोलवाव्या ! त्यांच्या समग्र कामगिरीची यादी फार मोठी होईल. पण मुख्य मुख्य विषय असे सांगतां येतील —

- १ शहाजीचें पूर्वायुष्य
- २ मलीक अंबरचें चरित्र
- ३ काशीराजकृत पानपतची “बखर”
- ४ नजीब उद्दौल्याचा आयुःक्रम
- ५ पाटीलबावा शिंदे यांचें समग्र जीवन
- ६ भारतीय ऐतिहासिक कालसूचि (स. १७३०—१८००)*

यापैकीं बराचसा भाग जसा उपलब्ध होत गेला, तसा छापून झाल्यानें अभ्यासूंची सोय झाली. पण महाराष्ट्रांतिल संशोधक कंपूनें जदुनाथांशीं असहकार पुकारला असल्यानें त्या नव्या मजकुराची छाननी व्हावी तशी कसोशीनें झाली नाही.

जदुनाथांच्या सर्व ग्रंथांत जागोजाग उल्लेख आढळतात कीं, “ही माहिती...हस्तलिखितांतली आहे...नकला मजजवळच्या.” याचा अर्थ हा कीं, स्वतःच्या अभ्यासासाठीं पुरेशीं साधनें उपलब्ध नव्हतीं—तीं जदुनाथांनीं आधीं मिळविलीं आणि त्यांचा उपयोग करून ग्रंथ लिहिले. संशोधक आणि इतिहासकार अशी त्यांची जोड

* *Sardesai Commemoration Volume* पृ. ३०२ वर या सूचीची नोंद आहे. इतर पत्रव्यवहारांतही तिचा उल्लेख आहे. तिची कच्ची प्रत डॉ. रघुवीरसिंह यांच्या संग्रहांत आहे.

भूमिका होती. म्हणून जदुनाथांचा हा संग्रह अद्वितीय ठरला. कित्येक हस्तलिखिते तर खऱ्या अर्थाने अद्वितीय होती. जदुनाथांच्या संशोधनाचा—संशोधन कार्यातल्या अनुभवांचा—स्वतंत्र ग्रंथ होण्याइतक्या प्रसंगांचा उल्लेख करता येईल.

रामपुरच्या नवाबाजवळ कांहीं फार्सी कागद-पत्र आहेत असे कळल्यावरून त्यांच्या नकला मिळविण्याची खटपट जदुनाथांनी चालविली. पडेल तो खर्च देण्याचे कबूल केले...पण नवाबी दरबारांत कुणाला त्याचे महत्त्व कळावे? इकडे जदुनाथांना धीर निघेना. वर्ष-दीड वर्षांत कांहींच प्रगति झाली नाही. तेव्हां त्यांनी पोलिटिकल एजंटला कळविले. झाले! रामपुरचे नवाब खाडकन् जागे झाले! ज्या हस्तलिखिताची नकल आपल्या खर्चाने जदुनाथ मागत होते, ते हस्तलिखित सुंदर रीतीने बांधलेले, सोनेरी वर्खाने सजवलेले, त्यावर सुवर्ण नांव घातलेले त्या अधिकाऱ्याला नजर मिळाले, ते त्याने जदुनाथांना पाठविले!!

जयपुर दरबाराचा पोथीखाना म्हणजे मोगल इतिहासाचे अव्वल दर्जाचे साहित्य असलेला जामदारखानाच होय. रोजची “खबर पत्रे” दिल्ली—आगरा दरबारांतून रवाना होत—त्यांच्या नकला जयपुरांत आहेत. मोगल दरबारांत रोजच्या रोज काय घडले याचीही “बातमी पत्रे” तिथे आहेत. त्यांच्याच आधारे जदुनाथांनी शिवछत्रपतींच्या आगरा भेटीचा इतिहास नव्याने सांगितला. डॉ. रघुवीरसिंग (सितामऊचे महाराज-कुमार) आणि सर जदुनाथ सरकार या उभयतांच्या संग्रहांत मिळून मोगल दरबारी “अखबारां” चा (नकलांचा) संपूर्ण संच होतो—तसा अन्यत्र कोठेच आढळणार नाही. हे कार्य महाराजकुमारांनी जदुनाथांच्या प्रेरणेने पत्करले. ते तर जदुनाथांचे शिष्योत्तम!

सरदेसायांनी स्वतःपुरते देखील ‘संशोधन’ असे प्रथम प्रथम केले नाही. किंबहुना त्यांचा उद्देश देखील प्रारंभी इतिहासकार (=रियासतकार) व्हावे असा नव्हता. उपलब्ध साहित्याचा उपयोग करून, संगतवार घटनांची मालिका जमवून, जुळवून ती सांगावी एवढ्यापुरती सरदेसायांची दृष्टि सुरवातीस मर्यादित होती. उपलब्ध साधनांची छाननीसुद्धा त्यांना कित्येकदां साधली नाही, असे पत्रव्यवहारांवरून व्यक्त होते. “शिवभारत” कितपत ग्राह्य याबाबतची किंवा “शिवदिग्विजया” बद्दलचीं सरकारांचीं पत्रे कडक वाटली तरी सरदेसायांचा त्यावरील फाजील विश्वास झाडण्यासाठी तीं व्यक्त झालीं असावीं असा तर्क सुचतो. त्यांचा रियासतींतला पुष्कळसा मजकूर इंग्रजी वाचकांना अग्राह्य वाटेल; ती भरति काढून टाकल्यास रियासती पुष्कळ चांगल्या होतील—इंग्रजी वाचकांनाही आवडतील—असे खुद्द जदुनाथांनी सरदेसायांना वारंवार लिहिले आहे. संशोधनासाठीं देखील त्यांना पेशवेदारांतील कार्यासाठीं जदुनाथांनी नियुक्त केले. ग्वाल्हेर दरबारासाठीं महादजी शिंद्यांच्या पत्रव्यवहाराचा एक मोठा खंड (पारसनिसांनी ५ खंडांत मिळून

मर्यादित प्रतींचा छापलेला) सरदेसायांनीं नव्यानें संपादून दिला. सातारा संशोधक समितीतर्फे निघालेल्या कागदपत्रांचे (सातारा पारसनीस म्यूझियममधील) दोन खंड संपादनांत सरदेसायांचा हात होता. पण नवीन कांहीं कागदपत्र मिळविण्यास सरदेसायांना फुरसत नसल्यानें तें श्रेय त्यांच्या वाट्यास आलें नाहीं.

आपल्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनेंत जदुनाथ विप्रयाचें प्रतिपादन साररूपानें करतात. लिहिण्याचें प्रयोजन प्रभावी पद्धतीनें सांगतात. आपला हेतु अशा रीतीनें ते व्यक्त करतात कीं वाचक तेवढ्या अल्पावकाशांत मोहून जातो—लेखनपद्धतीवर लुब्ध होतो. पुढला सर्व मजकूर वाचण्याचा त्याचा पक्का निश्चय ठरतो. औरंगजेब, मोगल साम्राज्याचा अस्त किंवा आयर्विनचे “लेटर मोगल्स”चे दोन खंड, पेशवे दत्तराच्या ४५ खंडांसाठीं लिहिलेली वेगळी प्रस्तावना, किंवा पूना रेसिडेन्सी कॉरस्पॉन्डन्सच्या त्यांनीं संपादिलेल्या खंडांची प्रस्तावना, यापैकीं प्रत्येक, स्वतंत्र प्रबंध ठरण्याइतकी व्यवस्थित मांडलेली, नटवलेली, सजवलेली कलाकृति वाटते.

तसा प्रकार सरदेसायांना शेवटपर्यंत साधला नाहीं. त्यांच्या प्रस्तावना औपचारिक वाटतात. त्यांत वाचकाला भुलविण्यासारखें, मोह वाटण्यासारखें, फारसें कांहीं नसतें. नाहीं म्हणायला मराठी रियासत उत्तर विभाग १ (स. १७७४-८३) च्या प्रारंभीं प्रस्तावनेंत “घरच्या कोठावळ्यांची आठवण ” करून दिली आहे. भारत इतिहास संशोधक मंडळांतले कांहीं कागदपत्र पहायला सरदेसाई गेले; पण ते तेथे “लूट करण्यास आले असें समजून ” तहाहयात सभासद असतांही “कठोर शब्दांचा रोकडा कोरडा ” त्यांचे पाठीवर ओढून तिथल्या कार्यकर्त्यांनीं त्यांना विन्मुख पाठविलें, असा उल्लेख आहे. मंडळाकडे असलेल्या कागदपत्रांबद्दलची स्थानसंपन्न अधिकाऱ्यांची वृत्ती रास्त तर नव्हतीच ; ती निंद्य म्हटली पाहिजे. सरदेसाई सभासद असोत अगर नसोत ; ते रियासती लिहोत अथवा न लिहोत, आपल्या दत्तरीं आहेत ते कागद कोणासही दाखविण्यास हरकत असूं नये. अभ्यासकांना कागद दाखवावयाचे नाहींत तर काय त्यांचें लोणचें घालून ठेवावयाचें ? कां त्यांना बुरख्यांत लपेटून लपवावयाचें ?

मला तर असें दिसतें कीं सरदेसायांची पेशवे दत्तर तपासणीच्या कामीं नेमणूक होण्याच्या सुमाराचा हा प्रसंग असल्यानें—आणि “सर जदुनाथांचे प्रेमळ मित्र व सहकारी ” म्हणून सरदेसायांची ख्याति असल्यानें, जदुनाथांचें शिवचरित्र (३ री आवृत्ति) नुकतीच प्रसिद्ध झाली असल्यानें, मंडळांतल्या कोत्या-द्वारपाल वृत्तीच्या अधिकाऱ्याचें कोतें मन, खवळून उसळून बाहेर पडलें. सरदेसायांनीं आपला हक्क अधिक व्यवस्थितपणें, खंबीरपणानें पण रीतसर मार्गानें बजावणें आवश्यक होतें. रियासतीसारख्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ही तक्रार अप्रस्तुत वाटते. संकलनकार व संशोधक हा भेद मोठ्या खुनशी वृत्तीनें कित्येक कोते गृहस्थ वारंवार ओरडून सांगत असत तेही सरदेसायांना लागलेलें दिसतें. मिळून मिसळून काम करण्याची वृत्ति नसली

म्हणजे अशा क्षुद्र गोष्टीचा परिणाम मनावर किती मोठा उमटतो त्याचें हें उदाहरण समजावें.

तिसऱ्या आवृत्तीच्या रियासती चरित्रवारीनें प्रसिद्ध होऊं लागल्या, त्यांचीही प्रस्तावना साधी आहे. तींत अंगीकृत कार्याबद्दल, नव्या विभागणीबद्दल, वाढत्या व्यापासंबंधीं उल्लेख आहे, तेवढाच महत्त्वाचा मुद्दा. परंतु पुण्यश्लोक शाहूच्या पहिल्या पेशव्याचा (बाळाजी विश्वनाथाचा) खंड प्रसिद्ध करतांना (स. १९४२) सरदेसायांनीं आपला इतिहास लेखनाचा हेतु, रियासतीचें कार्य पत्करण्याचें कारण स्पष्ट केले. “ मुख्यतः स्वतःची करमणूक म्हणून ” त्यांनीं हें कार्य पत्करलें ! परंतु ह्या प्रस्तावनेंत मुख्य भर आहे तो “ संशोधक - इतिहासकार ” या (पुणेरी) वादाला उत्तर देण्याचा. पुण्यांतले संशोधक सरदेसायांना संकलनकार म्हणत. इतिहासकार म्हणायला किंवा त्यांच्या पुस्तकांना “ इतिहास ” म्हणण्याची त्यांची तयारी नसे, हा प्रकार सरदेसायांना (मनांतल्या मनांत) लागलेला दिसतो. म्हणून ते स्वतःस “ रियासतकार ” म्हणत. पण पुणेरी भेदाभेद वृत्तीला उत्तर देण्याचा अप्रत्यक्ष प्रयत्न त्यांच्या अनेक प्रस्तावनांत आढळतो. असा क्षुल्लक वाद, तो काढणारांची क्षुद्र वृत्ती, लक्ष देण्याच्या योग्यतेची नव्हती ! तिकडे रियासतकारांनीं लक्ष द्यावें, चिरंतन स्वरूपाच्या ग्रंथांतल्या प्रस्तावनांत ह्या थिल्लर विचारांना थारा द्यावा, हें मात्र पटत नाही, रुचत नाही, रास्त वाटत नाही.

श्रीशिवछत्रपतींचें चरित्र जदुनाथांनीं लिहिलें. त्यामुळे हा मराठी राणा एकदम जगविख्यात झाला. त्या चरित्राच्या अनेक आवृत्त्याही निघाल्या. प्रत्येक आवृत्तींत जदुनाथांचा दृष्टिकोन बदलला आहे, ते महाराष्ट्र-विरोधी कमी कमी होत गेले, असा अनेक जाणत्यांचा समज आहे. प्रत्येक आवृत्तींत सुधारणा आहे, भर आहे; पण नवें नवें साहित्य उपलब्ध झाल्यामुळे बदललेला दृष्टिकोनही आहे.

महाराष्ट्रीय वाचकांना आवडल्या नाहींत अशा जदुनाथांच्या लेखनांतल्या गोष्टींचा निर्देश सहज करतां येतो. एक तर आम्ही ज्या थोर पुरुषाला श्री शिवछत्रपति (महाराज) असें म्हणतो, त्याला जदुनाथांनीं ‘ शिवा ’ असें एकेरी (नोकरासारखें) संबोधलें, हा आमचा मोठा अपमान होय असें महाराष्ट्रांतील अनेकांना वाटलें. कित्येकांनीं तर वर्तमानपत्रांतून असें सुचविलें कीं सर जदुनाथ सरकार लिहिण्याऐवजीं आम्हीं त्यांना “ जद्दा ” सरकार म्हणत जाऊं !

पण फार्सी साहित्यावर जदुनाथांचा भर असल्यानें आणि त्यांत “ शिवा ” असा उल्लेख पुष्कळ वेळां आल्यामुळे जदुनाथांना तो सलगीचा शब्द आवडला असावा. मराठी वाचक त्यावर इतके रुष्ट होतील ही कल्पना असती तर त्यांनीं असा एकेरी उल्लेख कदाचित् केला नसता. पण “ शिवा ” प्रमाणें ताना, संभा, संता, धना, यांचे असे एकेरी उल्लेख जदुनाथांनीं केले असल्यानें त्यावरील गहजब विनाकारण होता. महाराष्ट्रांतील वाचकांचा संताप मात्र पुष्कळच पेटला. श्रीशिवत्रिंशत सांवत्सरिक जन्मोत्सव

(स. १९२७) साजरा करण्याच्या कार्यात सरदेसाई मुंबईस व्यग्र होते. तेव्हां अनेकांनी त्यांना सुचविलेले दिसते. त्यावरून त्यांनी जदुनाथांना लिहिले (ता. २१ फेब्रु. २७) माझी एक खास वैयक्तिक सूचना अशी : तुमच्या शिवाजीच्या नव्या आवृत्तीत “ शिवा ” ऐवजीं शिवाजी असे कृपा करून छपा. “ शिवा ” हे नांव अपमानास्पद आहे.

महाराष्ट्रीयाना हा शब्द किती बोचला याचें प्रत्यंतर जदुनाथांना पुनः स. १९५५ मध्ये अनुभवतां आले. श्री. वा. कृ. भावे यांनी “ युगप्रवर्तक श्रीशिवाजी महाराज ” हे चरित्र लिहिले तें जदुनाथांना नजर गेले. तें वाचल्यावर त्यांनीं सरदेसायांना लिहिले (ता. १ आक्टो. ५५) “ मी त्या पुस्तकाबद्दल अभिप्राय व्यक्त करणार नाहीं. कारण भावे व त्यांचे पक्षपाती आणि त्यांचे आश्रयदाते श्री. अणे, यांच्या मते मी परका ; शिव-प्रताप जाणण्याची माझी पात्रताच नाहीं. कारण शिवाजीच्या नांवापूर्वी कांहीं सन्माननीय “ पद ” उपयोजिले नाहीं—हा केवढा अपमान मीं शिवाजीचा केला ! (पृ. ८ अणे—प्रस्तावना).” पण “ शिवा ” म्हटल्यानें महाराष्ट्रीय वाचक खवळतील—किंवा आपल्या ग्रंथावर बहिष्कार घालतील हे जदुनाथांना अनपेक्षित होते. त्यांचें शिवचरित्र उत्कृष्ट होते याबद्दल शंका नाहीं. पण व्हिन्सेंट स्मिथनें म्हटल्याप्रमाणें “ हेतुपुरस्सर क्षोभकारी ” (डेलिवरेटली प्रॉव्होकेटिव्ह) देखील तें होते. मराठीं बखरींची व इतर साधनांची कसोटी जदुनाथांनीं फार कसोशीनें लावली. त्यांची ऐतिहासिक किंमत फारशी नाहीं, असें जाहीर केले; हे महाराष्ट्रीय रोपाचें दुसरें निमित्त. प्रभु-कोंकणस्थ-देशस्थ वादांचा उल्लेख जाहीर रीत्या, आंतरराष्ट्रीय भाषेत जदुनाथांनीं केला, यांत आपली बदनामी आहे असें महाराष्ट्रांतल्या (ब्राह्मण) पुढान्यांनीं व इतिहास-पंडितांनीं मानले. अशा तिहेरी कारणांनीं शिक्षित समाजातील निरनिराळे थर, सर जदुनाथ विरोधी बनले. सरकारांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचें इतकें अमोलिक संशोधन केले. मराठ्यांचा गौरवशाली इतिहास खुद्द मराठ्यांना लिहितां आला नाहीं अशा रीतीनें लिहिला; जगभर त्यांच्या सत्कृत्यांचा (व दुष्कृत्यांचा) डंका वाजविला खरा; पण मराठी वाचकांनीं जदुनाथांचें एतद्विषयक साहित्य वाचलें नाहीं !! ह्या उपेक्षेला तोड नाही !

शिवचरित्रांतली एक घटना जदुनाथांनीं स्पष्टपणें सांगितली म्हणून कित्येक विभूतिपूजकांचा त्यांजवर घुस्सा झालेला दिसतो. खुद्द जदुनाथांनीं आपल्या “ शिवाजी ” च्या टिपणींत “ मराठा ” (इंग्रजी साप्ताहिक, पुणे) ता. ३१ ऑगस्ट १९२४ चा उल्लेख केला आहे. जावळीच्या मोन्यांचे “ खून ” केल्यावेळचा प्रसंग आहे. “ * विश्वासघाती कारस्थान रचून, आधीं ठरवून पार पाडलेले खून ” असा

* “ ... deliberate murder & organised treachery ” - *Shivaji & His Times* p: 43 (4th edn: 1948)

अभिप्राय जदुनाथांनीं दिला असला, तरी शेरशाहा (सूर) याचें उदाहरण देऊन, कार्यांभीं शिवाजीला साधनशुचिता राखतां आली नसती असेंही म्हटलें आहे.

परंतु शिवाजीची एकंदर योग्यता सांगतांना, त्याच्या कर्तबगारीचें चित्र उभारतांना आणि भारतवर्षीय राजकारणांतलें छत्रपतींचें स्थान कोणतें हें समजावून देतांना या वंगीय इतिहासकाराची छाती फुगलेली दिसते. “माझे असें मत आहे” अशी प्रथम पुरुषी एकवचनी कबुली जदुनाथांनीं दिली आहे, तिची थोरवी कांहीं और आहे. आमच्या छत्रपतींची, आमच्या शिवराजांची इतकी स्तुति कुणीही केलेली नाही. तिच्यांतला भारतीय स्वाभिमान, हिंदुत्वाचा गौरव आणि ‘आशियन’ राजघराण्यांचा निर्देश या सर्वांमुळे ही उक्ति श्रेष्ठ दर्जाची श्रीशिवप्रशस्ती ठरते. सारांश, श्रीशिवछत्रपतींबद्दल अभिमान आम्हां मराठ्यांपेक्षां जदुनाथांना अधिक वाटत होता आणि मुख्य म्हणजे आमच्या मनांतील आदर व पूज्यभाव हा शब्दांनीं व्यक्त होत नव्हता—तो जदुनाथांना अशा शब्दांत, विश्वमान्य भाषेंत व्यक्त केला कीं त्यामुळे शिवाजीची थोरवी इतर राष्ट्रांनाही सहज पटावी ! महाराष्ट्राचें भारतीय राजकारणांत स्थान, मराठ्यांनीं गाजविलेल्या मर्दुमकींमुळे त्यांना लाभलेलें वैशिष्ट्य आणि शिवछत्रपतींमुळे तमाम हिंदुस्थानचा झालेला गौरव यांचें मूल्यमापन जदुनाथांनीं केलें आहे तें अवश्य वाचावें—वारंवार मनन करावें, अशा योग्यतेचें तें आहे. “महाराष्ट्रापासून आपण काय शिकावें” हा त्यांचा मूळ इंग्रजी लेख महाराष्ट्र राज्यस्थापनेच्या सुमारास अनेक पत्रांनीं छापला होता त्याचें कारणही हेंच कीं महाराष्ट्राच्या एकंदर गुणदोषांची मांडणी त्यांत अधिकारवाणीनें केली आहे.

मराठी कागदपत्रांची इतकी कसून छाननी करणारे जदुनाथ खरे गुणग्राही म्हटले पाहिजेत. वासुदेव वामनशास्त्री खरे, राजवाडे, पारसनीस, साने या चार संशोधकांबद्दल त्यांनीं लेख लिहिले आहेत. त्यांत देखील संशोधनाचें व त्या त्या संशोधकांचें योग्य मूल्यमापन त्यांनीं केलेलें आढळतें. “ज्या मास्तरचा पगार दर महा ४५ रु. वर वाढला नाही, त्यानें १२ खंड मिळून ६८४३ पृष्ठें छापिल ऐतिहासिक कागदपत्र आपल्या हयातींत प्रसिद्ध केले—त्यांच्या निधनोत्तर आणखी दोन खंड (पृ. ११३३) प्रसिद्ध झाले.” ही उक्ति खऱ्यांबद्दल आहे. राजवाड्यांबद्दलचे उद्गार यथार्थरीत्या मराठींत अनुवादतां येत नाहींत. दि ग्रेटेस्ट डिस्कव्हरर, दि लाइफलाँग सर्वर, दि एक्स्लूझिव्ह डिव्होटी विदाउट ए सेकंड लव्ह, दि मोस्ट फ्रुटफुल (पेनीलेस) कलेक्टर, मोस्ट पेन्स्टेकिंग एडिटर, मोस्ट स्पीडी अँड प्रॉलिफिक पब्लिशर, अशीं सर्वश्रेष्ठ विशेषणें राजवाड्यांना मिळालीं. पारसनिसांची सारी कुळकथा प्रथम सुसंगतपणें जदुनाथांनीं सांगितली.

शिवछत्रपतींचें, त्यांच्या अखिल भारतीय कर्तबगारीचें मोजमाप जदुनाथांनीं केलें तसें अद्यापपर्यंत कुणालाही साधलेलें दिसत नाहीं. महाराष्ट्र राज्यांत, मुंबईंत,

‘भारतीय प्रवेश द्वारा-’ संमोर शिवछत्रपतींचा अश्वारूढ पुतळा बसविला तेव्हां काढलेल्या संस्मृतिपर प्रकाशनांत श्रीशिवाजी महाराजांची थोरवी सांगण्यासाठीं संपादकांना जदुनाथांच्या शब्दांचा आधार घ्यावा लागला. आमच्या छत्रपतींच्या गुणगानार्थ निघालेल्या अनेक प्रकाशनांत ह्याच लेखाचा अनुवाद केलेला आढळतो. इतक्या वर्षांनीं कां होईना, जदुनाथांच्या मृत्यूनंतर—महाराष्ट्रांत—त्या थोर इतिहासकाराचा असा गौरव होत रहावा, हाही एक कालमहिमाच नव्हे का ?

जदुनाथांचें हें छत्रपति गुणगान निरपवाद नाहीं. शिवाजी महाराजांच्या श्रेष्ठतेचें मोजमाप करतांना टागोरमुखानें छत्रपतींवर अव्यवहारीपणाचा आरोप मोठ्यां कुशलतनें सूचित केला आहे. महाराष्ट्रांतील जातीयवादावर ही ब्रह्मो समाजाची प्रच्छन्न टीका समजावी. खुद्द रवींद्रनाथांनीं शिवाजी उत्सवप्रसंगीं एक स्वरचित कविता म्हटली—शिव-प्रभूचें गुणगान केलें. पण त्यांच्या एका लेखाचा (जदुनाथकृत) इंग्रजी अनुवाद आधारादाखल घेऊन जदुनाथांनीं शिवचरित्रांत (आवृत्ती ४ थी—पृ. ३५७—५८) शिवाजी महाराजांवर टीका केली आहे. “मराठा” जातीचा वेगळा अर्थ, देशस्थ—कोंकणस्थ—कायस्थ ह्या वादांचा ओझरता उल्लेख, जदुनाथ करतात. त्यावरून त्यांना नेमकें काय अभिप्रेत आहे कळत नाहीं. पण आमचे छत्रपति “हिंदवी” स्वराज्य स्थापणारे—म्हणजे हिंदूचें स्वराज्य स्थापणारे (आणि हिंदू म्हणजे अनेक जाती—पोट-जातींची खिचडी!) असें समजून त्यांना “वाळूची दोरी वळणारे,” अव्यवहारी म्हटलें आहे.

रवींद्रनाथांचें मनोगत समजण्यास मार्ग नाहीं ; पण हिंदवी = हिंदूचें, हें समीकरण मांडतांना गल्लत होत आहे एवढें नक्की. फार्सी-अफगाण भाषांत “हिंदवी” हा शब्द हिंदुस्थानचें, या अर्थीं रूढ आहे. हिंदवी भाषा, हिंदवी शिपाई, असा उल्लेख त्यावेळीं प्रचारांत होता. तेवढ्यावरून हिंदूचें राज्य, जातींचा बुजबुजाट असलेल्या हिंदूचें राज्य, असा अर्थ समजून छत्रपतींवर हल्ला चढविणें फक्त ब्रह्मो समाजिस्टांना म्हणून शोभेल. इतिहासकाराला तें मानवणार नाहीं आणि विश्ववंद्य थोर कवीला तर तें मुळींच रुचणार नाहीं.

सरदेसायांच्या “रियासती” मध्ये माहिती भरपूर आहे. साधनांचे उल्लेख पुष्कळ आहेत. परंतु साधनांची छाननी करून ग्राह्याग्राह्यतेबद्दल मतप्रदर्शन नाहीं. ऐतिहासिक व्यक्तीचें महत्त्वमापन करतांना सरदेसाई ठामपणें किंवा विचारपूर्वक कांहीं सांगतात, असें वाटत नाहीं. कित्येक वेळां तर “हें सरदेसायांचें मत” असें सांगण्याची आपणांस लाज वाटते—इतकें जुजबी किंवा अवास्तव मत त्यांच्या लेखणींतून प्रगट होतें. म्हणून जदुनाथांनीं त्यांना इतिहास-लेखन पद्धतीबद्दल दिलेला सल्ला (पत्र-संभार, पृ. ६२ ता. २७ मार्च १९३३ चें पत्र) विशेष उपयुक्त ठरतो. इतक्या वर्षांच्या सतत लेखनानुभवानंतरही सरदेसायांना हें महत्त्वमापन कां साधलें नाहीं याचें कोडें पडतें

पण भराभर काम हातावेगळें करून नवें काम पत्करण्याकडे त्यांची वृत्ति असल्याने निवांतपणानें विचार करण्याची, एकाच प्रश्नाचा निदिध्यास लावून घेण्याची, त्यावर तासन् तास “खर्च करण्याची” संवय सरदेसायांना नव्हती.

“शककर्ता शिवाजी” छापीत असतां “शिवाजीची योग्यता लिहा - इतर थोर पुरुषांशीं त्याची तुलना करा” असा आग्रह मीं धरला. ह्या निमित्तानें झालेल्या चर्चेचा सारांश असा कीं, “शिवाजीची योग्यता मोजण्याचें ठरविण्याचें सर्व साधन मीं उपलब्ध करून दिलें आहे. ज्यानें त्यानें आपापल्या मताप्रमाणें शिवाजीचें श्रेष्ठत्व ठरवावें.” शेवटीं ना, हो, करतां करतां, जदुनाथांचें उदाहरण दाखविल्यावर ते कबूल झाले. शिवछत्रपतींची तुलना सिकंदर, सीझर व बोनापार्ट, बाबर व आल्फ्रेड इत्यादिकांशीं केलेली आढळते. (शककर्ता शिवाजी पृ. २६४-६६) तिचा इतिहास - तिजबद्दलचा आग्रह असा होता.

श्रीशिवछत्रपती नंतर संभाजीची कारकीर्द झाली. त्याची योग्यता सांगतांना (उग्रप्रकृति संभाजी पृ. १००-१०१) टाळाटाळ आहे : “संभाजीच्या योग्यतेविषयीं जास्ती कांहीं सांगण्याची जरूर नाही. वर ठिकठिकाणीं त्याच्या गुणावगुणाचें स्पष्टीकरण करण्यांत आलेंच आहे.”

तिसरे छत्रपति राजाराम. त्यांजबद्दल देखील असें मत : वर ठिकठिकाणीं वर्णन केले आहे त्यावरून राजाराम छत्रपतीची योग्यता अजमावतां येईल (स्थिरबुद्धि राजाराम पृ. ९१)

पुण्यश्लोक शाहूची “योग्यता व निष्कर्ष” सुमारे ३०-३१ पृष्ठांत (१७७-२०८) सांगण्याचा प्रयत्न आहे. पण त्यांत उतारेच उतारे आढळतात. मधून मधून मत-प्रदर्शनादाखल वाक्ये आहेत - त्यांचा परस्परांशीं मेळ बसत नाही. पृ. १८६ वर शाहू छत्रपतीच्या चार लग्नांची माहिती आहे ; खेरीज एक रक्षा आणि दोन नाटकशाळा अशांचीं नांवें दिल्यानंतर शाहूचें “जनानखान्यावाहेर पाऊल पडलें नाही” हें निरीक्षण रास्त वाटतें. पण लगेच पृ. १८८ वर त्याची “राहणी साधी व विरक्त होती” असा शेरा आहे, त्यावरून काय समजावें ? यानंतर “निर्वैरत्वाच्या पायावर राज्याची उभारणी, अहिंसा मार्गाचा पुरस्कर, भूतदया हें वर्तनसूत्र, चित्तशुद्धीचें ध्येय, राष्ट्रपिता ही पदवी ... इत्यादि वर्णनावरून शाहू आणि महात्मा गांधी यांची गळत झाल्यासारखें वाटतें. समता-बंधुता हीं शाहूइतकीं पूर्वी कोणीं कारभारांत वापरलीं नाहींत, स्वावलंबनाचा विनभांडवली धंदा, वृहन्महाराष्ट्र चळवळीचें अधिष्ठान, अटकपार झेंडे नेले त्याचें श्रेय शाहूला ... अशा किती तरी उल्लेखांवरून सरदेसायांना नेमकें काय सांगावयाचें आहे, तें कळत नाही. शेवटीं मात्र ते म्हणतात : “थोरल्या शिवाजीचें कर्तृत्व मनांत आणलें म्हणजे शाहू पुष्कळसा हलका दिसतो यांत संशय नाही.” (पृ. १९९)

छत्रपतीनंतर पेशवे आणि पेशवाईतले दोन थोर कर्ते पुरुष नाना आणि महादजी. यासंबंधीही सरदेसायांनीं निर्णायक मत व्यक्त केलेलें आढळत नाही. ही त्यांची

“टाळाटाळ” नसून हा त्यांचा स्वभावविशेष होय. ऐतिहासिक घटनांचें महत्त्व पारखण्यास किंवा थोर पुरुषांच्या कर्तृत्वाचें मोजमाप करण्यास लागणारी “मानसिक” फुरसत सरदेसायांना लाभली नाही असें दिसते. बाजीराव (पहिला) बद्दल त्यांनीं म्हटलें आहे—

“ठिकठिकाणीं प्रसंगानुरोधानें दर एक विषयाची गुणदोषचर्चाही केली असल्यामुळें बाजीरावाच्या (पहिल्या) योग्यतेसंबंधानें निराळें वर्णन करण्याची जरूर राहात नाही.” (पुण्यश्लोक शाहू, पेशवा बाजीराव, पृ. ४१५)

हाच ठराविक सांचा नाना, रावबाजी आणि महादजी शिंदे यांच्या वांटणीस आला असला तरी ह्या निमित्तानें इतकी विविध माहिती एकत्रित आली आहे कीं सरदेसायांच्या मधुमक्षिका वृत्तीचें कौतुक वाटते. पण खऱ्या इतिहासकारानें करावयाचें मूल्यमापन त्यांनीं व्यवस्थितपणें कां केलें नाही तें मात्र कळत नाही.

पेशवा बाळाजीराव (नानासाहेब) याच्या एकट्यासाठीं त्यांनीं ४८७ पृष्ठांचा खंड लिहिला. (शककर्ता शिवाजी अवघ्या २८० पृ. चा !) पण त्याची ‘योग्यता’ स्पष्टपणें कुठेंच आढळत नाही. ‘योग्यता’ हें कलम पृ. ४५४-६६ पर्यंत विस्तारलें आहे खरें ; पण त्यांत समकालीन मत (नाना फडणिस बखरींतलें, पानिपत बखरींतलें) देऊन अवांतर पुष्कळ माहिती भरली आहे. माधवराव पेशव्यांबाबतही जवळ जवळ असेंच. “मृत्यु व योग्यता” हें अखेरचें प्रकरण ३०-३२ पृष्ठांचें आहे. त्यांत: “कर्तृत्वाचा आढावा” हें ६ वें कलमही आहे. पण मुद्देसूद रीतीनें ह्या पेशव्याची कर्तबगारी थोडक्यांत सांगितली नाही. पुष्कळ ठिकाणीं वाक्ये विखुरलेलीं आहेत. तीं एकत्र करून त्या पेशव्याचें वर्णन करतां आल्यास पहावयाचें ! त्यांतही एखादें वाक्य असें आढळते कीं तें वाचून पुस्तक वाजूस ठेवण्याची प्रवृत्ति बळावते. उदाहरणार्थ माधवराव पेशव्याबद्दल लिहितांना सरदेसाई सांगतात (निग्राहक माधवराव पृ. २४६) “मराठी राज्य इतक्या लवकर मोडलें कां याचें उत्तर दोन माधवराव पेशव्यांचा अकालीं मृत्यु होय हेंच समर्पक मानावें लागेल.”

“भले बुद्धीचे सागर” नाना. त्यांबद्दल सरदेसाई म्हणतात— “नाना फडणिसाच्या कारभाराचें, कर्तबगारीचें व योग्यतेचें भरपूर विवेचन पूर्वी ज्या त्या बाबतींत येऊन गेलें असल्यामुळें, त्यासंबंधानें स्वतंत्र विचार करण्याचें कारण राहात नाही. शिवाय तत्कालीन लेखकांचे अभिप्रायही ठिकठिकाणीं नमूद केलेलेच आहेत.” (मराठी रियासत - उत्तर विभाग-३ स. १७९५-१८४८ पृ. ११७.)

बाजीराव (दुसरा) संबंधींही असाच अभिप्राय व्यक्त आहे— “याच्या योग्यतेसंबंधानें लोकसमजुतींत पुष्कळ मतभेद असल्यानें आज नवीन अभिप्राय बनविण्यापेक्षां समकालीन लोकांचे अभिप्राय जास्त प्रमाणभूत मानतां येतील. सबब

तसे लेख खऱ्यांच्या व इतर पुस्तकांतून एकत्र करून खाली देण्यांत येत आहेत.
(कित्ता-पृ. ५४६)

आणि पाटिल बाबा शिंदे यांच्याबद्दल रियासतकारांचें मत : “महादजीच्या गुणदोषांचें विवेचन आज आपण नवीन करण्यापेक्षां तत्कालीन लेखांतच चांगलें मिळतें. असे नाना प्रकारचे लेख मार्गें सर्वत्र येऊन गेले आहेत.” (उत्तर विभाग-२ स. १७८४-९५, पृ. ४१६.) देवी अहल्याबाई होळकर मात्र या अभिप्राय टाळाटाळीला अपवाद ठरली. तिजबद्दल सरदेसायांनीं अभिप्राय स्पष्टपणें दिला आहे तो असा : “उत्तर मराठशाहीतील राष्ट्रीय भावनेच्या कर्तव्यगार माणसांत अहल्याबाईची गणना करतां येत नाही. दुय्यम प्रतीची कर्तव्यगारीसुद्धां तिच्यांत नव्हती... ऐहिक कर्तव्यापेक्षां पारमार्थिक पुण्यार्जनाकडेच तिनें सर्व लक्ष दिलें. देशभर पसरलेले घाट, मंदिरे किंवा अन्नछत्रें मराठशाही तारण्यास समर्थ झालीं नाहींत; उलट अद्यापपावेतो त्यांच्या चालवणीचा बोजा दरिद्री राष्ट्रास संभाळावा लागत आहे. त्याऐवजीं मराठी फौजा सिंध्याप्रमाणें पाश्चात्य पद्धतीवर तयार करण्यांत त्या पैशांतला अल्पांश खर्च होता तरी कांहीं चीज झालें असतें..... कोट्यवधि पैसा केवळ स्वतःच्या लहरीखातर ब्राह्मण-भोजनांसारख्या लौकिक कृत्यांत सारखा तीस वर्षें पावेतो उडविण्याचा तिला काय हक्क पोंचत होता ? ... कोल्हापुरकर ताराबाई किंवा जिजाबाई, सगुणाबाई निंबाळकर किंवा बायजाबाई शिंदे यांनीं आपापल्या परीं मराठशाहीची कामगिरी कांहीं ना कांहीं बजावली - एवढेंसुद्धां श्रेय अहल्याबाईच्या पदरीं पडूं शकत नाहीं... राज्यकारभारांतून तिनें सर्वथा निवृत्त झालें पाहिजे होतें..... मराठशाहीचा नाश झाला. त्याची बरीचशी जबाबदारी तिच्यावर आल्याशिवाय रहात नाहीं.” (उत्तरविभाग-२. पृ. ४१)

सरदेसायांनीं एवढ्यावरच आपला हल्ला थांबविला नाहीं. “अबला यत्र प्रबला ” या अर्थाचें एका “लेखका”चें (ता. २४-७-१७९३ चें) पत्र उद्धृत करून आपला हा स्पष्ट अभिप्राय त्यांनीं पुरा केला आहे.

हें मत स. १९२९ सालचें; त्यानंतरही तें बदललें नाहीं. जदुनाथांचें अहल्याबाई-विषयींचें अगदीं निराळें मत व्यक्त झाल्यानें ह्या एकाच ऐतिहासिक व्यक्तीचें मूल्यमापन दोन प्रकारचें पहावयास मिळतें. “महेश्वर दरबारचीं बातमीपत्र”* हातीं पडतांच जदुनाथांनीं तीं वाचून काढलीं - त्यांतल्या तारखा व इतर मजकूर तपासून दुरुस्त केला. आणि सरदेसायांस लिहिलें : (ता. १५ एप्रिल १९३७) : अहल्याबाईबद्दल माझा आदर अमर्याद वाढला ! इतके दिवस आपण तिला “देवी” म्हणत होतो. राज्यपदारूढ असतां, मालकीची धनदौलत असतां, साधेपणानें रहाणारी धार्मिक प्रवृत्तीची माताजी म्हणून तिला आपण मान देत होतो. तिनें देवळें बांधलीं; घाट बांधले; पुष्कळ पैसा

* महेश्वर दरबारचीं बातमीपत्रें (सं. द. ब. पारसनीस) खंड २ (मुंबई १९११)

दानधर्मोत् खर्च केला; जमिनी आणि गावे इनाम दिलीं. परन्तु आतां मला तिचे वेगळे स्वरूप दिसून आले. अस्सल. कागदपत्रांनिशीं आतां सिद्ध करतां येतें कीं ती अब्बल दर्जाची मुत्सद्दी होती. म्हणूनच तिनें इतक्या हिरिरीनें महादजीचा पाठपुरावा केला. तिच्या सहकार्याशिवाय - तिच्या आश्रयाशिवायही म्हणायला हरकत नाही - महादजीला औत्तरीय राजकाणांतलें श्रेष्ठत्व मुळींच लाभलें नसतें. त्यावेळची सर्व सामाजिक परिस्थिति मला आतां जणु कांहीं स्पष्टपणें दिसत आहे.”

पण सरदेसायांना हें मत पसंत पडावें कसें ? त्यांनीं जदुनाथांना लिहिलें : अहल्या-बाई थोर होती - कर्तबगार होती यांत शंका नाही. पण ती लष्करी बाबतींत चिक्कू होती. तिला ब्रिटिशांच्या वाढत्या आक्रमणाचा अंदाज आला नाही - तिनें महादजी शिंद्याशीं पूर्ण सहकार्य केले नाही ती बाईमाणूस म्हणूनच हें असें झालें (ता. २० एप्रिल १९३७.)

पहिलें स्वातंत्र्य-समर म्हणून ज्या राष्ट्रीय प्रसंगाची शतसांवत्सरी आम्हीं नुकतीच साजरी केली त्याबद्दल सरदेसाई म्हणतात, “पोषाख, दाढीमिशा किंवा चरबीचीं काडतुसें हीं केवळ निमित्त मात्र, बोलून दाखविण्याचीं कारणें, बनलीं. पोटास चिमटा बसला हें वंडाचें मुख्य कारण; आणि याच कारणास्तव थोड्याशा सैनिकांपलीकडे सामान्य जनतेला त्याची क्षिति वाटली नाही ”. एवढ्यावरच सरदेसायांचें हें निरीक्षण थांबलें नाही. ते म्हणतात : मीरत येथील सैनिकांची गोऱ्या अंमलदारांशीं वाचावाची होऊन दंगा सुरू झाला, तो जितक्या लौकर पसरला तितक्याच लवकर मोडलाही. त्या दंग्यांत कित्येक नाराज व्यक्तींनीं पुढें आपापले हात धुऊन घेतले असले, तरी सामान्य जनता उत्तरेत देखील उदासीनच राहिली, म्हणून, या बनावाने राज्यक्रांतीचें किंवा स्वातंत्र्याचें युद्ध हें भपकेबाज नांव कितपत शोभेल हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. (ब्रि. रि. उत्त. पृ. ४८५-८७)

याबाबत म्हणजे कर्त्या पुरुषांची योग्यता अजमावण्यांत जदुनाथांचा हातखंडा होता. इंग्रजी भाषा ते इतक्या डौलदारपणें लिहित कीं त्यांचीं वाक्ये कानांत घोळत रहातात. त्यांचे विचार अनुवादणें हें सोपें काम नसतें. सरदेसायांच्या बाजीराव (पहिला) खंडाला त्यांची इंग्रजी प्रस्तावना आहे. तींत त्या थोर पेशव्याची कर्तबगारी किती यथार्थरीत्या थोडक्यांत पण प्रभावीपणानें सांगितली आहे पहा ! जदुनाथ म्हणतात : “ मराठी राज्याचें स्वरूप पार बदललें आणि तमाम हिंदुस्थानांतल्या राजकीय बला-बलाची फेरवाटणी झाली. या दोन्ही घटनांचें श्रेय पहिल्या बाजीरावास दिलें पाहिजे. ” पुढें त्यांनीं म्हटलें आहे : “ एकोणिसाव्या वर्षी पेशवेपद बाजीरावास मिळालें तें वंशपरंपरेची पद्धत म्हणून नव्हे, तर बाजीरावानें आपल्या कर्तबगारीची चुणुक दाखविली आणि शाहूला माणसांची छान पारख होती म्हणून ! ” बाजीरावचें श्रेष्ठत्व पटविण्या-साठीं जदुनाथांनीं ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनचें नेपोलियनबद्दलचें मत उद्धृत केलें आहे : एकटा

नेपालियन एका बाजूस नुसता असला म्हणजे ५० हजार माणसांचे सामर्थ्य होय ! तद्वत् जदुनाथ सांगतात—शाहूचाही अभिप्राय होता. तो म्हणत असे की “एक लाख लष्कर तरी पत्करावे किंवा सडा बाजीराव घ्यावा असे कुणी म्हटल्यास मी बाजीरावच पत्करीन.” थोरपणा पटविण्यासाठी आणखी शब्द हवेत कशाला ?

मराठी इतिहासाचे इंग्रजी कागदपत्र म्हणून पूना रेसिडेन्सी दफ्तरांतले (१५) पत्रसंग्रह जदुनाथ आणि सरदेसाई यांनी मिळून संपादिले. त्यांत महादजी शिंदे पाटिलबावा यांजवढीलचा पहिला खंड (१७८५-९४) या कालातील पत्रांचा जदुनाथ संपादित आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत महादजीची योग्यता त्यांनी थोडक्यांत सांगितली आहे. त्याचप्रमाणे सरदेसाई संपादित पाटिलबावा शिंदे * यांचे कागद (६०८ पत्रे पृ. ९२२) प्रसिद्ध झाले त्या ग्रंथाला जदुनाथांची इंग्रजी प्रस्तावना आहे ती पहावी. महादजीची योग्यता किंवा पाटिलबावांचे राजकारणी कर्तृत्व त्यांनी किती समर्पकरीत्या सांगितले आहे.

उतार वयांतही सरदेसायांनी इंग्रजी ग्रंथलेखन पत्करले याचे विशेष कौतुक वाटते त्यांना स्वतःच्या इंग्रजी लेखनावद्दल विश्वास कमी वाटे. कांहीं तरी चुकते, जे साधायला पाहिजे ते साधत नाही, असा त्यांचा समज कां बळावला होता कोण जाणे. ह्या समजा-मुळेच जदुनाथांना त्यांनी विचारले असावे की लेखन शैली कशी कमवावी ? “तुम्हांला हें कसे साधते ?” ही सरदेसायांची पृच्छा जदुनाथांकडे पुष्कळ वेळां गेली आहे. म्हणून जदुनाथांनीही त्यांना व्यवहारी सल्ला दिला—तुमच्यासारख्याने परिपक्व विचाराच्या वृद्धाने इतिहास असा असा लिहावा असे सुचविले. नेमक्या त्याच पद्धतीने सरदेसाई वागले नसले, तरी इंग्रजी लिहिण्याचा त्यांनी निश्चय केला आणि त्याप्रमाणे मराठी छपाई पुरी होताच मराठी रियासतीला इंग्रजी पोषाख चढविण्याचे कार्य सुरू झाले.

शककर्ता शिवाजी लिहिले असता थोडी अलंकारी भाषा वापरण्याचा मुद्दाम प्रयत्न सरदेसायांनी केला. म्हणून शिवाजीच्या पराक्रमाचे “कलादशक” त्यांनी कल्पिले, ते अनुक्रमणिकेच्या आधी वेगळे छापले—

१ मावळांतील बच्चा	२ देशमुखांचा पुढारी	३ स्वराज्याचा भिक्षेकरी
४ स्वातंत्र्याचा कैवारी	५ स्वधर्माचा सेवक	६ महाराष्ट्राचा नियंता
७ सार्वभौमाचा उच्छेदक	८ स्वदेशाचा उद्धारक	९ सिंहासनाधीश्वर
१० हिंदुपदपातशाहीचा निर्माता.		

* Historical Papers re : to Mahadji Sindia : (Ed : G. S. Sardesai)
Alijah Darbar Press, Gwalior, 1937, Rs. 2-4-0.

रियासतींची ही चरित्रवार विभागणी होत असतांना अशा विचारांचा प्रभाव सरदेसायांच्या मनावर होत असावा असे वाटते. “शहाजी राजे भोसले” या पुस्तकांत सुद्धा “सगाईचा दावा”, इत साहजी है उत साहजहाँ, “इकडे आड तिकडे विहीर” अशीं प्रकरण-नांवे आढळतात. खुद्द शिवचरित्रांत अशीं प्रकरणांचीं अलंकारिक नांवे, छेदकांचे आकर्षक मथळे, असा फरक दिसतो. “मिळाले वारभाई - बुडाली चंद्र राई”, “प्रतिपच्चंद्रकला फैलावली”, “सुरतेची बेसुरत”, “दिवाणी आममधील मात”, “सुबुद्धीचा चंद्रमा मावळला”,...हे मथळे त्याच शैलीचे द्योतक होत.

आपल्या मराठी रियासतींना इंग्रजी पेहराव चढवितांना देखील ह्या अलंकारी भाषेचा विसर सरदेसायांनीं पडून दिला नाही, इतकी त्यांना ती आवडली असावी. मराठी रियासतींच्या आठ विभागांचे मिळून इंग्रजी तीन खंड झाले. “न्यू हिस्ट्री ऑफ दि मराठाज्” असे त्यांचे नांव. त्यांचे दुसरें मुद्रण सध्या उपलब्ध आहे.

खंड १ — स. १६००-१७०७

२ — „ १७०७-१७७२

३ — „ १७७२-१८४८

अशी त्यांची काल-विभागणी होते. पहिल्या खंडांतील शिवचरित्रांत “दि फर्स्ट फेज् ऑफ दि मून” (=प्रतिपच्चंद्रकला), “दि मून सेटस्” (=सुबुद्धीचा चंद्र मावळला) आणि “संभाजी दि व्हॉयोलंट” (=उग्रप्रकृति संभाजी) अशीं प्रकरणे आली आहेत. त्याचप्रमाणे “दि लायन बीअर्डेड इन हिज् डेन” असेही अलंकारी नांव एका प्रकरणास आहे. सिंहाच्या गुहेत शिरून त्याची दाढी उपटण्याचा हा उपक्रम छत्रपतींच्या आगरा भेटीसंबंधीं आहे हे सांगणें न लगे. अलंकारी भाषेचा हा उपक्रम पुढील चरित्र-खंडांत आढळत नाही.

“मेन करन्टस्” म्हणजे मराठी इतिहासाचें सार समजावें. जदुनाथ पाटण्यास असतांना त्यांनीं सरदेसायांचें नांव “रीडरशिप लेक्चरर” म्हणून सुचविण्याची व्यवस्था केली. आणि या निवडीवर रीतसर शिक्कामोर्तव होण्यापूर्वीच सरदेसायांना व्याख्यानांची तयारी करण्यास सांगितलें (ता. २४ फेब्रु. १९२६). “सहा सात व्याख्यानें लिहावीं. मराठेशाहींतील फक्त ढोबळ बावी, महत्वाच्या व्यक्ती, यासंबंधीं उल्लेख करावा. सध्या कागदपत्रांचें संशोधन कसे चाललें आहे, किती व्हावयाचें आहे, इत्यादि माहिती सांगावी” इत्यादि सूचना दिल्यावर जदुनाथ लिहितात - “सप्टेंबर ऑक्टोबर हे दोन महिने तुम्ही येथे माझ्या घरीं काढावे. तेवढ्यांत ह्या व्याख्यानांची तयारी करतां येईल. तुम्हांसाठीं वेगळें स्वयंपाकघरही आहे. नंतर तुमच्याबरोबर काशी, बुद्धगया, राजगृह या ठिकाणीं येईन.” सरदेसायांकडून काम छान करून घेण्याचीही आतुरता आहे. त्यांच्या, त्यांच्या पत्नीच्या धार्मिक भावना जपण्याची उत्कट इच्छा देखील यांत आहे. शिवाय सफरीचें, स्वतः बरोबर येण्याचें, विलोभनही दाखविण्यास जदुनाथ विसरले

नाहींत ! ही तळमळ, ही उपयोगी पडण्याची वृत्ति, परोत्कर्षासाठीं झटण्याची ही स्वयंसेवकी तयारी, फार विरळा आढळते.

यानंतर सुमारे एक महिन्याने (ता. २८ मार्च १९२६) जदुनाथांचें पत्र सरदेसायांस गेलें. त्यांत युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षामोर्तवाची खबर असून पुनः मागल्या पत्रांतली, दोन महिने पाटण्यास काढण्याची विनंती केली आहे. †

यानंतरचें पत्र उपलब्ध आहे तें “ मेन करंटस् ” च्या कलकत्यांतील छपाई-संबंधीं. म्हणजे जदुनाथांनीं किती कामें पत्करलीं पहा — युनिव्हर्सिटीतर्फें निवड करण्यापासून, व्याख्यानांची तयारी करून दिल्यानंतर, तीं छापून काढण्याचीही तजवीज त्या थोर पुरुषानें आपण होऊन पत्करली. अशांच्या ‘ कच्छपीं ’ सरदेसाई लागले. यांत आश्चर्य कसलें ?

‘ मेन करंटस् ’ म्हणजे ७ व्याख्यानांचा ऐवज आहे. पहिल्यांत महाराष्ट्र धर्माचा अर्थ सांगितला असून त्या ध्येयामुळें राष्ट्राचें हिताहित काय साधलें याचा विचार आहे. दुसऱ्यांत महाराष्ट्रांतील ऐतिहासिक संशोधनाचा आढावा आढळतो. तिसऱ्यांत श्रीशिव-छत्रपतींच्या हिंदुपदपातशाहीच्या ध्येयाची चर्चा आहे. चौथ, सरदेशमुखी, सरजामी इत्यादिकांचा उगम, त्यांचे बरेवाईट परिणाम वगैरे माहिती आहे. शाहूच्या अमदानींत मराठशाहीचा प्रसार हा चौथ्या व्याख्यानाचा तर मुस्लीम राज्यकर्त्यांशीं संघर्ष हा पांचव्याचा विषय आहे. नाना-महादजी या दुकलीसाठीं एक स्वतंत्र व्याख्यान खर्ची घातल्यावर शेवटच्या व्याख्यानांत मराठी सत्तेच्या अंताचीं कारणें सांगितलीं आहेत. एकरंदरीनें मराठी इतिहास समजाऊन घेण्यासाठीं हें पुस्तक उपयुक्त ठरतें.

प्रास्ताविक निवेदनांत सरदेसायांनीं आपल्या मर्यादा मोकळ्या मनानें सांगितल्या असून कित्येक ‘ साहेबी ’ अपसमज प्रसृत आहेत, ते खोडून काढण्यापुरती आपली ही धडपड असल्याचें त्यांनीं स्पष्ट लिहिलें आहे. “ मेन करंटस् ” ची दुसरी आवृत्ति मुंबईस छापण्याच्या वेळीं सर जदुनाथांनीं एक टिपण करून सरदेसायांकडे पाठविलें. त्याची नक्कल माझ्या संग्रहीं आहे. पहिलें (टायटल) पान कसें असावें, टाइप कोणता वापरावा, ग्रंथकर्त्याचें नांव, त्याचें कार्य, हें कसें छपावें ... इत्यादि सूक्ष्म विचार बंगाल्यांत बसून जदुनाथांनीं केल्या आणि तो सुवाच्य अक्षरांनीं लिहून सरदेसायांकडे पाठवून दिला. त्याब्रहुकुम तें पुस्तक छापून झालें—हें सांगण्याची गरज नाहीं.

या टिपणाबरोबर आंतील मजकुराबद्दल कांहीं पृष्ठवार, ओळीवार, दुरुस्त्या सुचविलेल्या आढळतात. त्यांवरून प्रत्येक आवृत्तीच्या वेळीं सुधारणा, दुरुस्त्या, जादा माहिती देण्याबद्दल सर जदुनाथ किती जागरूक होते तें समजतें. मुख्य म्हणजे त्यांचा विचार व्यक्त होतो. जदुनाथांनीं लिहिलें—

† ही पत्रे छापलीं नाहींत. मजजवळ त्यांच्या नकला आहेत.

पृ. ३८ : सरकार (= प्रो० जदुनाथ) यांचा दृष्टिकोन मुसलमान इतिहासकारांचा आहे असे म्हणणे चूक होय. त्यांनीं जे फार्सी साहित्य वापरलें, त्या साहित्याचे बहुतेक लेखक हिंदु होते—किंवा हिंदु अधिकाऱ्यांचे नोकर होते. शिवाय त्यांनीं (=सरकारांनीं) राजपुतांचीं व हिंदी भाषेतलीं कागदपत्रें अभ्यासलीं आहेत. म्हणून प्रो० सरकार यांचा “उत्तर हिंदुस्थानी” पक्ष हवा तर म्हणावा आणि राजवाड्यांचा (इतिहाससंशोधक) “दख्खनी” पक्ष समजावा.

या सूचनेचें कारण असें कीं सरदेसायांनीं पहिल्या आवृत्तींत “हिंदु-मुसलमान” दृष्टिकोनाचा उल्लेख केला. आणि प्रो० जदुनाथ सरकार हे मुसलमानी इतिहासकारांचे प्रतिनिधी मानले. त्या मानानें राजवाडे सर्वस्वी मराठी साहित्यावर अवलंबून रहाणारे, “हिंदू”चे प्रतिनिधी ठरेल.

दुसरा उल्लेख शहाजी-शिवाजीसंबंधी आहे. तोही आहे तसाच उद्धृत करणें आवश्यक आहे. —

“ शहाजीनें आपलें स्वातंत्र्य कधींच जाहीर केलें नाहीं. तो स. १६६२ - ६३ पर्यंत विजापुरचा नोकर होता - विदनूर, सौडें, या मोहिमांत तो आदिलशहाचा आज्ञाधारक म्हणूनच कामावर होता. शिवाजीनें आपल्या हयातींत कोणालाही आपला “मालक” म्हटलें नाहीं—मानलें नाहीं. पिता-पुत्रांमधील हा मुख्य फरक आपटे—पोतदारांना मुळींच उमगला नाहीं—त्यांच्या मालेंत आतां गो. स. सरदेसाई जाऊन बसले !!!

परंतु सरदेसायांचें हें पुस्तक सर्वत्र मान्य व्हावें म्हणून जदुनाथांनीं किती खटपट केली याची चुणुक ता. १ मे १९३४ च्या पत्रांत (अप्रकाशित मजकुरांत) आढळते. कलकत्ता, डाक्का व पाटणा विद्यापीठांत तें एम्. ए. च्या अभ्यासक्रमांत पाठ्य-पुस्तक म्हणून समाविष्ट झाल्याची बातमी आहे. लखनौ आणि नागपुर येथें तें “ लवकरच नेमतील ” ही खात्री व्यक्त झाली आहे. मुंबईच्या युनिव्हर्सिटीचे व्हा. चान्सेलर माझ्या परिचयाचे नाहींत—मद्रासचे बदलले आहेत—पहिले माझ्या ओळखीचे होते. प्रत्यक्ष भेटांत मुंबई—युनि. च्या व्हा. चॅन्सेलरना काय सांगायचें तें सांगीन ... असा धावता रिपोर्ट जदुनाथ देतात ! इंग्लंडमध्ये अशा कार्याचें चीज लवकर होतें म्हणून मी माझ्या मित्रांना लिहीत आहे—असें आश्वासन दिलेलें आढळतें.

याच पत्रांत शेवटीं एक छोटीशी सूचना आहे : सोबतच्या पत्रावर सही करून तें लंडनला ल्यूईस कं. (पुस्तक-विक्रेते) कडे पाठवा—१० प्रती धाडून द्या ! स्वतःचें वजन खर्च करून लंडनमधील पुस्तक-विक्रेत्याकडे “ मेन करंट्स ” पाठवून देण्याची कोण ही खटपट आणि ही केवळ मित्रकार्य म्हणून जदुनाथांनीं केली. तिचें कौतुक किती करावें ?

जदुनाथांच्या चौफेर व्यासंगाची खूण म्हणजे “मोगल कले*” च्या चित्रमय प्रबंधाला लिहिलेली प्रस्तावना ! तींत किती तरी विविध माहिती जदुनाथांनी दिली आहे. ताजमहालसाठी रंगारंगाचे “दगड” “खडे” कुठून आणले ती यादी पहा (p-x) मशिदीच्या अंतर्वाह्य रचनेचा तपशील दिला आहे तो पहा (p. vi-vii) मोगल कलेचें संमिश्र स्वरूप जदुनाथांनी थोडक्यांत पण यथार्थ समजावून दिलें आहे.

चैतन्य लीलामृत सांगतांना जदुनाथ भक्तिरसांत भिजलेले दिसतात. निवेदिता, विवेकानंद, दाराकृत वेदान्त चर्चा, शक्तिपूजेचा प्रसार, इत्यादि निबंध-प्रबंध त्यांनी लिहिले; तेव्हां त्यांना परमार्थाची, धार्मिक वाङ्मयाची ओढ नव्हती असें म्हणतां यावयाचें नाही. टागोर, जगदीशचन्द्र बोस, अशांच्या सहवासामुळे स्वतः जदुनाथ ब्रह्मो-समाजांत सामील झाले नसले तरी त्यांच्यांत पाखंडीपणा नव्हता असें दिसतें. सरदेसायांना धार्मिक विषय आवडत नसत. महाराष्ट्रांतला सुधारक हा निरीश्वरवादी - (वेगळ्या अर्थानें नास्तिक) - असावयाचा तसे सरदेसाई होते. म्हणून तर सरदेसायांना ‘देवी’ अहल्याबाईंचा एवढा राग आला नसेल ना ? धार्मिक प्रकृतीचें लिखाण सरदेसायांनी लिहिलें नाहीं एवढें खरें. अस्तु.

इतिहासकाराचें पोक्त पण विचारपूर्ण मत जदुनाथांनी व्यक्त केलें आहे, तें मोगल साम्राज्याचा अस्त - (४ था खंड) या ग्रंथाच्या अखेरीस. जन्मभर त्यांनी आपल्या अभ्यासाचा विषय निवडला तो मोगल साम्राज्याचा होता. त्याचा अस्तकाल त्यांनी चार खंडांत मिळून वर्णिला होता. ब्रिटिश साम्राज्याचा सहवास, तें साम्राज्य लोपेपर्यंत, त्यांस लाभला होता; ते कंपनियन ऑफ दि इंडियन एंपायर होते. यामुळे मोगल-ब्रिटिश साम्राज्यवटींची तुलना त्यांच्यासारख्या मुरब्ब्यानें करावी हें स्वाभाविक होतें. त्यांचें एतत्संबंधीं लिखाण म्हणजे अपूर्व साहित्याचा लाभ म्हणावा. जातीच्या, पट्टीच्या इतिहासकारानें आपल्या तपस्येचा, निरीक्षणाचा “अर्क” काढला असें वाटतें. मार्मिक दृष्टीचा तो विलास आहे. ब्रिटिश अमदानींत हिंदुस्थानची प्रगति कोणती आणि अधोगति कोणती साधली हें लुंग्यासुंग्या लेखकाला सांगतां येणार नाही. या दृष्टीनें “अस्त” खंडांतल्या चौथ्यांतलें शेवटचें प्रकरण ‘जुनी आणि नवी व्यवस्था’ हें समग्र वाचनीय, मननीय ठरतें. त्यांतील कांहीं भाग उद्धृत करण्याचा मोह आवरत नाही.

“ब्रिटिशांनीं आपलें (हिंदुस्थानचें) विश्वस्तपद सोडलें (स. १९४७), तेव्हां त्यांनीं हिंदी जनतेला राजकीय शिक्षण दिलें नव्हतें. त्यांना स्वावलंबी बनतां येईल अशी

* Glimpses of Mughal Architecture : Intr.: Sir Jadunath Sarkar Text : Dr. S. K. Saraswati : Ed. : A. Goswami : Calcutta 1953 (?) यांत १४ बहुरंगी आणि ३१ एकरंगी विशाल चित्रे आहेत. प्रकाशक-बहुधा गोस्वामी असावेत. “गोसाँ अँड को.” च्या छापखान्यांत हा ग्रंथ कलकत्त्यास छापलेला दिसतो. भारत सरकार, बंगाल सरकार व अनेक धनिक व्यापारी व कंपन्या यांचे आभार प्रारंभीं मानले आहेत.

व्यवस्था केली नव्हती ... ब्रिटिशांकडील सार्वभौम सत्ता भारतीयांकडे आली ती एक क्रांतीच होती; तिजमुळे रक्तपात, नासधूस, विध्वंस, आणि जनतेची गांजणूक, फ्रेंच राज्य-क्रांतीमुळे झाली तेवढी झाली. फरक एवढाच की फ्रान्समध्ये राज्यकर्त्यांच्या आडमुठेपणाने बहुतेक गोंधळ माजला तसा अत्यंत अल्प, ब्रिटिशांमुळे माजला. . . म्हणून ब्रिटिश, अधिकारी (हिंदुस्थानांतून) निघाले, ब्रिटिश सत्तेने काढता पाय घेतला, तेव्हा भारतीय राष्ट्रीय अधिकारी त्या सत्तेची जागा घेण्याइतके समर्थ झालेले नव्हते.”.....

“भारतांत आढळणारे नैतिक आणि बौद्धिक नव-चैतन्य म्हणजे ब्रिटिशसाम्राज्यवादी प्रचंड वैभवाची साक्ष होय. जगाच्या इतिहासांत ह्या नव-चैतन्याला तोड नाही. आधुनिक भारत स्वतंत्र आणि संपूर्णतया सार्वभौम राष्ट्र आहे. ही राजकीय प्रगति ब्रिटिश साम्राज्यवादामुळे साधली. म्हणून हिंदूभूचे सुपुत्र - बंकिमचंद्र चतर्जी, प्रफुल्ल चंद्र रे आणि गोपाळ कृष्ण गोखले, म्हणत असत की मोगल साम्राज्याचा अस्त आणि ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय या घटनांत ईश्वरी योगायोगाचे सूत्र आढळते.”

जदुनाथांचे व्यापक वाचन आणि खऱ्या इतिहासकाराची त्यांची भूमिका यथार्थतेने पहावयाची असल्यास एक छोटेखानी पुस्तक (पृ. ९६-५ वी आवृत्ति) पहावे. “इंडिया थू दि एजीसू” हे त्यांचे नांव. स. १९२८ मध्ये मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या वतीने सर विल्यम मेयर लेक्चर्स त्यांनी दिली ती ही व्याख्याने. त्यांतील प्रकरणे सांगितली असतां जदुनाथांची ऐतिहासिक भरारी किती उंचीवरून होती हे समजेल.

(१) आर्यांची देणगी; (२-३) बौद्धधर्म आणि त्याचा हिंदुस्थानांतला वारसा; (४) मुसलमानी अमदानीमुळे घडलेले फेरफार; (५) इंग्रजांनी भारतवर्षाला दिलेल्या देणग्या; (६) ब्रिटिशांमुळे अवतरलेले नवे युग; (७) ब्रिटिशांच्या हातून हिंदुस्थान कां गेले ?

ह्या पुस्तकांतील विचार-संपदा मोठी आहे; व्यापक आहे; उच्च प्रकारची आहे. आर्य-संस्कृतीमुळे आम्हांस कोणत्या नव्या गोष्टी लाभल्या, त्यांची त्यांनी यादी केली आहे. तशीच लाभालाभाची यादी बौद्धधर्म, इस्लामी राजवट आणि ब्रिटिश अमदानी या प्रत्येकाच्या वावर्तीत केली असल्याने आपल्या निम्म्या शतकाच्या तपस्येचे हे सारच या ज्ञानवृद्धाने सांगितले आहे असे वाटते. म्हणून ह्या पुस्तकाचे महत्त्व वेगळे आहे. जदुनाथांच्या ऐतिहासिक गुणांचा प्रभावी परिचय ह्या पुस्तकाने होतो - तसा इतर कशानेही होत नाही. एकाद्या काल खंडाची कथा संगतवार सांगणे हे त्यांना जितक्या सहज साधत होते, तितक्याच सुलभतने त्यांनी वीस पंचवीस शतकांचा आढावा घेतलेला पाहून, त्यांच्या व्यापक पण तीक्ष्ण दृष्टिक्षेपाची प्रचीति मिळते.

ब्रिटिश रियासतीमुळे घडलेल्या गुणदोषांची चर्चा मोठी मार्मिक आहे. ब्रिटिशांची बनियेगिरी ओळखून जदुनाथांनी हा “ताळेबंद” जमाखर्चाच्या पद्धतीने

मांडला आहे. परंतु त्यांत देखील स्पष्टवक्तेपणाची, सूक्ष्म निरीक्षणाची जाणीव सारखी होत रहाते. कारण शेवटीं शेवटीं स्वराज्यांतील कारभाराबद्दल 'दोन' शब्द लिहिणें क्रमप्राप्त होतें. ते लिहितांना सत्तारूढ पक्षाला 'सरकारी' सडेतोडपणाचा 'अहेर' द्यावा लागला. तो देतांना "धंदेवाईक राजकारणी" (प्रोफेशनल पोलिटिशियन) या शब्दाची व्याख्या, अधिकृत कागदपत्रांच्या आधारे देण्यास जदुनाथ विसरले नाहींत. ब्रिटिशांच्या धरसोडीच्या धोरणामुळे काँग्रेस पुढाऱ्यांची मनोवृत्ति कशी विकृत झाली - तिचे दुष्परिणाम काय झाले, हें इतक्या मोजक्या शब्दांत जदुनाथांनीं सांगितलें आहे कीं त्यांच्या डौलदार कथनशैलीचें कौतुक केल्यावाचून रहावत नाहीं.

असा तमाम भारतीय इतिहासाचा आढावा घेण्याचें प्रयोजन सरदेसायांना पडलें नाहीं. त्यांनीं सुमारे हजारवाराशें वर्षांचा इतिहास तीन रियासतींत मिळून लिहिला खरा. 'शालोपयोगी भारतवर्ष' हें क्रमिक पुस्तक त्यांनीं लिहिलें; त्यांत अधिक विशाल क्षेत्र त्यांच्या निरीक्षणार्थ उपलब्ध झालें. पण इतिहासकाराची म्हणतात ती उच्च बैठक - विहंगावलोकनाची दृष्टि - त्यांना नसल्यानें त्यांच्या ह्या कर्तबगारीची ओळख झाली नाहीं. निरनिराळ्या ऐतिहासिक व्यक्तींची कर्तबगारी वास्तविक रीत्या पारखण्याचें ज्यांनीं टाळलें - त्यांची ती टीकात्मक दृष्टि परिणत झाली नसावी असें वाटतें. कारण ही दृष्टि अशा तशांना साधत नाहीं. ती अभ्यासानें, चिंतनानें, व्यापक तुलनेनें साध्य करून घ्यावी लागते. जदुनाथांना ती साध्य झाली; तिजसाठीं त्यांनीं जन्मभर अपार परिश्रम केले; आणि सरदेसायांच्या दीर्घ व्यासंगामुळे देखील ती साधली नाहीं - असा अभिप्राय उभय इतिहासकारांच्या ग्रंथांचें धावतें परीक्षण केलें असतां, पदरीं पडतो.

"माझी संसार यात्रा" हें सरदेसायांचें आत्मचरित्रवजा पुस्तक आहे तसें जदुनाथांनीं फारसें लिहिलें नसलें, तरी दोन लेख विशेष महत्त्वाचे आहेत. पहिला "मॉडर्न रिव्ह्यू"त (जाने. १९५८) प्रसिद्ध झाला. त्यांत त्यांनीं आपली स्वतःची ग्रंथसंपदा कशी जमविली - आपला संग्रह एवढा अपूर्व कसा झाला, याबद्दल बरीच उपयुक्त आणि नवी माहिती पहिल्यानें व्यक्त केली आहे. दुसरा लेख अप्रकाशित असून तो माझ्या संग्रहीं आहे. त्यांत त्यांनीं आपल्या शालेय गुरुजींचें केलेलें वर्णन मोठें हृद्य आहे. तें वाचून प्रत्येकाला आपल्या शालेय जीवनाची आठवण झाल्यावाचून रहाणार नाहीं.

"संसार यात्रे" चा संसार नेहमींच्या टाइपांत उण्या पुण्या दोनशें पृष्ठांत मावण्याएवढा आहे. आपली इहलोकींची यात्रा संपविण्यापूर्वीं सुमारे चार वर्षे त्यांनीं ही "यात्रा" संपविली. तींत एकूण आठ टप्पे (प्रकरणे) आहेत. शिक्षणाचे सुयोग, ज्ञानार्जनाची संधि, या दोन प्रकरणांत कौटुंबिक हकीकत आणि शिक्षणाचा इतिहास येतो. तिसऱ्यांत कांहीं स्मरणीय अनुभव सांगितले आहेत. सयाजीरावांची तीन तपांची सेवा हा चौथ्या प्रकरणाचा विषय; पांचव्यांत आमचें

कौटुंबिक जीवन सांगितल्यावर ऐतिहासिक पत्रसंभाराची माहिती सहाव्यांत येते. माझे सत्कार समारंभ वर्णन केल्यावर खाचखळगे हे आठवे व अखेरचे प्रकरण आढळते. यांतील छायाचित्रे फार चांगली, जुनी व ऐतिहासिक महत्त्वाची आहेत.

आत्मचरित्र, रियासतकारांचे आत्मचरित्र, नव्वदी गाठलेल्या विद्वान् लेखकांचे आत्मचरित्र, ह्या दृष्टीने ह्या पुस्तकाचे महत्त्व वाढते—अपेक्षा उंचावतात. परंतु त्या पुण्या होत नाहीत. निराशा पदरीं येते. मात्र नव्वदीच्या घरांतला साहित्यिक उद्योग, म्हणून याची प्रशंसा करतां येते. इतक्या उतारवयांतही कांहीं तरी काम हवे म्हणून पत्करलेली ही कामगिरी कौतुकाची ठरते. पण ऐतिहासिक, साहित्यिक किंवा कथनपर गुण या पुस्तकांत फारसे प्रत्ययास येत नाहीत. वास्तविक सयाजीरावांसारख्यांच्या सहासांत तीन तपे काढल्यानंतर, जदुनाथ सरकारांशी चार तपांचा अविरत स्नेह राखल्यामुळे, किती तरी विविध व्यक्तींचे दर्शन झाले असले पाहिजे; किती तरी संस्मरणीय प्रसंग सरदेसायांच्या जीवनांत आले असले पाहिजेत. अशा विविध प्रसंगांनी नटलेल्या सजलेल्या भरगच्च जीवनाची प्रचीति “संसार यात्रा” वाचून येत नाही. माझ्यासारख्याला तर तींतला नीरसपणा अधिक जाणवतो. कांहीं कांहीं ठिकाणी अर्ध-सत्य दर्शन होतें. पुस्तक तयार झाल्यावर त्यांतील कांहीं पृष्ठे काढून टाकावीं लागलीं, (पृ. १२९-३२). इतिहासलेखनांत, सत्यासत्य पारखण्यांत, तीनशें वर्षांपूर्वीचा महाराष्ट्राचा इतिहास नव्याने लिहिण्यांत, ज्या वृद्धाची उभी हयात खर्ची पडली त्याला स्वतःचा जीवन वृत्तांत यथार्थ रीत्या लिहितां येऊं नये, त्यांत सत्यापलाप आढळावा, ह्या जाणिवेनें मला वेदना होतात. शिवछत्रपतींच्या, पेशव्यांच्या जीवननिवेदनांत एकाद्या दिवसाची चूक ज्या रियासतकारांना खपली नाही, किंवा त्यांच्याबद्दल थोडासा जरी विपर्यास झाला तरी तो खोडून टाकण्यासाठीं जे धावून जात, त्याच रियासतकारांचे आत्मचरित्र असें दोषास्पद असावे, याचे दुःख होतें. कदाचित् ह्या बाबतींत माझ्यासारख्याची साक्षेपी दृष्टि दोषास्पद असावी. आत्मचरित्राला इतिहास-ग्रंथांची कठोर-कसोटी लावायची नसते असें तर नव्हे ?

जदुनाथांच्या लिखाणांत माहिती अगदीं ठासून भरलेली आढळते आणि किती विविध प्रकारचे विवचन ते करतात ! मॉडर्न रिव्ह्यूंतील त्यांच्या लेखावरून बोध होतो तो—

- १ चांगलीं इंग्रजी पुस्तके हिंदुस्थानांत कशीं येत; ‘जुन्या पुराण्या’ जिनसा विकणारांकडे तीं कां मिळत ?
- २ विलायतेंत अशीं पुस्तके कुणांकडे मिळत; तीं मागविण्याची संवय जदुनाथांना कशी जडली ?
- ३ लष्करी इतिहासाची आवड त्यांना कां लागली ? लष्करी इतिहास लिहितां यावा म्हणून तयारी कशी, कोणत्या ग्रंथांधारें करतां येते ?

म्हणून जदुनाथांच्या जीवनांतील (जीवनोत्तर प्रकाशित झालेलें) अखेरचें पुस्तक भारतीय लष्करी इतिहासाचें आहे—आत्मचरित्रपर नाही. आणि वेळ जाण्यास कांहीं तरी साधन म्हणून त्यांनीं हा लष्करी इतिहास लिहिण्याचें पत्करलें नाही. आपल्या परिपक्व अनुभवाचें सार त्यांनीं त्या अखेरच्या ग्रंथांत ठासून ठासून भरलें आहे. “मिलिटरी हिस्ट्री ऑफ इंडिया” हें जदुनाथांचें पुस्तक त्यांच्या ऐतिहासिक संशोधकी तपस्येचें शेंडेफळ मानतां येतें. त्याच्या मृत्यूनंतर तें प्रसिद्ध झालें (सप्टें. १९६०). यांत प्रथम सलामींत स्पष्ट सूचना आढळते. “भारतवर्षांत झालेल्या प्रत्येक लढाईचें वर्णन ह्या पुस्तकांत नाही. वेढे किंवा नाविक चकमकी यांचा विचार येथें केला नाही. ज्या लढायांपासून लष्करी अभ्यासकांना कांहीं शिकतां येण्यासारखें आहे, अशा लढायांची छाननी येथें केली आहे.” एवढें सांगितल्यावर मूळ पुस्तकाच्या पहिल्या पानावर अर्धी अधिक तळटीप आढळते. जुन्या लढायांचा इतिहास आजच्या लढवय्यांना काय कामाचा ? हा प्रश्न स्वतःच उपस्थित करून त्याचें उत्तर मोठ्या तर्ककुशलतेनें दिलें आहे. विनाकारण वाद वाढविण्याच्या भरीस न पडतां जदुनाथ म्हणतात, “ब्रिटनसारखें कमालीचें व्यवहारी राष्ट्र लष्करी अभ्यासासाठीं विद्यापीठांत खास व्यवस्था करतें तें उगाच नव्हे.” एवढें सांगितल्यावर टाइम्स लिट. सप्लीमेंट (लंडन) मधील ता. ३० मे १९५२ चा एक उतारा दिला आहे. सर हर्वर्ट रिचमंड यांच्या चरित्रपरीक्षाच्या निमित्तानें ‘टाइम्स’ नें व्यक्त केलेले विचार, रिचमंडच्या कर्तबगारीचें वर्णन, सांगितल्यावर जदुनाथ म्हणतात—“बिगर लष्करी माणसानें हा लष्करी इतिहास सांगण्याचें प्रयोजन असें आहे. आधुनिक स्वतंत्र भारतसंरक्षणाची जबाबदारी पत्करलेल्या लढवय्या शिपायांनीं आणि नौ-सैनिकांनीं गतकालांतील भारतीय लढायांची कसून छाननी कां केली पाहिजे हें या (उताऱ्या) वरून कळेल.”

ह्या पुस्तकांत एकंदर प्रकरणें २१ आणि दोन परिशिष्टे आहेत. पहिल्या प्रकरणांत विवेचन आहे तें भौगोलिक परिस्थितीमुळें लष्करी धोरणावर काय परिणाम होतो त्यासंबंधीं. सिकंदरकालीन समाज आणि शिपाई यांची तुलना पोरसच्या शिपायाशीं व समाजस्थितीशीं दुसऱ्या प्रकरणांत केली आहे. नंतर शिकंदर-पोरस यांच्या ऐतिहासिक सामन्याचें जणुं काय ‘चक्षुर्वै सत्यम्’ वर्णन आढळतें. इस्लामी हल्ले हा चवथ्या प्रकरणाचा विषय. शहाबुद्दिन घोरी आणि पृथ्वीराज चव्हाण यांच्या दोन लढाया पांचव्या प्रकरणांत सांगितल्या आहेत. तुर्कांची लष्करी तयारी कशी होती हें चिकित्सक दृष्टीनें वर्णिल्यावर सातव्या प्रकरणांत “पहिलें पानिपत;” आठव्यांत “बाबर-संग” अशा दोन लढायांचा तपशील दिला आहे. मोगलांनीं बंगाल कसा काबीज केला हें ११ व्या प्रकरणांत सांगितलें असून हळदीघाटची लढाई १२ व्या प्रकरणांत चिकित्सेसाठीं निवडली आहे. तेराव्या प्रकरणांतली लढाई आमच्याकडे

पुष्कळानीं ऐकिलीही नसावी. ती आहे स. १६१२ मधील दौलंबपुरची (पूर्व बंगाल्यांतली). हा मोगल-पठाणांमधील शेवटचा सामना म्हणून जदुनाथ म्हणतात.

तालीकोट, भातवडी, ह्या दक्षिणेंतल्या दोन महत्त्वाच्या लढायांचें सविस्तर वर्णन सांगून झाल्यावर दिल्लीच्या तख्तासाठीं झालेल्या चार लढायांचा सूक्ष्म अभ्यास केला आहे. त्यानंतर निजाम-उल्मुल्कच्या तीन लढाया—रतनपुर, बाळापुर व साखरखेडा; याजीरावची पालखेडची मोहीम—अशा क्रमानें युद्धवर्णन विराम पावतें. मोगलांचें लष्कर हें शेवटचें प्रकरण (२१) झाल्यावर मराठा लढवय्यांची रीत आणि हत्तींचा लष्करी उपयोग हीं दोन परिशिष्टे दिलीं आहेत. बहुतेक लढायांत सविस्तर माहिती तर आहेच; पण लष्करी बल-स्थलनिदर्शक नकाशेही आहेत.

वर वर पहाणाराला कोडें पडतें कीं या पुस्तकांत तिसरें पानिपत (स. १७६१) कां घेतलें नाहीं? एक तर्क असा कीं ह्या लढाईबद्दल असावी तितकी तपशीलवार माहिती उपलब्ध नाहीं. प्रा. त्रिंबकराव शेजवलकर यांनीं आजपर्यंत जितके विस्तृत तपशील या घनघोर संग्रामाचे सादर केले आहेत, तितके इतर कुणाला गवसलेले दिसत नाहींत. पानिपतची ही तिसरी लढाई “ ही मुळांतच मराठा धर्तीची नव्हती ” (पृ. १५४) असें ह्या पुस्तकांत जदुनाथांनीं म्हटलें आहे. पण कोणत्या का पद्धतीची असो वा नसो. ती एक अत्यंत महत्त्वाची भारतीय लढाई होती; तींत असंख्य भारतीय दगावले—ह्यासाठीं तरी तिचा समावेश ह्या पुस्तकांत व्हावयास हवा होता. जदुनाथासारखा चतुरस्त्र ‘ संजय ’ भातवडीच्या संग्रामाचें वर्णन करतो आणि तिसऱ्या पानिपतचें करित नाहीं, तेव्हां तपशिलाचा अभाव हें प्रमुख कारण दिसतें. असो.

ग्रंथलेखन विषयांशीं जदुनाथ किती तादाम्य पावत याचीं एक दोन उदाहरणें पत्रव्यवहारांत आढळतात. मोगल साम्राज्याचा अंत, खं. ३ रा (१७७१ ते ८८) या अठरा वर्षांचा इतिहास त्यांत येतो. तो पुरा करित असतां, “ मला असें वाटलें कीं कुणी तरी माझ्या पाठीवर तासन् तास सारखे रट्टे ओढीत आहे. विषय इतका कमालीचा शोकार्त आहे! एक देखील उदार चारित्र्याचा पुरुष नाहीं किंवा एकही पराक्रम गाजवलेला नाहीं! सर्वत्र कपट, कारस्थान, खून, विश्वासघात यांचा गडद अंधार!! ” (ता. २३ जून १९३७). याच इतिहासाचा चौथा (शेवटचा—१७८८—१८०३) खंड लिहून संपविल्यावर रात्रीं जदुनाथ लिहितात (ता. १५ मे १९५०) : “ तुमच्या ८६ व्या वाढदिवशीं हें पत्र तुम्हांस मिळेल. आतांच “ मोगल साम्राज्याच्या अस्ता ”चा शेवटचा खंड लिहून पुरा झाला—तो छापण्यासही दिला. मराठी साम्राज्याचा अस्त असाही त्या खंडांतला सर्व प्रतिपाद्य विषय आहे....

“ हा इतिहास मीं शाईनें लिहिला नसून माझ्या स्वतःच्या रक्तानें लिहिला आहे, असें म्हणतां येईल. हें म्हणतांना माझ्या कौटुंबिक किंवा वैयक्तिक आपत्तींचा विचार

मी करीत नाही. उतार वयांत मजवर हे आघात पुष्कळ झाले. सध्यांच्या उन्हाळी हवे-मुळे होणारा कमालीचा त्रासही मला तापदायक वाटत नाही. परंतु शेवटच्या प्रकरणांचा वर्ण्य विषयच इतका शोकमय - दुःखमय आहे ! आमच्या राजपुरुषांचीं दुर्व्यसनें आणि दुबळेपणा; त्यांच्या सेनानींचें भ्याडपण; त्यांच्या मंत्र्यांची स्वार्थी, विश्वासघाती वृत्ति... या सर्वांमुळे भारतभूमीच्या सच्चा पुत्राला शरमेनें मान खालीं घालावी लागेल ! तरी देखील माझे कार्य पुरें झालें - मी मोकळा झालों ! ”

असें संवेदनाक्षम मन सरदेसायांचें मुळींच दिसत नाही. त्यांनीं जदुनाथांच्या या “ हृदय ग्रंथी हालविणाऱ्या ” पत्रांना साद दिलेली दिसत नाही. त्यांची मुसलमानी रियासत (चौथी आवृत्ति, खंड १ ला) सूचीसाठीं मला वाचावी लागली. आमच्या राजपुरुषांची सारखी पिच्छेहाट, देवळांचा विध्वंस, नागरिकांची राजरोस कत्तल ... इत्यादि त्या खंडांतील प्रकार वाचवेनात इतके अपमानास्पद वाटले ! पण सरदेसाई अगदीं निर्विकार मनानें भराभर त्यांचीं पुफें वाचीत होते - अगदीं कसोशीनें वाचीत होते !

एकदां त्यांना एक इंग्रजी पुस्तक पुण्याच्या जुन्या बाजारांत कां कुठें तरी मिळालें. त्या इंग्रज लेखकानें शिवाजी-औरंगजेब यांचीं नांवे घेतलीं - आणि स्वतःचे अनुभव म्हणून सांगितले. त्यावरून सरदेसायांना वाटलें हें अव्वल दर्जाचें नवें साहित्य आहे. शिवचरित्रांत अद्याप ठाऊक नसलेली “ ताजपुरची लढाई ” * म्हणून सरदेसायांनीं एक लेखही लिहिला. पण आपलें हें नव्यानें गवसलेलें “ साहित्य ” इन्शुअर करून जदुनाथांकडे पाठविलें. ह्या पत्रासंबंधीं जदुनाथांस पाठविलेलें पत्र मी “ टाइप ” केलें असल्यानें माझेही कुतूहल ह्या इंग्रजी पुस्तकाबद्दल वाढलें. नुकताच रॉयल एशियाटिक सोसायटीचा सभासद झालों असल्यानें तेथील संग्रहाबद्दलचा माझा अभिमान अंधश्रद्धादरासारखा अमर्याद होता. म्हणून मी सवडीनें तेथें जाऊन श्री. कापडींच्या सहाय्यानें हें पुस्तक शोधून काढलें !

फसगत म्हणतात ती अशी होते. “ एडवर्ड कार्लोऑन ” असें नांव घेऊन एक इंग्रज ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहीत असे. शिवाजी-औरंगजेब यांचे वेळीं आपण (= एडवर्ड कार्लोऑन) वावरलों, अशी वतावणी करून अनेक प्राणघाती संकटांतून आपला बचाव झाल्याचें वर्णन त्या धाडशी वीरानें केलें आहे. पण रॉ. ए. सोसायटीच्या कॅटलॉगमध्ये “ कादंबरी ” म्हणून त्या पुस्तकाची नोंद होती. ब्रिटिश म्यूझियमच्या कॅटलॉगमध्येही कादंबरी असा ह्या पुस्तकाचा उल्लेख आढळला. पुढें तर “ गाईड टु इंग्लिश फिक्शन ” या सूचींतही तोच निर्देश सांपडला. मूळ लेखकाचें नांव सिडने ग्रीअर असें असून त्यानें एडवर्ड कार्लोऑनचें आत्मचरित्र (म्हणून कल्पित कादंबरी) लिहिलें. “ इन फार्देस्ट इंड ” या नांवानें स. १८८४ मध्ये तें लंडनमध्ये प्रसिद्ध झालें.

* महाराष्ट्र-शारदा : मुंबई (जुलै १९३७)

हा बुडबुडा जदुनाथांनीं यथावकाश फोडला. पण ब्रिटिश म्यूझियमच्या कॅटलॉग-मधून माहिती मिळविण्याचा श्री. कापडींचा मार्ग त्यांना आवडला व ती माहितीही नवी वाटली. जदुनाथांनीं ह्या तपासाबद्दल, कुतूहलाबद्दल माझे कौतुक केले. पण सरदेसायांनीं ? तें पुस्तक* लायब्ररींतून नेऊन त्यांना दाखविलें तेव्हां ते भयंकर संतापले ! त्यांनीं तें दूर कोपऱ्यांत भिरकावले ! कारण त्यांनीं जदुनाथांना त्याबाबत लिहिलेलें पत्र मी टंकलेखित केले असले तरी प्रत्यक्ष पुस्तक माझ्या दृष्टीस पडले नव्हतें. मानवी अहंकाराचा वेगळा आविष्कार म्हणून मी स्वतःशींच पुष्कळ हसलों !!

स्वतः जदुनाथांची देखील अशी फसगत थोडीशी झालेली दिसते. इतिहास संशोधनांतल्या गंमती म्हणून त्यांचा उल्लेख करतां येतो. शिवचरित्राच्या प्रत्येक आवृत्तींत जदुनाथांनीं नवी माहिती दिली आहे. पांचव्या आवृत्तीसाठीं नव्यानें मिळविलेल्या - आधाराबद्दल त्यांची थोडी फसगत झाली. प्रसंग अफझलखान भेटीचा. जदुनाथा-सारख्यानें न्यायनिष्ठुरानें शिवाजीमहाराजांना दोषी ठरविलें नाहीं - त्यांचें कृत्य स्वसंरक्षणार्थ रास्त मानलें, हा प्रकार कांहीं विद्वानांना आवडला नाहीं. म्हणून त्यांनीं जदुनाथांना विचारलें कीं आपल्या ह्या विधानाला आधार आहे काय ? प्रो. ए. एफ. रहमान यांनीं ही पृच्छा केली असें डॉ. कालिकारंजन कानुंगो म्हणतात. त्या पृच्छेचें जाहीर उत्तर शिवचरित्राच्या ५ व्या आवृत्तींत पृ. ७२-७३ दिलें आहे. त्यांत " निजाम उल्मुल्कचा प्रख्यात वजीर-इतिहासकार मीर आलम " याच्या विधानाचा आधार जदुनाथांनीं घेतला आहे. त्या मीर आलमच्या मते " गर्विष्ठ खानानें शिवाजीला घट्ट आवळले आणि त्यावर आपली कट्यार चालविली. "

अशा रीतीनें " मीर आलम " च्या नांवाचा आधार दाखविल्यानें प्रो. रहमानांचें समाधान झालें कीं नाहीं तें कळण्यास मार्ग नाहीं. पण जदुनाथांची देखील फसगत झाल्याचा पुरावा अभ्यासकांना विनायासें उपलब्ध झाला. ह्या प्रकरणांत विनोद आहे तो अनेक ठिकाणीं. प्रथम मीर आलम ह्या नांवापासून सुरुवात होते. निजाम उल्मुल्कचा वजीर म्हणजे पहिल्या विख्यात निजाम उल्मुल्कचा हा वजीर नव्हे. तो आहे तिसऱ्या निजामाचा (सिकंदर जहाचा) वजीर ! हा मीर आलम वजिरीवर होता स. १८०४ ते १८०८ या वर्षांत. म्हणजे त्याचा आधार (उपलब्ध असला तरी) अव्वल दर्जाचा मुळींच नव्हे ; दुय्यम दर्जाचा तरी तो मानावा कीं नाहीं याबद्दल वाद होईल.

* मुंबईच्या एशिआटिक सोसायटींत ह्या पुस्तकाचा नंबर KX g 305 असा होता. सध्यां तें गहाळ असल्याचा रपोट ग्रंथपालांनीं दिला. डेक्कन कॉलेज पुणे, येथें रियासतकार सरदेसायांचा संग्रह वेगळा ठेवला आहे, त्यांत सरदेसायांनीं जदुनाथांना पाठवून परत आलेले हें पुस्तक समाविष्ट आहे. (नं. ३६५६४). तेथेंही " भारतीय इतिहासांत " हें नोंदले आहे.

दुसरी बाब, त्याने (न) लिहिलेल्या इतिहासाची ! ज्या इतिहासकाराचा आधार जदुनाथांनीं दिला आहे तो आहे मीर अबु तुराब. त्याच्या बखरीचें नांव “ हदीकत-उल-अलमू.” ती स. १८०७ मध्ये लिहिली; तींत पुरवणी मजकूर स. १८४० मध्ये घातला हैदराबादेत सालरजंग म्यूझियममध्ये ह्या “ हदीकती”चें एक हस्तलिखित आहे म्हणजे मीर आलम हा इतिहासकारच नव्हे !

मीर अबूने आपल्या बखरींत अनेक उतारे - इतर ग्रंथांतून घेतले आहेत. “ मासिर-इ-आसफी ” तलीं पुष्कळशीं पानें जशींच्या तशीं मीर अबूने आपल्या हदीकतींत समाविष्ट केलीं आहेत. ह्या मासिरींत ‘ तारीख-इ-शिवाजी ’तले उतारे आहेत. लक्ष्मी नारायण (शफीक) औरंगाबादी हा मासिरीचा लेखक. स. १७४५ ते १८०५ ही त्याची हयात. मासिरी म्हणजे सुमारे हजार पानांची बखर ! औरंगाबादीने ‘ तारीख-इ-शिवाजी ’तले उतारे मिळविले. ही ‘ तारीख ’ म्हणजे पुण्यास मिळालेल्या एका ‘ बखरी ’ चा तर्जुमा ! जाणत्यांची खात्री आहे कीं मराठी साम्राज्याची छोटी बखर म्हणताता तिचा अनुवाद तारीख-इ-शिवाजी नांवाने झाला !

एकंदरीने काय झालें - तर जो मुसलमानी इतिहासकाराचा (अस्सल) आधार म्हणून जदुनाथांना वाटला, तो त्यांनींच निरुपयोगी ठरविलेल्या ‘ मराठी ’ बखरीच अनुवाद निघाला !!

आणि ‘ तारीख-इ-शिवाजी ’चें इंग्रजी भाषान्तर स्वतः जदुनाथांनीं ‘ मॉडर्न रिव्ह्यू ’त (स. १९०७ मध्ये) प्रसिद्ध केले होते.

ही सर्व माहिती श्री. सेतु माधवराव पगडी यांनीं पुरविली.

आणखीही एका प्रकारें जदुनाथांची फसगत झाल्याचें दिसून येतें. “ इंडिया थ दि एजिस ” या पुस्तकाच्या ४ थ्या आवृत्तींत (स. १९५१) जदुनाथांनीं एक प्रकरण (७ वें) जोडलें. “ ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थान कसें गमावलें ? ” हा त्या प्रकरणाचा; विषय. प्रख्यात इतिहासकारानें आपल्या चार तपांच्या व्यासंगानंतर जाहीर केलेले मत त्यांत अर्थ खेचून भरला असल्यास नवल नाही. पण त्याच प्रकरणांत एक गंमतीची नजर चूक झालेली दिसते. इंग्रजांचे वारस म्हणून भारत सरकारवर पडलेली जबाबदारी आणि त्यांच्या चुकांचे दुष्परिणाम कोणते, हे सांगतांना काश्मीर आणि हैदराबाद या संस्थानांचा उल्लेख आला. तेव्हां काश्मीरसंबंधीं एक टीप जदुनाथांनीं दिली आणि “ महाराज हरि सिंगां ” च्या पराक्रमाचें वर्णन केलें. त्या वर्णनाला आधार घेतला लॉर्ड हार्डिज या व्हाइसरॉयांच्या “ माय इंडियन डेज ” (पृ. ७३) या पुस्तकाचा. त्या व्हाइसरॉयांचें मत जदुनाथांनीं (काश्मीर महाराजांसंबंधीं) सांगितलें. “ आपली नित्याची अफूची गोळी घेतल्याखेरीज त्या महाराजाला स्वस्थता नसे; त्याचें बोलणें विसंगत होई. पण गोळी घेतली कीं मग मात्र त्यांचें बोलणें गंमतीदार असे, ” असें लॉर्ड हार्डिजनीं स. स. ८

लिहिले आहे, हे खरे; पण हार्डिजची कारकीर्द (१९१०-१६) लक्षांत घेतां, आणि तें पुस्तकही नीट वाचल्यावर सहज समजतें कीं इथे कांहीं तरी गफलत-गल्लत झाली असावी. कारण हरिसिंगास अधिकारप्राप्तीच मुळीं स. १९२५ मध्ये झाली. “ ऑक्टो. १९१२ ” मध्ये ज्या महाराजांबद्दल हार्डिजनीं लिहिलें, ते हरिसिंगाचे वृद्ध तीर्थरूप. खुद्द हरिसिंग * ते वेळीं फार तर १५-१६ वर्षांचे असावे.

जदुनाथांची ही गफलत झाली यालाही कारण आढळतें. हार्डिजचें पुस्तक छोटेंसें असलें तरी त्याला ‘ सूचि ’ आहे. आणि सूचींत “ काश्मीर महाराजा ” – सर हरिसिंग – असा उल्लेख (चुकून) केलेला दिसतो. तें पुस्तक प्रसिद्ध झालें तेव्हां (स. १९४८) हरिसिंग गादीवर आलेले होते, म्हणून महाराजा ऑफ काश्मीर म्हणतांच सूचि करणारानें – सर हरिसिंग – असा खुलासा केला. त्या खुलाशावर जदुनाथ विसंबले आणि ही गल्लत त्यांच्या लेखणींतून कागदावर उतरली. आश्चर्य हें कीं ती कुणी त्यांच्या नजरेला आणलेली दिसत नाहीं.

मराठी इतिहास लिहून झाल्यावर इंग्रजी लिहावयास घेतला म्हणून सरदेसायांना एक विनोद साधला. नीलप्रभूनें छत्रपतींच्या वतीनें एक ‘ फार्सी ’ पत्र मोगल अधिकाऱ्यांस लिहिल्याचें जदुनाथांनीं प्रथम मॉडर्न रिव्ह्यूंत प्रसिद्ध केलें. पुढें तें ‘ हाऊस ऑफ शिवाजी ’ मध्ये समाविष्ट झालें. (१ ली आवृत्ति पृ. ९८-९९) शककर्त्या शिवाजीसाठीं त्या पत्राचा मराठी अनुवाद (सरकारांच्या इंग्रजी तर्जुम्यावरून) सरदेसायांनीं केला. (शक० शिवाजी. पृ. ९४-९५). इंग्रजी खंडासाठीं सरकारांचा इंग्रजी अनुवाद न घेतां आपल्या मराठी अनुवादाचा नवा तर्जुमा सरदेसायांनीं इंग्रजी करून घेतला. टीपेंत मात्र जदुनाथांच्या ग्रंथाचा उल्लेख होता – आणि लेखनशैली तर त्यांची वाटेना ! म्हणून तपास केला तेव्हां हा शोध लागला. (इंग्रजी खं. १ पृ. १५६-५७ दु. आ.)

जदुनाथांचें इंग्रजी स्फुट लिखाण व ग्रंथ देखील पुष्कळ आहेत. परंतु बंगाली ग्रंथ मात्र अगदींच कमी. नित्य नेमानें त्यांनीं बंगाली नियतकालिकांत २५-३० वर्षे लिहिलें – विविध विषयांसंबंधीं अधिकारी लेखणीनें लिहिलें. पण “ औरंगजेब ” अगर “ मोगल साम्राज्याचा शेवट ” ह्या अनेक खंडात्मक ग्रंथराजांचा “ एक खंडी ” सारांश देखील बंगालींत अवतरला नाहीं. श्री शिवछत्रपतींचें चरित्र किंवा श्रीचैतन्य महाप्रभु यांचें लीलावर्णन जदुनाथांनीं बंगालींत लिहिलें यांत विशेष कांहीं नाहीं. परंतु जन्मभर त्यांच्या अभ्यासाचा जो विषय झाला, ज्यासाठीं तमाम दुनियेंतल्या ग्रंथशाळां-मधून निवडक ‘ पोथ्या ’ त्यांनीं जमविल्या, आणि अपूर्व असा अधिकृत इतिहास (इंग्रजी) लिहिला, त्याचा लाभ बंगीय साहित्यास कां मिळाला नाहीं ? हें एक कोडें आहे.

* मुंबईत त्यांचा मृत्यु झाला (ता. २५ एप्रिल १९६१) तेव्हां त्यांचें वय ६६ होतें.

बंगाल्यांत इतिहासाबद्दल प्रेम नाही म्हणावें तर कलकत्ता-विद्यापीठांत इतिहासाभ्यासू विद्यार्थी-मराठा इतिहासाभ्यासू-असतात तितके पुण्या-मुंबईकडेही नसतात. भारतीय इतिहास ग्रंथांत बंगाली विद्वानांनीं भर घातली ती इतकी व्यापक आणि मोठी आहे कीं तशी इतर कुठल्याही प्रदेशाला साधली नाही. डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन, डॉ. रमेशचंद्र मुजुमदार, डॉ. कालिकारंजन कानुंगो, डॉ. एन्. के. सिन्हा, डॉ. प्रतुलचंद्र गुप्त, डॉ. अनिलचंद्र बानर्जी, प्रो. ह. ना. सिन्हा ... अशी यादी किती तरी मोठी होईल. अशी इतिहासलेखकपरंपरा इतर कोणत्याही विद्यापीठांतून प्रकट झाली नाही.

तरी देखील सर जदुनाथांनीं आपले ऐतिहासिक ग्रंथ बंगालींत कां लिहिले नाहीत ? याचें कारण असें दिसतें कीं, इतिहास हा जरी बंगीय विद्वानांना आवडता अभ्यास असला तरी “औरंगजेब” हा बहुतेकांचा नावडता राजा असावा. “मुस्लीम” इतिहासाबद्दल थोडाबहुत तिरस्कार (‘प्रेमाभावा’ पलीकडली पायरी होती ती) बंगीय जनतेंत आजमितीस आढळतो, तो पाकिस्तान-निर्मितीनंतरचा असला, तरी औरंगजेबाच्या जुलुमी-कारकीर्दींत त्याचा उगम असावा. पूर्वीपासून औरंगजेब हा त्यांचा नावडता विषय होय.

शिवाय जदुनाथांना आज लाभलेलें श्रेष्ठपद, त्यांना पूर्वीपासून मिळालेलें होतें असें नव्हे. राष्ट्रीय चळवळींत जदुनाथांचा कल तत्त्वतः राष्ट्रवाद्यांकडे असला तरी व्यवहारतः ते ‘सरकार जमा’ पैकीं होते. कारण एक तर सरकारी नोकरी, आणि दुसरें म्हणजे ब्रिटिशांबद्दल त्यांचा एकंदर आदरभाव. इंग्रजांचें हिंदुस्थानांतलें आगमन हा “ईश्वरी योगायोग” मानणारांच्या वर्गांतले जदुनाथ नसले तरी आयू. सी. एम्. अधिकाऱ्यांचे मित्र, म्हणून साहेबांबद्दल एकंदरीनें आदरभाव त्यांना अधिक वाटे. त्याची प्रचीति त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून मिळते. ह्या ‘सरकार जमा’ इतिहासकारानें औरंगजेबांसारख्या नावडत्या पुरुषाचा इतिहास लिहावा ह्यामुळे, बंगाली जनता अधिक नाखूष झाली असावी, हा तर्क आहे. याला प्रत्यक्ष पुरावा नाही. परंतु जदुनाथ प्रथम सी. आयू. ई. आणि नंतर “सर” (नाईट) झाले, हें त्यांच्या राष्ट्रीय-पक्ष-प्रेमाचें खास लक्षण नव्हे. यावरून त्यांची ‘सरकार-जमा’ वृत्ती स्पष्ट होते.

स्वभाषेचा आग्रह धरणारे राजवाडे आणि जदुनाथ यांची भेट झाली तेव्हां राजवाड्यांनीं त्यांना इंग्रजी लिहिण्याऐवजीं बंगाली साहित्य समृद्ध करण्याचा सल्ला दिला असें दिसतें. जदुनाथांनीं बंगाली लिहिलें असतें तर राजवाड्यांना जदुनाथांच्या लिखाणाची ओळख कशी झाली असती ? असा सूचक प्रश्न मीं त्यावेळीं विचारला असतां राजवाडे कांहीं बोलले नाहीत... इत्यादि वृत्तांत, जदुनाथ लिखित “राजवाडे” चरित्रात्मक निबंधांत आढळतो. *

* सध्यादि (फेब्रु. १९३७) मध्ये प्रो. द. वा. पोतदार यांचा एक लेख जदुनाथ सरकारांसंबंधी आहे. त्यांतही पृ. १३८ वर जदुनाथांना बंगाली लिहिण्याची सूचना केल्याचा उल्लेख आहे. *House of Shivaji* (1st Edn. 1940) p. 251-52

जदुनाथांचे ग्रंथ कर्तृत्व बंगाली साहित्यास उपयोगी पडावयास पाहिजे त्या प्रमाणांत पडले नाही, ही जाणीव सर्वांपेक्षा अधिक जदुनाथांस असली पाहिजे. सरदेसायांबद्दल त्यांना अत्यादर वाटत असे तो त्यांच्या 'रियासती' प्रथम मराठींत अवतरल्या; मराठी वाङ्मयांत त्यायोगे छान भर पडली, म्हणून. लोकांना आवडणार नाहीत अशीं मते प्रकटपणे जाहीर करण्यास सरदेसाई कचरले नाहीत, ही एक गोष्ट सरदेसायांबद्दल जदुनाथांना आदर वाटण्यासाठीं पुरेशी होती. आपणांत नसलेला सद्गुण जिथे आढळेल तेथे प्रेमादर संभवतो, हा व्यवहारी अनुभव वारंवार येतो. शिवाय आत्मपरीक्षण कसोशीने करण्याइतके विचारी जदुनाथ खास होते.

सरदेसायांना इतिहासाशिवाय इतर विषयांत फारशी गोडी नव्हती असें दिसते. त्यांचे इतिहासाखेरीज लिखाण आमचरित्रपर आहे. "श्यामकान्तचीं पत्रे" (स. १९३४) प्रसिद्ध झालीं त्यांस त्यांनीं प्रस्ताव (माझे हृद्गत) लिहिला - त्यांत वात्सल्य व कारुण्य यांचे प्राबल्य आढळते. तो प्रस्ताव लिहिला तेव्हां, त्याचीं मुद्रितें आलीं तीं तपासतांना आणि मुंबईस सर्व सरदेसाई कुटुंबीयांना मोठ्याने तो वाचून दाखविला तेव्हां, एकंदर अश्रुपात किती झाला - ह्याची आठवण मला ताजी असल्यासारखी वाटते. पण ह्या अश्रूंच्या रूपाने सरदेसायांचे दुःख बाहेर पडले आणि इतिहास चिरंजीव बनला, त्यांचा तो पुत्र ठरला, असें आतां, त्या घटनेकडे ऐतिहासिक दृष्टीने पहातां म्हणतां येते.

पत्नीवियोगानंतर स्त्री * मासिकांत लिहिलेला लेखही असाच आत्मचरित्रपर, दुःखा-श्रूंना वाट काढून देण्यासाठीं आहे. या खेरीज "मस्तानी-बाजीराव" यांच्या प्रणय-प्रकारा-संबंधीही त्यांनीं लिहिले. सयाजीरावांसंबंधीं आठवणीही साप्ताहिकांतून प्रसिद्ध केल्या.

काहीं गुप्त लिखाण करण्याकडे सरदेसायांची प्रवृत्ति होती. पांगारकरांच्या "चरित्रचंद्रा"† चा खरपूस समाचार त्यांनीं "श्रीगजानन" या टोपण नांवाने घेतलेला आढळतो. न्या. रानड्यांच्या पुण्यतिथीला जिन्सीवाले अध्यक्ष असल्याची आठवण प्रास्ताविक छेदकांत आहे - आणि बडोद्यांत वाकसकरांकडे फराळ कीं भोजन या वादाचा उल्लेख आहे. त्यांवरून "श्रीगजानना" च्या वयोमानाची कल्पना करतां येते. विविधवृत्तांत असाच एक टोपण नांवाने लेख आला असून त्यांत भारत इतिहास संशोधक मंडळ व प्रो. दत्तो वामन पोतदार यांजवर टीका आहे. श्री. य. न. केळकर यांच्या "वसईच्या मोहिमे" चें कडक परीक्षण करण्यासाठीं सरदेसायांनीं काढून दिलेले मुद्दे श्री. केळकरांच्या संग्रहीं आहेत. अशा प्रकारचे छुपे हल्ले वास्तविक सरदेसायांनीं करावयास नको होते. पण ते केल्यावांचून त्यांस रहावत नसे, हेही खरे !

* स्त्री (किलोस्करवाडी) एप्रिल १९४३

† महाराष्ट्र शारदा (मुंबई ४) सप्टेंबर १९३८ या संबंधीं सरदेसाईलिखित इंग्रजी पत्र मजबूत आहे. त्या पुस्तक परीक्षणांतला हेतु "समाजाला धडा शिकविणे" असा त्यांनीं मुद्दाम अधोरेखित केला असून "अनामिकपणा" चें कारणही सांगितलें आहे. गुरुबाजीचा स्फोट करण्याची ही तळमळ दिसते.

सर जदुनाथांनीं असें एक वेगळें लिहिलें आहे. सरदेसाईसंपादित ग्वाल्हेर दरबारनें प्रसिद्ध केलेला सुमारे ६०० पत्रांचा एक संग्रह * आहे, त्याच्या इंग्रजी प्रस्तावनेंत जदुनाथांनीं पारसनिस पितापुत्रांवर आपला रोष व्यक्त केला आहे. आणि मुंबई सरकारनें सध्यांच्या (छोट्या) पारसनिसांवर खटला भरावा अशी स्पष्ट सूचना त्या प्रस्तावनेंत आहे. ऐतिहासिक साधनें मिळविण्याची तळमळ ह्या सूचनेच्या मुळाशीं होती, म्हणून ती क्षम्य ठरली. एरवीं अव्यापारेषु व्यापार म्हणण्याइतकी किंवा परकी सरकारकरवीं स्वजनांना शासन करविण्याचा नसता उपद्राप म्हणून ती निंद्य व तिरस्करणीय ठरली असती. कित्येकांना ती तशी वाटली देखील. त्या वेळच्या मुंबई सरकारनें त्या बाबतींत कांहीं हालचाल केली नाही, म्हणून वाटते कीं हा जदुनाथी वार ' फुसका ' निघाला. त्यानें कांहीं साधलें नाही. अप्रस्तुत, अप्रिय असा कटु-वाद मात्र स्थायी ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत समाविष्ट झाला.

पेशवे दत्तराचें काम सरदेसाई भराभर उरकत असतां जदुनाथ शांतपणें प्रत्येक खंडाचीं मुद्रितें पाहून त्यांत दुरुस्त्या सुचवीत होते. एका विनोदी टिपणीवद्दल ते वारंवार उल्लेख करीत. ती दुसऱ्या खंडांत पत्र ७१ संबंधीं आहे. त्या बंदीनाथाच्या पत्रांत एक वाक्य असें आहे—“महिना भराच्या सीव्या नाना खाणार आहेत.”

यावर सरदेसायांची टीप अशी कीं “नाना प्रकारच्या शिव्या हा अब्दाली खाणार.” जदुनाथांचें म्हणणें असें कीं सेव-नान (सीव-नान) हा भाजी-भाकरी (सफरचंद-रोटी) सारखा शब्द प्रयोग आहे. नुसती भाजीभाकर खायची (तशीं नान-सफरचंदें खायचीं) हा भावार्थ.

परंतु हें पत्र साकल्यानें वाचलें असतां मला तर वेगळाच अर्थ दिसतो. शिव्या नाना हा शिव्या (शिळ्या) नाना (=रोट्या) चा, मोडी लिहिण्या वाचण्यामुळें झालेला प्रयोग असावा. “नान” करण्याच्या प्रकारामुळें त्या अनेक दिवस टिकणाऱ्या असतात हें खरें. पण शिळ्या नाना खाण्याचा प्रसंग, सारखें मोहिमेवर असल्यामुळें येईल. हा तर्क सयुक्तिक वाटतो.

पेशवे दत्तरांतील ४५ खंडांची ह्या दृष्टीनें छाननी केल्यास आणखीही पुष्कळ विनोदी स्थळें मिळतील. पण इतका साक्षेपी वाचक कुठें सापडावा ?

मुसलमानी नांवांमुळें, हुद्दयांमुळें, सरदेसायांच्या इतिहासनिवेदनांत पुष्कळ गंमती-पुष्कळ घोटाळा झाल्याचें श्री. सेतु माधवराव सांगतात. ह्या सरदेसायांच्या

* Historical Papers relating to Mahadji Sindia (Gwalior 1937) मराठी ६०८ पत्रें (स. १७७४-९२) संपादक गो. स. सरदेसाई, पृ. ९२२ किं. २-४-०

घोटाळ्याचें समग्र वर्णन ग्रंथनिविष्ट असल्यानें त्याची अधिक वाच्यता येथें करीत नाहीं* नमुन्यादाखल एकच उदाहरण सांगतां. “रुकन उद्दौला” हा निजाम अलीचा (हैदराबादच्या निजामाचा) धाकटा भाऊ (नांव मीर मोगल), म्हणून सरदेसाई म्हणतात. (उत्तर विभाग २, पृ. ४५०). याच विधानाचा पुनरुच्चार इंग्रजी इतिहासांत (खंड ३ पहिली आवृत्ति, पृ. ३७; व २८८) आढळतो. फरक एवढाच की एकदां त्याला कनिष्ठ (यंगेस्ट पृ. ३७) म्हटलें आहे तर दुसऱ्या ठिकाणीं (यंगर पृ. २८८) धाकटा असा उल्लेख आहे. श्री. सेतु माधवरावांचें यावर म्हणणें असें कीं ह्या रुकन उद्दौल्याचें आणि निजाम अलीचें ‘नातें’ असणार नाहीं. कारण निजामाचें घराणें सुन्नी पंथीय होतें. रुकन उद्दौला (स. १७६३-७५) हा शिया पंथाचा. त्याचें मूळ नांव मीर मुसा. म्हणजे निजाम अलीचा भाऊ मीर मोगल होता, तो रुकन उद्दौला म्हणून कधींच ज्ञात नव्हता !!

संशोधनाचा, आपलें कार्य निर्दोष करण्याचा ध्यास म्हणतात तो जदुनाथांचा किती होता, याची प्रचीति पत्रव्यवहारावरून येते. शिवाजी (५ वी आवृत्ति) साठीं आपण काय काय नवें साहित्य मिळविलें हें त्यांनीं (ता. २२ ऑक्टो. ५२) सरदेसायांना लिहिलें. पिसुलेंकरांकडून पोर्तुगीज कागदपत्र यायचे आहेत. त्याबद्दल चौकशी-तळमळ स. १९५२ पासूनच्या पत्रांत व्यक्त होते. “मेणवली दस्तर” बरेच दिवस मिळत नव्हतें तें शिंद्यांच्या हातीं आलें आहे. तें छापून घेण्याबद्दल त्यांनीं कसा तगादा केला, कुणा कुणाकरवीं सूत्रें हलविलीं, तेंही या पत्रांवरून समजतें. गुलगुले (कोटा) दस्तर छापून तयार होत होतें, त्याबद्दल सरदेसायांना शाबासकी देऊन त्या कागदांचें महत्त्व त्यांनीं स्पष्ट केलें आहे. (ता. ३१ ऑक्टो.; १८ नोव्हें. ५३) एवढेंच नव्हे तर “भारतीय लष्करी इतिहास” म्हणून ऐतिहासिक नामांकित लढायांचें एक पुस्तक तयार केल्याचें त्यांनीं स. १९५५ च्या प्रारंभीं सरदेसायांना लिहिलें. उतार वयांत कौटुंबिक आपत्तींनीं जर्जर झालेले, ८६ वें वर्ष चालू असतां, मृत्यूपूर्वीं तीन वर्षें, अशा प्रकारचें युद्ध-वर्णनाचें अभ्यासात्मक कार्य पत्करून त्यांत जदुनाथ मग्न रहातात, हें त्यांच्या स्थितप्रज्ञतेचें लक्षण नव्हे काय? आपल्या स्वतःस वार्धक्याची जाणीव झाल्याचें त्यांनीं स. १९५४ प्रारंभीं म्हटलें, आणि “विश्रांति घ्यावी असें वाटतें” असें ते लिहितात. पुढील वर्षाच्या सुरुवातीस ही वार्धक्याची जाणीव किंवा मोरोपंत म्हणतात त्या प्रमाणें

“कृतान्त कटकामलध्वज जरा”

त्यांना जाणवूं लागलेली दिसते. ता. १ फेब्रु. ५५ च्या पत्रांत ह्या जाणिवेला ते पहिली म्हणतात. पण ता. ८ जाने. ५४ च्या पत्रांत ह्या जरेचा पहिला उल्लेख आहे, तिचा

* सेतु माधवराव कृत मराठे आणि निजाम : उर्दू-फार्सी कागदपत्रांतली माहिती पृ. २२४ (मुंबई : १९६१)

विसर पडला, हाच वार्धक्याचा, वाढत्या वयोमानानुसरच्या विस्मृतीचा, पुरावा समजावा काय ?

महाराष्ट्राबद्दल निःसीम आदर बाळगणारे जदुनाथ क्वचित् प्रसंगीं महाराष्ट्रद्वेषे वाटत. अनेकांचा तर पक्का ग्रह आहे कीं जदुनाथांना महाराष्ट्रीय गुणांची पारख झाली नाही. ते महाराष्ट्रद्वेषे आहेत हा ग्रह निराधार असल्याचीं अनेक उदाहरणे देतां येतात. मुख्य म्हणजे मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत इतकें संशोधन कुणाही महाराष्ट्रद्वेष्यानें केलें नसतें; इतके मराठी ग्रंथ जमविले नसते—मराठी भाषेचा असा कसून अभ्यास चालविला नसता. किंवाहुना “पर” भाषेचा, “पर” प्रांतीयांच्या इतिहासाचा अभ्यास हाच कुठल्याही विपरीत पूर्वग्रहांवर तोडगा समजावा. अशा अभ्यासामुळे पूर्वग्रह असल्यास लोपतात; नसल्यास आत्मीयता वाढते. तरी देखील एक दोन ठिकाणीं ‘टीपा’ देतांना जदुनाथ महाराष्ट्रीयाना अन्याय करित आहेत असें वाटतें.

उदाहरणार्थ “फॉल ऑफ दि मोगल एम्पायर”—खं. १ पृ. ४९ (दुसरी आवृत्ति) वरील तळटीपेंत तमाम मराठा सैनिकांवर “फार प्राचीन काळपासूनचा” आरोप आहे. तो सपशेल खोटा म्हणतां येतो. कारण फार प्राचीन काळपासून चालत आलेली असली संवय मराठा जनतेंतून एकाएकीं जाणार नाही. ब्रिटिश मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांचा या बाबतींतला अभिप्राय जदुनाथांच्या अनुमानाविरुद्ध आहे. फ्रान्स, मेसोपोटेमिया, इराण, इरिट्रिया, अबीसिनिया या परदेशांत आणि काश्मीर व आसामांतील सरहद्दीचा प्रदेश, या ठिकाणीं मराठा सैनिकांबद्दलची ख्याति जदुनाथांच्या आरोपांशीं अगदीं विसंगत आहे. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं मराठा लढवय्यांवर केलेले आरोप वेदवाक्याप्रमाणें मानण्यांत कांहीं तरी चूक होत आहे. स. १६८३ मधील गोव्यांतील अत्याचारांबाबत श्री. बेंद्रे यांनीं तपशील दिला आहे तो * पहातां जदुनाथांचा आरोप अस्थानीं ठरतो.

दुसऱ्या एका ठिकाणीं तर जदुनाथ अत्यंत अनुदार, अवास्तव क्रूर वाटतात. किंवाहुना असा कमरेखालीं वार करण्यास ते प्रवृत्त कां व्हावे, हें कळत नाही. हाही तडाखा तळटीपेंत आला आहे. पानिपतच्या संगर तांडवानंतरचा प्रसंग सांगतांना (“फॉल” खं. २, द्वितीय आवृत्ति, पृ. २५५) चारुगात्री बटकींचा उल्लेख आणला असून डेक्कनी सरदारांच्या झनानखाने वारंवार भरण्याच्या पद्धतीचा उल्लेख आहे. पहाडी चारुगात्री कन्यकांचा बाजार दिल्ली-लाहोर ह्या शहरीं भरत असे—ही माहिती देऊन—तिचा संबंध मराठा सरदारांशीं जोडावा आणि त्यांची नालस्ती करावी—हा सारा प्रकार घृणास्पद वाटतो. अशा उल्लेखांची, त्यांतील कल्पनाजालाची, अपेक्षा

* बा. सी. बेंद्रे : छत्रपति संभाजी महाराज (पुणे १९६०) पृ. ३१५

आम्हीं जदुनाथांकडून केली नव्हती. शिवाय एक दोन महत्त्वाचे शब्द वगळून भलताच अर्थ निघावा अशी तजवीज ते करतील असेही वाटलें नव्हतें. पण त्यांनीं तसें केलें आहे हें खरें. अशासाठीं तरी कुणी 'मंडळीनें' जदुनाथांचे ग्रंथ बारकाईनें वाचून त्याबद्दल त्यांस लिहावयास हवें होतें. 'तक्रारीच्या अभावीं मान्यता' मिळाली असें मानण्याचा शिरस्ता राजमान्य आहे. त्यास अनुसरून जदुनाथांना 'अकुतोभय' असें वाटूं लागलें असल्यास, टीकाकारांचें महत्त्व सिद्ध होतें. अस्तु.

मातृभूमीइतका मान महाराष्ट्राला देणारा हा श्रेष्ठ बंगाली इतिहासकार महाराष्ट्रांत लोकप्रिय झाला नाही. श्री शिवछत्रपतींचें श्रेष्ठत्व जगाला पटवून सांगणारा हा शिवचरित्रकार मराठ्यांच्या आदराला पात्र ठरला नाही. त्याच्या उत्कृष्ट ग्रंथांची महाराष्ट्रीयानीं उपेक्षा केली. लोकहितवादी, महात्मा फुले, प्रि. आगरकर या कर्त्या पुरुषांच्या वाट्यास आलेली कुत्सा जदुनाथांना सोसावी लागली. दयानंद सरस्वतींची पुण्यांत जाहीर निंदा-टवाळी झाली तशी जदुनाथांच्या नशिवां नव्हती. पण एकंदरीनें उपहास, कुत्सा, अनादर यांचाच लाभ त्यांना महाराष्ट्रानें दिला. जदुनाथांच्या ग्रंथांकडे मराठी अभ्यासकांनीं डुंकूनही पाहिलें नाही. मात्र सूर्यावर रुसून अंधारांत बसावें त्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील अभ्यासकांनीं काय साधलें असा प्रश्न पडतो. जदुनाथांच्या लेखांतील दोषस्थलें किंवा विकृत विधानें स्पष्टपणें सांगण्याची संधि आम्हीं गमावल्यामुळें जदुनाथांचें फारसें नुकसान झालें नाही.

महाराष्ट्रीय समाजाची ओळख बंगाली वाचकांना करून देण्याचा जदुनाथांचा प्रयत्न प्रशंसनीय म्हटला पाहिजे. "महाराष्ट्र आणि मराठे" हा त्यांचा स. १९२८ मधील निबंध. त्याच्या पुढील वर्षी छत्रपतींचें बंगाली चरित्र प्रसिद्ध झालें. "बंगो बार्गी" (= बंगाल्यांत मराठे) "बार्गीर हंगामा" (= मराठ्यांचे हल्ले) हे दोन लेख स. १९३०-३१ मधील होत. 'मराठी सौभाग्यसूर्यांचें अवसान' (स. १९३२) हा लेख मराठी इतिहासासंबंधी आहे. स. १९३६ मध्ये त्यांची एक पुस्तिका छापलेली आहे. तींत मराठ्यांच्या विकासाची सरल 'कहाणी' आढळते.*

मराठी इतिहासाखेरीज किती तरी विविध विषयांवर जदुनाथांनीं लिहिलें आहे. त्याची थोडक्यांत यादी अशी होईल —

सन १८९५ - कुंभमेळा (८१ वर्षांपूर्वी)

१९०५ - चित्तगांवचे चाचे

१९०६ - चित्तगांववर शाहिस्तेखानाची नेमणूक

१९०७ - दोन कवि : हेमचंद्र आणि रवींद्रनाथ

* महाराष्ट्र शारदा (मुंबई : ४) एप्रिल १९३६ या अंकांत श्री. शं. बा. शास्त्री यांनीं या लेखाचा अनुवाद (एतिहासिक कार्यापुरता) केला आहे.

- १९२३ - शहाजहानचें दैनंदिन जीवन
 १९२६ - मोगल शहाजाद्यांचें शिक्षण
 १९३४ - बंगीय नाट्येतिहास
 - इतिहासाचें गूढ सत्त्व
 १९३६ - इस्लामी संस्कृतीचें स्वरूप
 - बंगाल बाहेर शक्तिपूजा
 १९३७ - बेकारी
 १९३८ - बंकिमचंद्र आणि इस्लामी समाज
 १९४१ - रवींद्रनाथांची देणगी
 १९४३ - दुर्गेशनंदिनीची ऐतिहासिक भूमिका *
 १९४४ - बंगीय नाट्यसाहित्य कुठें आहे ?
 १९४५ - निवेदितांची संशोधनपद्धति
 १९४६ - स्वातंत्र्याची पहाट.
 १९४७ - बंगालचें कार्य
 १९४८ - माझ्या जीवनाचें तंत्र
 १९५३ - संस्कृत शिक्षणाचें भवितव्य

इंग्रजी लेखनाचे देखील असेच विविध विषय आहेत. अनेक ग्रंथांना त्यांनीं प्रस्तावना लिहिल्या आणि आपल्या लेखनीचा विलास किती प्रभावी, किती बहुरंगी आहे याची प्रचीति दिली.

‘मॉडर्न रिव्ह्यू’ मध्ये जदुनाथांनीं टागोरांचे निरनिराळे अठरा लेख (मूळ बंगाली) इंग्रजी अनुवादून दिले. आपणांकडे कुणाही थोर लेखकाला आधीं अनुवाद करणें रुचत नाहीं. दुसऱ्याच्या लेखाचा अनुवाद करण्याचें तर स्वप्नांतही येत नाहीं.

इंग्रजी लेखांत इतिहासाखेरीज शिक्षणशास्त्रासंबंधी जदुनाथांचें लिखाण महत्त्वाचें असावें. मातृभाषेचें माध्यम, युनिव्हर्सिटी (कलकत्ता) सुधारणा, बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी, विद्यार्थ्यांची अशांतता, अशा विषयांवर त्यांनीं १०-१२ लेख मॉडर्न रिव्ह्यूंत लिहिले. ‘सक्तीनें हिंदी’ शिक्षणासंबंधीं दोन लेख ‘हिंदुस्थान स्टॅंडर्ड’ मध्ये छापले. हिंदूंचें ऐक्य, परमेश्वर आहे काय, भारतांत ख्रिस्तीधर्म, देशी भाषांचें भवितव्य, पाक-अमेरिका करार, फ्रान्सला वंदना, इत्यादि व्यापक प्रदेश त्यांच्या आवाक्यांत येत असे. नेहरू नंतर ...? हाही प्रश्न त्यांच्या विवेचनांतून सुटला नाहीं (ता. २६ जाने. १९५७)

* बंगीय साहित्य परिषदेनें ‘बंकिम’ साहित्याच्या कांहीं खास आवृत्त्या काढल्या - त्यांना जदुनाथांचे प्रस्ताव आहेत. त्यांत आनंदमठ, दुर्गेश नंदिनी, राजासिंग, सीताराम, देवी चौधराणी हीं पुस्तके आहेत.

अशा चौफेर नजरेचा अष्टपैलू विद्वान म्हणून जदुनाथांना लाभलेले स्थान सरदेसायांच्या वाट्यास आले नाही. वंगीय साहित्य परिषद, मॉडर्न रिव्ह्यू, बंगाल-पास्ट अँड प्रेझेंट, अशा निरनिराळ्या संस्थांशी किंवा संघटनांशी निकटचे संबंध जदुनाथांनी ठेवले. त्यांचे कार्य चांगले चालवे म्हणून यावच्छक्य खटपट केली. त्या संस्था-संघटना आपल्या परीने जदुनाथांची आदरसत्कार करित; जदुनाथांचे ऋण मान्य करित. असा संबंध कुठल्याही संस्थांशी सरदेसायांनी जमविला नाही. ते आपले एकाकी राहिले.

शिष्य, अनुयायी, भक्त अशांचा लाभ सुद्धा जदुनाथांना झाला, तसा सरदेसायांना झाला नाही. याचे कारण बहुधा उभयतांच्या स्वभावांत असावे. आपल्या अंगीकृत कार्यांत ज्यांचे सहाय्य झाले, त्यांचा ऋण-निर्देश करण्यास हरकत नसावी. पण सरदेसायांचा स्वभाव असा की “ मदत करणारांचे आभार जाहीर रीत्या मानावयाचे नाहीत,” अशी आपली “ वहिवाट ” असल्याचे त्यांनी कितीदां तरी मजजवळ बोलून दाखविले होते. या वहिवाटीला अपवाद दोन आढळतात. ‘शककर्ता शिवाजी’च्या प्रस्तावनेत माझा उल्लेख (प्रकाशकांबरोबर) आहे तो एक. आणि दुसरा “ इंग्रजी ” खंडांच्या प्रस्तावनेत डॉ. दिघे आणि जदुनाथ यांचे आभार मानले तो. कांहीं नाही तरी हजार एक पानांची त्यांची हस्तलिखिते – मुद्रिते – माझ्या प्रत्यक्ष हातांतून गेली होती. एका शालेय पुस्तकाचे हस्तलिखित तर त्यांनी तीनदां लिहिले – तीनदां प्रकाशकांनी तें परत केले. नंतर अभ्यासक्रमानुसार तें वनविण्याचे काम (प्रकाशकांच्या सल्ल्यावरून ?) मजकडे आले. गो. वि. रानडे, गो. शं. पतके या उभयतांच्या सहकार्याने “ काट-छाट-जोड ” करून मजकूर फिरवून, जुळवून, तें हस्तलिखित प्रकाशक-संमत केले. त्यांत नकाशे, चित्रे माधवराव सातवळेकरांकडून नवीं काढवून घेतलीं... त्या पुस्तकाच्या अनेक आवृत्त्याही निघाल्या.... पण.....

ह्या वृत्तीशीं अगदीं विरोधी स्वभाव जदुनाथांचा होता. त्यांनीं आपल्या अनेक शिष्यांचीं हस्तलिखिते तपासलीं. त्यांना मुद्रक-प्रकाशक गाठून दिले. मुद्रिते स्वतः वाचलीं. मग जदुनाथांच्या मार्गे शिष्यगण आपण होऊन धावला – प्रथम दर्शनीं “ पादस्पर्श ” करून स्वतःस धन्य मानूं लागला, तर काय नवल ? जदुनाथांनीं सरदेसायांच्या ‘मेन करंटस्’ बाबत धात्रीपदाची जबाबदारी किती आत्मीयतेनें पार पाडली तें ‘पत्र-संभार’ प्रकरणांत (पृ. १०२-०४) सांगितले आहे. तसें आत्मीयतेचें आचरण सरदेसायांना मात्र कुणाबाबतही साधलेले दिसत नाही. त्यांच्या कार्याचें महत्त्व ओळखून, त्यांचें एकाकी जीवन, लक्षांत घेऊन, त्यांची सेवा घडावी, इतिहास-अभ्यास साधावा अशा हेतूनें पांचसहा जणांनीं तरी सरदेसायांजवळ स्वयंसेवकी पत्करली होती. त्यांपैकीं एकालाही सरदेसायांचा शिष्य, सहकारी, अन्तेवासी, म्हणवून घेण्याचें भाग्य लाभलें

नाहीं. सरदेसायांना त्यांपैकीं एकाबद्दलही आपलेपणा वाटला नाही.* आपलीं कामें आपणच करण्याचा हा आग्रह पुढें पुढें त्रासदायक झाला. कारण त्यामुळें एकलेपणा ओढवला. आणि उतारवयांत

‘ जगजीर्णारण्यं भवति च कलत्रव्युपरमे ’

अशा अवस्थेंत तर त्या एकलेपणाची जाणीव अत्यंत तीव्र झाली असली पाहिजे. ही जाणीव विसरण्यासाठीं त्यांनीं काम पत्करलें ; आणखी काम, थोडें अधिक काम, त्यांनीं हातीं घेतलें. अशी अखंड कार्यरत रहाण्याची त्यांची संवय किती प्रभावी होती तें सरदेसायांनीं स्वतःच “ संसारयात्रे ” च्या शेवटीं सांगितलें आहे. (पृ. २३८-३९)

स्थिरचर व्यापुनि तो परमात्मा दशांगुळें उरला असल्याचें जाणते सांगतात. सर जदुनाथ आणि सरदेसाई यांच्या प्रचंड पुस्तकी प्रपंचाची धावती ओळख करायची तरी किती तरी खोल अभ्यास हवा – किती तरी व्यापक दृष्टिकोण पाहिजे आणि सूक्ष्म-साक्षेपी वाचन आवश्यक आहे. माझ्यासारख्यानें आपल्या मर्यादा ओळखून ह्या जगड्व्याळ कार्याला ओझरता हात घातला – हीच कित्येकांना धाष्टर्याची गोष्ट वाटली असेल. पण जमेल तेवढें – जमेल तसें, पार पाडावें, या निश्चयानें मी ह्या कामास उद्युक्त झालों. माझा प्रयत्न अपुरा वाटला, मला त्या अवाढव्य साहित्याचा छोटासा कोपरादेखील दिसला नाही असें आढळलें, तर तो माझा दोष समजून मला क्षमा करावी – एवढीच विनंती, या हिमालयाहून थोर ग्रंथसंपत्तीची ओळख सांगितल्यावर, करावयाची आहे. जदुनाथ आणि सरदेसाई यांचीं पुस्तके आहेत तरी किती – आणि कोणत्या प्रकारचीं, एवढी जिज्ञासा जागृत झाली तरी माझें कार्य साधल्याचें समाधान मला वाटेल.

* इतिहास-प्रेमी दोघांचीं उदाहरणें मला ठाऊक आहेत. दोघे निरनिराळ्या वेळीं सरदेसायांना सहाय्य करण्यास उद्युक्त झाले; पण सरदेसायांच्या सहभागी वृत्तीमुळें दोघांना (निरनिराळ्या वेळीं) उद्वेग वाटला – त्या दोघांच्या लेखन-संशोधनांत सरदेसाई ‘ भागी ’ मागूं पहात होते – असें दिसतें. आज ते दोघे उच्चपदारूढ आहेत – त्यांची अनुज्ञा नसल्यानें नांवें उघड करतां येत नाहींत. त्यांचीं पत्रें मजजवळ आहेत. अविश्वसनीय सत्यकथा म्हणतात ती अशीच असते !

य थार्थ दर्शन

समान-व्यसनी अशा या दोन मित्रांच्या सहवासांतील
कांहीं आठवणींवरून त्यांची जान पहेळान

सर जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई यांचे दर्शन अतःपर इहलोकीं लाभणार नाहीं. आपले येथील जीवित कार्य उरकून उभायतांनीं परलोक-वास पत्करला असल्याने त्यांच्या ग्रंथांवरून होईल तेवढ्या व्यक्ति-दर्शनावर समाधान मानावे लागेल. परंतु त्यांच्या प्रत्यक्ष सहवासांत कांहीं काल घालविला असल्याने त्या उभयतांच्या मूर्ति मनश्चक्षूंना स्पष्ट दिसतात. त्यांचे हसणे-रागावणे ऐकू येते; त्यांचे विवेचन ऐकत आहे असे वाटते. “श्रीपाद” म्हणून उभयतांची हाक मारण्याची तऱ्हा निरनिराळी होती—त्या तऱ्हेने त्यांनीं मला बोलावलेलेही समजते. माझ्या स्मृतिसंग्रहांतील मोठा अमोलिक ठेवा यापरता दुसरा नाहीं.

सरदेसायांमुळे जदुनाथांशीं माझा परिचय घडला आणि जडलेला वाढला ही गोष्ट खरी. सरदेसायांचा दरबारी रुबाव किंवा डौलदार पोषाख जदुनाथांनीं कधीं पत्करला नाहीं. वर्णाने जदुनाथ थोडे सावळे वाटत; त्यांचा विशाल भालप्रदेश आदरणीय वाटला तरी सरदेसायांचे नित्यस्मित अधिक होते. विद्वानांच्या समुदायांत आपल्या मित भाषणाने, ठासून भरलेल्या अर्थमय मोजक्या वाक्यांमुळे, जदुनाथांच्या अभ्यासाचे प्रत्यंतर मिळे. तसें सरदेसायांचे होत नसे. जदुनाथांचा वेष साधा; भाषा डौलदार होती : सरदेसायांचा साधा पण दरबारी रिवाजाचा पोषाख असला तरी त्यांची भाषा, त्यांचे वक्तृत्व किंवा त्यांचे विषयप्रतिपादन यांत कुठेही डौल, सफाई किंवा ऐट यांची गांठभेट होत नसे.

मित्र कमावण्याबाबत ह्या उभय इतिहास-कारांचे साम्य नव्हते. आपल्या कार्यांत, विचारतंद्रींत किंवा व्यग्रतेत व्यत्यय नको म्हणून जदुनाथ एकटेपणाने

वागत - कुणाचें बंधन लावून घेत नसत. सरदेसायांना असा सदान् कदाचा ' एकान्त ' आवडत नसे म्हणून ते अधून मधून कुणाला तरी आपल्या घरीं बोलावीत किंवा आपण तिकडे रहायला जात. आपल्या कार्यांतली मर्यादा ठाऊक झाल्यामुळे त्यांनीं अनेक जणांशीं सहकार्य जुळविण्याची खटपट केली. देशपांडे, दिघे, चितळे, शर्मा, हीं नांवें त्या प्रसंगानें घेतां येतील. मला स्वतःला " आपला वारस " नेमण्याचा हेतु त्यांनीं कांहीं प्रसंगामुळे व्यक्त केला होता - तो एक दोन पत्रांत नमूदही झाला आहे. परंतु " आरंभ गुर्वी " प्रमाणें बहुतेकांशीं त्यांची " मैत्री " ठरली. फक्त दिघे मात्र शेवटपर्यंत त्यांच्याशीं निगडित राहिले. यांत दिघे यांचें अधिक कौतुक केलें पाहिजे. सरदेसायांचा एकंदर पिंड असा होता कीं त्यांना कुणाचाही पूर्ण विश्वास वाटला नाही - कुणाबद्दल त्यांना निर्भेळ आदर वाटत नव्हता. दिघे :यांचें नांव निघालें आहे, तेव्हां दार्जिलिंगमधील एक प्रसंग मुद्दाम सांगण्यासारखा आहे.

डेक्कन कॉलेजमधील इतिहास शाखेसाठीं दिघे यांनीं अर्ज करण्याचें ठरविलें. त्यांचा मुख्य आधार सरदेसाई आणि सरकार. म्हणून आधीं पत्र लिहून त्यांनीं या उभयतांकडे ' प्रशस्तिपत्रा ' ची मागणी केली. दोघेही दार्जिलिंगला एकत्र जमणार होते म्हणून म्हणा अगर इतर कांहीं कारणामुळे असेल, दिघे वाट पहात होते तीं उभयतांचीं प्रशस्तिपत्रें, वेळेवर गेलीं नाहीत म्हणून त्यांनीं तार केली. " शेवटची तारीख जवळ आली - पत्रें पाठवावीं."

ही तार मींच प्रथम घेतली. रात्रीं ती पोचली होती. दुसरे दिवशीं उभयतांचीं शिफारसपत्रें ' टाईप ' करून तीं योग्य वेळीं रजिस्टरनें धाडण्याचें काम मजकडे आलें. त्याप्रमाणें सकाळीं सरदेसायांचें शिफारसपत्र प्रथम टाईप केलें नंतर जदुनाथांचें. जदुनाथांनीं सरदेसायांचें पत्र पाहून तें रद्द ठरविलें - आणि असें असें दुसरें ' लिहिण्यास ' मला सांगितलें. तरी देखील सरदेसायांनीं त्या पत्रावर मुकाट्यानें सही केली. पाकीट पोस्टांत घेऊन मी गेलों, रजिस्टर केलें आणि पुण्यास दिघे यांस तें केव्हां पोचेल याचा अंदाज जदुनाथांस कळविला. येथपर्यंत सर्व ठीक झालें. संध्याकाळीं सरदेसायां-बरोबर फिरावयास गेलों तेव्हां त्यांच्या तोंडून पडलेले शब्द ऐकून मी थक्क झालों. जदुनाथांनीं सांगितल्याप्रमाणें - स्वतःच्या थोडे इच्छेविरुद्ध - त्यांनीं दिघे यांस सर्टिफिकेट दिलें होतें - नव्हे जदुनाथांनीं त्यांना तें देण्यास भाग पाडलें होतें. हा प्रसंग त्यांच्या मनांत सारखा घोळत असावा - तो आम्ही बाहेर पडतांच व्यक्त झाला. " जदुनाथही कायस्थ - दिघेही कायस्थ - आपल्या जातवाल्यासाठीं जदुनाथ किती खटपट करतात पहा, " असा सरदेसायांच्या म्हणण्याचा आशय ! जदुनाथ कायस्थ असल्याचा किंवा दिघेही त्यांचा " जातभाई " असल्याचा शोध मला त्याच दिवशीं लागला, तसाच सरदेसायांच्या ह्या अंतस्थ विचारांचाही शोध त्याच वेळीं लागला !

मनाचा मोठेपणा जडुनाथांचे अंगी होता ; मात्र तो वाटेल त्याला अनुभवण्यास मिळत नसे. एक तर ते सदैव एकलकोंडे रहात ; आपल्या प्रदीर्घ चिंतनिकेंत त्यांना व्यत्यय म्हणून खपत नसे. त्यामुळे जडुनाथांचा अनुग्रह लाभलेले फार थोडे. बहुतेकांचा त्यांच्याशीं दुरूनच परिचय झालेला असे. त्या मानानें सरदेसाई अधिक मिळून मिसळून वागणारे होते. पण त्यांची प्रवृत्ति आत्मकेंद्रित अधिक. माझे हें कार्य चालू आहे, त्यांत XXX ची मदत मला कोणती मिळेल, त्याचा उपयोग मी कसा करून घेऊं, हाच सरदेसायांचा विचार सदैव चालू असे. जडुनाथांची शिष्यशाखा होती. नव्या नव्या संशोधनांत किंवा लेखनकार्यांत ते अनेकांना मार्गदर्शन करीत, टोचणी लावून प्रचोदित करीत. ही गुरुकिल्ली सरदेसायांना कधीं गवसली नाही. आधीं कुणी शिष्य त्यांना लाभले नाहींत. आणि आपण होऊन जे सरदेसायांची सेवा करण्यास गेले, त्यांचा लळा सरदेसायांनीं लावून घेतला नाहीं. उलट, कशाला या फंदांत पडलों, अशा वैतागानें ते स्वयंसेवक पराङ्मुख बनले. शिष्यांसाठीं पदरमोड करणें, त्यांचें हस्तलिखित सुधारून देणें, त्यांच्या मुद्रकाची, प्रकाशकाची सोय जमविणें ही जडुनाथांची जणूं प्रवृत्तीच बनली होती - तो त्यांचा स्वभाव होता जसा कांहीं. आपलें हस्तलिखित सरदेसायांकडे पाठविण्यास किंवा दाखविण्यास पुढें पुढें अभ्यासक तयार होत नसत - त्यांना भीति वाटे. असा अविश्वास नवोदितांना जडुनाथांबद्दल कधींच वाटला नाहीं. आपणाला मिळालेली मदत मग ती छोट्यामोठ्यांकडून-कुणाकडून कां असेना-स्पष्टपणें सांगण्याची, तिचा गौरवपर उल्लेख करण्याची जडुनाथांची, रीत होती. सरदेसायांनीं आपल्यापुरता एक पायंडा पाडला होता, त्याची जपणूक ते कसोशीनें करीत. “कुणाच्याही मदतीचा मी उल्लेख करीत नाहीं - करणार नाहीं” ही त्यांची स्पष्ट प्रतिज्ञा होती. “श्री. फाटक, श्री. शेजवलकर यांस मी माझे हस्तलिखित दाखवीत असें. पण तूं काढतोस तशा आणि तितक्या चुका माझ्या लिहिण्यांत त्यांनीं कधींच काढल्या नाहींत,” हें सरदेसाई मला पुष्कळदां ऐकवीत. कारण त्यांचें एक हस्तलिखित त्यांना तीनदां लिहावें लागलें होतें. “शहाजी ते राजाराम” (हा मराठी रियासतींचा नवा अवतार) विभागांचें हस्तलिखित छापखान्यांत देण्यापूर्वीं मीं तपासलें होतें व मुद्रितेही मीं “वाचलीं” होती. इतर प्रकाशनीय-संपादकीय काम मीं बरेंच केलें होतें. पण त्याबद्दल संभावना ‘शककर्ता शिवाजी’च्या प्रस्तावनेंत एका वाक्यांत आहे. प्रकाशक आणि मी अशा उभयतांचे आभार तेवढे त्या वेळीं मानलेले दिसतात. बाकी इतर पुस्तकांत कुणाचाही ऋणनिर्देश नाहीं.

याबाबत श्री. पिसुलेंकरांनीं सरदेसायांना एकदां म्हटलें कीं अलीकडील तुमचें लिखाण श्रीपादकडून वाचून घेतलेलें दिसत नाहीं - तेव्हांपासून तर सरदेसायांचा निश्चय पक्का झाला कीं, आपलें असेल तसें हस्तलिखित छापखान्यांत पाठवावें, त्यावर (मराठी पुरते तरी) कुणाचे संस्कार नकोत. ही त्यांची मनोरचना गायकवाडींत बनलेली असावी.

सयाजीरावांचें एक वैशिष्ट्य स्वतः सरदेसाई यांच्या सांगण्यांत वारंवार होई - तें असें कीं आपल्या नोकरांतल्या कुणाची स्तुति पाहुण्यांनीं अगर त्रयस्थानें केलेली महाराजांना खपत नसे. अशी त्यांच्या कानावर गेली कीं मग महाराजांची 'अवकृपा' येन केन प्रकारेण त्या नोकराच्या वाट्यास येई. सरदेसायांनीं महाराजांचा हा विशेष प्रकर्षानें आत्मसात् केला असल्याचें प्रत्यंतर मला स्वतःला अनेक वेळां आलें आहे.

राजकारणांत एक वेळ खपणारा असा धूर्तपणा, सरदेसायांच्या अंगीं भिनला होता, त्यामुळें फार गंमतीचे (पण मनाचा कोतेपणा व्यक्त करणारे) प्रसंग उद्भवत. एकदां सरदेसायांनीं 'विविधवृत्ता' साठीं एक लेख लिहिला. तो छापण्यापूर्वीं बडोद्यास श्री. वाकसकरांकडे जाऊन आला होता, तसाच तो त्यांनीं मलाही दाखविला. तो छापूं नये, टोपण नांवानें तर मुळींच छापूं नये, असें मीं स्पष्ट सुचविलें. त्या वेळीं थोडासा वाद टोपण नांवानें लिहिण्याबद्दल झाला. "तुमचें लिहिणें असें असतें कीं तें कोणाच्याही नांवावर असलें तरी त्यांतील 'रियासतकार' लपून रहातें नाहींत" असें मीं म्हटलें. तेव्हां त्याचें त्यांना आश्चर्य वाटलेलें दिसलें नाहीं. लिहिणें याचा अर्थ त्या वेळीं त्यांनीं 'हस्ताक्षर' असा केला असावा. म्हणून दिघे यांस त्यांनीं तो लेख धाडला. आपल्या भगिनीकडून त्याची नकळ करण्यास सुचविलें. तो लेख मग टोपण नांवानें विविधवृत्तांत छापून आला. सरदेसायांची याबाबतची तारांबळ मोठी विचित्र झाली. दिघे यांजकडून आपण तो लेख नकळून घेतला होता, याचाही त्यांना विसर पडला. विविधवृत्तांत कसला तरी लेख आला आहे असें कळतें. तो वाचून पहावा आणि मी तो वाचावा असें वाटत असल्यास एक अंक विकत घेऊन पाठवून द्यावा - पैसे मजकडून घ्यावे, अशी चिठ्ठी दिघे यांस त्यांनीं लिहिली !!

उत्तर हिंदुस्थानच्या दौऱ्याहून मी परत आल्यावर सरदेसायांची गांठ पडली तेव्हां मुद्दाम विचारलें कीं "हा लेख तुम्ही कां छापला ? टोपण नांवानें तरी कां छापवयास दिला ?" तेव्हांचें त्यांचें बोलणें मासलेवाईक होतें. "तुला कसं कळलं तों मीं लिहिला म्हणून ?" हा पहिला प्रश्न ऐकून मला हसूं आवरेना. मी सर्व हकीकत सांगितली. बडोद्याहून आलेला लेख तुम्ही मला दाखविला - माझें मत तो छापूं नये असें होतें - इत्यादि आठवण त्यांस दिली. तरी त्यांनीं विचारलें "माझा लेख म्हणण्यासारखी त्यांतली खूण कोणती ?" तेव्हां मी लेखनशैलीचा उल्लेख केला आणि "उपरान्त" हा शब्द तुमच्या खेरीज इतर कुणीं सहसा वापरीत नाहीं, असें त्यांचें एक वैशिष्ट्य त्यांच्या नजरेस आणलें. पण एका साध्या लेखासाठीं सरदेसाई किती डावपेच लढवितात, किती कारस्थानें करण्याची त्यांची तयारी असते, हें मात्र त्या योगानें स्पष्टपणें समजलें. आणि हा लेख कशासाठीं ? तर श्री. दत्तो वामन पोतदार यांजवरं छुपा हल्ला चढविण्यासाठीं !!

असें लप्पम् छप्पम् जदुनाथांनीं कांहीं केलें नाहीं. पुणेकरांपासून आपले वेत छपविण्यासाठीं त्यांनीं केलेल्या बंदोबस्ताचा निर्देश पत्रसंभारांत (पृ. ६०-६१) आला

आहे, तेवढाच. बाकी प्रतिपक्षीयांबद्दल दीर्घ द्वेष, तो देखील अगदीं स्पष्टपणे व्यक्त करण्यास, ते कचरत नसत. श्रेय स्वतःकडे घ्यावे अशी त्यांची वृत्तीच नव्हती. उलट, वेळ प्रसंग साधून नव्या होतकरूंना पुढे आणण्याची त्यांची आतुरता मला प्रत्यक्ष अनुभवण्यास मिळाली. कामशेत येथील “संमेलनाचा” (स. १९३८) छोटेशानी अहवाल छापून तयार करावयाचा आणि तो देशांत-परदेशांत ऐतिहासिक संस्थांकडे, अभ्यासकांकडे, धाडून घ्यावयाचा होता. तो समग्र लिहून, छापवून, तयार केला जदुनाथांनीं कलकत्यांत. पण नांव मात्र माझे-त्या संमेलनाचा. चिटणीस म्हणून ! हा मनाचा थोरपणा किंवा नव्या होतकरूंना पुढे ढकलण्याची उदार वृत्ति सरदेसायांत आढळली नाही. “तुम्हीं लिहिलेला रिपोर्ट माझ्या नांवावर कां छापतां ?” म्हणून जदुनाथांशीं मीं वाद केला नाहीं, ही माझी चूक म्हणावी हवी तर. पण जदुनाथांचें थोर मन कांहीं लोपत नाहीं.

इंग्रजी लिहिण्याबाबत सरदेसाई यांचीं मते मला विशेष गंमतीचीं वाटलीं. माझा :पहिला लेख छापून आला तो होता इंडियन टेक्स्टाइल जर्नलमध्ये. दुसराही लेख बाँबे क्रॉनिकलमध्ये छापला. ह्यांमुळे असेल कदाचित्, इंग्रजी लिहिण्याचा सराव मला होता. सरदेसायांशीं संपर्क वाढत गेला तसतसा त्यांचा मला उपदेश सुरू झाला. “तू इंग्रजी लिहू नको-तुला तें जमायचें नाहीं.” पुढें पुढें तर त्यांनीं माझे लेख वाचून “छापण्यासारखे नाहीत” असें ठरविलें आणि मला इंग्रजी लिहिण्यापासून जवळ जवळ परावृत्त केले. ‘मॉडर्न रिव्यू’चीं पत्रें त्यांना येत कीं आमचेकडे येणारीं मराठी पुस्तके परीक्षणासाठीं कुणाकडे धाडावीं ? एक दोन नांवे सुचवाल काय ? ह्या पत्रांना उत्तरेही मींच ‘टाइप’ केलीं असल्यानें एकदां आपण होऊन मीं म्हटलें-माझे नांव तुम्ही कां नाहीं सुचवीत ? यावर त्यांनीं तत्काळ म्हटलें-“तुला इंग्रजी लिहिणें जमणार नाहीं”-आणि हा वाद तेवढ्यावर राहिला. त्या आठ दहा वर्षांत इंग्रजी लिहिणें मी जवळ जवळ सोडून दिलें. सरदेसाई मुद्दाम होऊन मला नामोहरम कशाला करतील ? त्यांचें मत चुकेल कसें ? अशी माझी भावना. दार्जिलिंगला असतांना मात्र ह्या वादाचा बुडबुडा फुटला.

जदुनाथांचें जयपुरच्या इतिहासाचें हस्तलिखित मी टंकलिखित करित होतो. त्यासाठीं त्यांना कांहीं अडचणी विचारण्यास वारंवार जात होतो. एकदां सरदेसाई आणि जदुनाथ एकत्र असतांना, मी कांहीं विचारावयास गेलों तेव्हां जदुनाथ म्हणाले-“श्रीपाद, एवढ्या तेवढ्यासाठीं तूं सारख्या खालीवर खेपा घालूं नकोस. तुला वाटेल तसें टाइप कर. तें चुकणार नाहीं. “माय मॅन्युस्क्रिप्ट इज सेफ इन युवर हँडस् !” ही शावासकी सरदेसायांना थोडी असह्य वाटली. म्हणून त्यांनीं विचारलें : श्रीपादचें इंग्रजी तुम्हांला इतकें विश्वसनीय वाटतें कीं काय ? मी तर त्याला इंग्रजी नीट लिहितां येत नाहीं असें मानलों ...या प्रश्नाला जदुनाथांनीं सरळ उत्तर दिलें. पण त्यामुळे सरदेसाई अधिक अस्वस्थ मात्र झाले. “इंग्रजी लिहू नको” असें मला आग्रहानें सांगणाऱ्या

सरदेसायांना जदुनाथांनीं चांगलें गप्प केलें. त्यांना अस्वस्थ करण्याइतकी सरदेसायांच्या व माझ्या इंग्रजीची तुलना तेथें झाली !

याचा आणखी एक अनपेक्षित परिणाम दिसून आला. दार्जिलिंगहून आल्यापासून सरदेसायांचा लकडा माझ्या मार्गे लागला. “ तुझे इंग्रजी जदुनाथांच्या कसोटीस उतरलें आहे तर माझ्या रियासतीचा अनुवाद कर तूच. मला कांहीं देऊं नकोस. मला पुस्तकांवावत तुझी जी मदत झाली तिची ही फेड समज हवी तर.” ह्या औदार्यांत मुख्य तळमळ आपल्या रियासतीचा इंग्रजी अवतार पहाण्याची होती, हें स्पष्ट होतें.

मुंबईच्या ‘ टाइम्स ’ मध्ये दिवे यांच्या (इंग्रजी) वाजीरावाचें परीक्षण आलें, तेव्हां सरदेसायांची समजूत, जदुनाथांनीं तें लिहिलें. म्हणून त्यांनीं दिवे यांचें कौतुक केलें कीं जदुनाथांसारख्यांनीं तुमच्या पुस्तकाचें परीक्षण इतक्या मार्मिकपणें केलें. दिवे यांनीं समक्ष भेटींत खुलासा केला कीं ‘ टाइम्स ’ मधील परीक्षण ‘ श्रीपाद ’ नें लिहिलें, तेव्हां मात्र सरदेसायांना आश्चर्याचा धक्का बसला !

इंग्रजी लेखनावद्दल जदुनाथांना उच्च स्थान देण्याचा प्रयत्न बहुमान्य असला तरी त्यांच्या लेखनाला नाकें मुरडणारे, तें अशुद्ध ठरविणारेही महाभाग मला ठाऊक आहेत. त्यावरून एवढेंच मीं ठरविलें कीं ह्या भाषेवावत कुणा एकाचें मत ग्राह्य धरूं नये. मतभेदाला ह्या क्षेत्रांतदेखील भरपूर वाव आहे.

औरंगजेब हा जदुनाथांच्या जन्मभर अभ्यासांचा विषय. त्यामुळें त्या मोगल बादशहाचे कित्येक गुणावगुण जदुनाथांना चिकटले असल्यास नवल नाहीं. सतत परिश्रम, अखंड उद्योग आणि साधी रहाणी हे गुण त्यांच्या आंगीं पूर्वीपासून आले कीं औरंगजेबाच्या अभ्यासामुळें त्यांना लाभले हें सांगतां येणें कठिण आहे. पण बाजारांतली किंवा स्टेशनवरच्या हमालांशीं घासाघीस हा गुण आखडत्या हाताचा - औरंगजेबी चरित्रपरिचयामुळें लाभलेला, हें न सांगतां समजतें. दार्जिलिंगहून परत येतांना कलकत्ता (स्याल्डा) स्टेशनवर एकदां तर जदुनाथांना सांगावें लागलें कीं, “ हमालाला काय द्यायचें तें मी पहातां ”, इतकें प्रकरण हातघाईवर यायचें हा नित्यक्रम. रोज बाजारांतून “ गंगाफल ” आणण्यास ते स्वतः किती दिवस तरी जात असत.

सरदेसायांची अभ्यासाची अशी एक ऐतिहासिक व्यक्ति नव्हती. पण त्यांच्या जीवनांत वरींच वर्षें, जवानीचीं सर्वच वर्षें, (स. १८८९-१९२५) तब्बल तीन तपें, सयाजीराव गायकवाडांशीं त्यांचा संबंध होता. महाराजांचें व्यक्तिमत्व तसें प्रभावी होतें. संस्थानी राजकारण, आवडती-नावडती राणी, राजवाड्यांतलीं कारस्थानें, ब्रिटिशांशीं नेहमींची कुरबुर, अशा सर्व कारणांमुळें आधींच ‘ राजपुरुष ’ असलेले सयाजीराव अधिक राजकारणी झाले. त्यांच्या व्यवहारांत पुष्कळ गोष्टी अशा होत्या कीं उजव्या हातानें त्या केल्या असल्या तर डाव्या हाताला त्याची खबरही नसायची. अशा राजपुरुषाच्या हाताखालीं सरदेसायांनीं छत्तीस वर्षें काढलीं. सयाजीरावांचा धाक,

वचक, दरारा असा होता कीं सरदेसायांना महाराजांबद्दल सदैव भीति वाटत राहिली. अशी भीति वाटल्यामुळे सरदेसायांच्या आंगीं सयाजीरावांचे अनेक गुण “चिकटले,” न कळत चिकटले. राजपुरुषांना एक वेळ शोभतील असे गुण साध्या नागरिकांच्या आंगीं आले तर ते दुर्गुण ठरतात, तसेच सरदेसायांचे झाले. त्यांच्या आंगीं वाणलेले सयाजीरावी गुण, दुर्गुण ठरले !!

आपला हेतु इतरांना कळूं नये म्हणून राजकारणी मुत्सद्दी, जुन्या जमान्यांतले कारस्थानी लोक, काळजी घेत. तशी काळजी साध्या घरगुती माणसाने घेतली तर त्याला कुणी शहाणा म्हणत नाहीत. कारण ही खबरदारी अस्थानी असते. त्याने मोकळेपणाने वागावे ही अपेक्षा असतां, कारस्थानी वृत्ती ठेवण्याचे प्रयोजन नसते. मी सरदेसायांचीं अनेक पत्रे ‘टाइप’ करित असें; त्यांच्याच सांगण्यावरून करित असें. पण मधून मधून ते विचारीत, हे तुला कसे कळले? कुणी सांगितले? म्हणजे पत्रांतला आशय न समजतां तीं मी ‘टाइप’ करावीं अशी जणु त्यांची अपेक्षा असे. दिघे यांचे उदाहरण सांगितले त्यांत तर स्पष्ट झाले कीं दिघे यांच्या वहिणीकडून आपण लेख नकळून घेतला, हे स्वतः सरदेसाईच विसरले! सातारा म्यूझियमचे क्युरेटर यांजविरुद्ध सरदेसायांनीं तक्रार केली, त्यांबद्दल नसत्या ‘कंड्या’ आपल्या कानावर आल्या म्हणून त्यांनीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना लिहिले. याचे कारण काय, तर त्या क्युरेटरनीं आधीं तक्रार केली होती कीं “संशोधन करतो मी—पण तें प्रसिद्ध होतें सरदेसायांच्या नांवावर.” ही तक्रार खरीखोटी न ठरवितां, किंवा तीबद्दल खुलासा न करतां, त्या क्युरेटरची नालस्ती करण्याचे कांहीं तरी कारण होतें का? क्युरेटर ज्या शहरांत रहाणारा, त्याच शहरांत, डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व कलेक्टर अशा हुद्देदारांकडे, गांवांत कंडी काय आहे, हे सरदेसायांसारख्या दूर रहाणाराने लिहिणे, किती अप्रस्तुत होतें बरे? पण इतका सारासार विचार त्यावेळीं सरदेसायांना सुचला नाही हे खरे. त्यांतही गोष्ट अशी कीं, वैतागून राजिनामा देण्याच्या पत्रांत क्युरेटरविरुद्ध ही तक्रार सरदेसायांनीं केली !!

सयाजीरावांसारख्या जबरदस्त मालकांबरोबर वावरत रहावे लागल्यामुळे असेल कदाचित्, सरदेसायांचा कोंडमारा झाला असावा. महाराज मोठे म्हणून त्यांचे आज्ञापालन हे सरदेसायांचे आद्य कर्तव्य. राजपुत्र-राजकुमारी यांचे वय छोटें—पण भावी अधिकार मोठा. त्यांनीं मास्तरांचे म्हणणे ऐकावयाचे तें दूर राहिले. मास्तरनांच हे राज-विद्यार्थी दम भरत. मिळून, सरदेसायांची मास्तरी सत्ता (शिक्षा देण्याची) अतृप्त राहूं लागली. किंबहुना ती अधिक “अंतर्मुख” झाली. घरच्या मुलांना एवढ्या तेवढ्यासाठीं जबरदस्त शिक्षा होऊं लागल्या. आणि त्यांच्याकडे शिकावयास राहिलेल्या मुलांपैकीं एकाने अभ्यासाचा धसकाच घेतला! त्याचे शिकणे पुरे झाले नाही. बाकीच्या दोघां तिघांनीं “पुस्तकी” व्यवसायाकडे पाठ वळवून यांत्रिकी पत्करली. खुद्द श्याम-सुद्धां व्यवहारी संशोधनांत चमकला; ऐतिहासिक संशोधनांत तो रमला नाही.

परंतु सरदेसायांच्या शिक्षेचा - शिक्षा फर्मावण्याच्या अतृप्त इच्छेचा एक अविश्वसनीय, अकल्पनीय आविष्कार अगदीं उतार वयापर्यंत प्रकट होत असे - तो त्यांच्या धर्मपत्नीबाबत ! आमटी-भाजींत मीठ एक दाण्यानें जरी जास्त झालें, तरी त्या माउलीला वाढतां वाढतां - यजमान जेवत असतांना - १० उठावशांची शिक्षा मिळे ! पाहुणे, नोकर, या सर्वांदेखत ती विचारी 'आज्ञापालन' करी !! अत्यंत अनिष्ट प्रकार खरा - पण मीं स्वतः हा अनेक वेळां पाहिला, प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिला - तेव्हां तो खोटा कसा म्हणूं ? आणि तो पाहिला तेव्हांपासून ह्या स्वभाव वैशिष्ट्याची उपपत्ति शोधूं लागलों !

गृहिणीला असें छळण्याचें पातक जदुनाथांनीं केलें नाहीं. त्याचे प्रेम-कलह होत नसत, असें नाहीं किंवा 'अबोला' सुद्धां बरेच दिवस टिके. पण हुकुम फर्मावण्याची इच्छा जदुनाथांची अतृप्त राहिली नाहीं - स्वतःच्या अभ्यासांत किंवा नव्या संशोधनांत मग्न रहाण्याची जदुनाथांची रीत होती. जदुनाथ आणि लेडी सरकार यांच्या परस्पर संबंधाचा निदर्शक असा एक प्रसंग मुद्दाम सांगितला पाहिजे.

एकदां कामशेतला मुक्काम असतां जदुनाथ पुण्यास जायला निघाले. या वेळीं त्यांच्या बरोबर लेडी सरकार, कन्या (हासी) व जामात (श्री. बोस) इतकी मंडळी होती. सोवळें कडक असल्यानें लेडी सरकार आपल्या स्वयंपाकांत दंग असत. सरदेसाई, जदुनाथ आणि जामात बोस अशी पुरुष मंडळी सकाळच्या गाडीनें पुण्यास जाऊं लागली. काम आटोपून तिसरे प्रहरिं मुक्कामाला परतावें असा त्यांचा वेत. त्याप्रमाणें लेडी सरकारांचा निरोप घेण्यास जदुनाथ गेले असतां त्या कडाडून म्हणाल्या : " ह्या मराठी लांडग्यांच्या घरीं आम्हां दोघींना सोडून तुम्ही जाणार कीं काय ? "

ह्या प्रश्नामुळे जदुनाथांना हसूं आवरेना. त्यांनीं सरदेसायांना मोठ्यानें हाक मारली आणि म्हटलं " पहा - लेडी सरकार इथें एकट्या रहायला मितात ; बोर्गींची भीति त्यांना वाटते. " सरदेसायांना जदुनाथांनीं हें सर्व स्पष्टपणें हसत हसत सांगितल्या-मुळे लेडी सरकार अधिकच चवताळल्या आणि हें प्रकरण अधिक वाढूं नये म्हणून जामातांनीं सासूबाईंच्या सोबतीस रहाण्याचें पत्करलें !

पुढें हे जामात मला मुंबईस भेटले तेव्हां त्यांनीं मुद्दाम बाजूला नेऊन विचारलें " खरंच कां, तुम्ही, सरदेसाई हे सारे मराठे आहांत ? तुम्ही मराठे आहांत, असें आम्हांस वाटत नाहीं. "

बंगाली दृष्टीनें मराठे कसे दिसतात तें पहाण्यास " महाराष्ट्र पुराण " वाचलें पाहिजे. रडत्या मुलांना गप्प करण्यासाठीं बंगाली माता अजूनही बोर्गींची (= मराठा वारगिरांची) भीति घालतात. कलकत्याभोवती " मराठा खंदक " होता - तोही ह्याच भीतीमुळे. पण सुमारे ३० वर्षे उभय कुटुंबांचा घोरोबा - दर वर्षीं जाणें येणें -

असतांही बंगाली गृहिणींचा पूर्वग्रह किती पक्का राहिला—एवढेंच यावरून समजतें. आपली उदारवृत्ती जदुनाथांनीं आपल्या गृहिणींवर लादली नाही. अस्तु.

वाद घालण्यांत किंवा आग्रही स्वभावानें आपला हट्ट चालविण्यांत सरदेसायांचें वैशिष्ट्य माझ्या अनुभवास आलें तें “श्यामकान्तर्चीं पत्रें” छापतांना. ह्या पुस्तकाच्या बाह्यांगासाठीं चित्र काढलें. पुस्तकाचें नांव लिहिलें, तें पाहून सरदेसाई मात्र रागावले. “श्यामकान्तर्चीं पत्रें” या ऐवजीं “श्यामकान्ताचीं पत्रें” असें नांव त्यांना हवें होतें. पण माझ्याशीं त्यांनीं फार वाद प्रथम केल्या नाहीं. “श्यामकान्तर्चीं पत्रें” हेंही कांहीं चूक नव्हे असें मी म्हणालों. पण सरदेसायांनीं भराभर कपडे चढविले. गाडी बोलाविली—आणि “चल माझ्याबरोबर” असें ते रागानेंच फणकारले.

कुठें जायचें तें मला एकदम लक्षांत येईना. ‘वद्रीकाश्रमा’जवळ गाडी थांबल्यावर श्री. दाजीसाहेब तुळजापुरकरांकडे आपण आल्याचें समजलें. पण एवढ्यासाठीं हा वकिली सल्ला कां घ्यावा? हें मला कळेंना. नंतर सरदेसायांनीं सर्व प्रकार दाजीसाहेबांना समजावून सांगण्यास सुरुवात केली, तेव्हां समजलें कीं हा व्याकरणावाचत “लवाद” आहे. दाजीसाहेबांनीं सरदेसाईपक्ष बरोबर ठरविला. पण माझें म्हणणें काय? सामान्यरूप मी कां करीत नाहीं? याची चौकशी केली. सर्वच वेळां सामान्य रूप आपण करीत नाहीं असें सांगून मी उदाहरण दिलें, फ्रान्सचें मंत्रिमंडळ कीं फ्रान्साचें? कमलनें, विमलला, अशा घरगुती शब्दप्रयोगांत सामान्यरूप कुठें असतें?

मुलींचीं नांवें निघालीं म्हणून कां कोण जाणे, सौ. वनमालाबाई याच वेळीं तिथे आल्या. त्यांची साक्ष काढावी असें दाजीसाहेबांनीं—सरदेसायांनींही ठरविलें. त्यांना विचारलें, “काय हो, तुम्ही श्यामकान्तर्चीं पत्रें म्हणाल कां श्यामकान्ताचीं?”

त्यांनीं चटकन माझें म्हणणें उचलून धरल्यामुळें मला धीर आला. वाद होईल, एथपर्यंत चौकशी होईल, याचीसुद्धां कल्पना मला नव्हती. तुळजापुरकर पतीपत्नींचें मत ऐकून सरदेसाई तेथून निघाले. गाडी ठाकुरद्वारीं विविधवृत्त कचेरीजवळ आली. श्री. रामभाऊ तटणिसांना भेटण्यासाठीं आम्ही कचेरींत गेलों. रामभाऊंचें मत निर्णायक नसलें तरी त्यांनीं प्रो. वसंतराव नाईक यांचा हवाला दिला. त्यांनीं वाद ऐकला होता. सामान्यरूप झालेंच पाहिजे असा त्या पुराण पुरुषांचा अभिप्राय ऐकून सरदेसाई घरीं परतले. घरीं आल्यावर सरदेसायांनीं सर्व मंडळींस एकत्र केले. मग त्यांनीं एककाला प्रश्न विचारला : बरोबर कोणतें, श्यामकान्तर्चीं पत्रें कीं श्यामकान्ताचीं? योगायोग असा कीं घरांतील दोन पोक्त पुरुषांनीं तेवढें माझ्या विरुद्ध, पण बायका-मुलां-मुलींनीं माझ्या बाजूनें मत व्यक्त केले. इतका पुरावा माझ्या बाजूनें मिळाल्यावर मग सरदेसायांनीं विचारलें, “सामान्यरूप कां करावयाचें नाहीं हें तर सांगशील?” तेव्हां “घरची” भाजी, “घराची” भाजी यांतील फरक सांगितला. हिंदुस्थानचें लष्कर, इंग्लंडचें आरमार, असें म्हणण्याचा प्रघात आहे—हें वर्तमानपत्रांतील

प्रयोगावरून सिद्ध केले. हिंदुस्थानचें लष्कर एक वेळ चालेल पण इंग्लंडाचें आरमार कांहीं म्हणत नाहीत... एवढ्या खुलाशावरून तें वादळ शमलें!!

स्वतः सरदेसाई 'भाषा' लिहिण्यांत सदैव व्याकरणशुद्ध असले तरी भाषेची मोडणी- तिचा विविध विलास- लौकिक रूढीप्रमाणें तींत बदल- मान्य करण्यास त्यांची तयारी नसे. 'श्यामकान्तच्या पत्रां' तच "मातेचा असांजलि म्हणून" छापतांना, प्रस्तावनेऐवजीं प्रस्ताव, अनुक्रमणिकेऐवजीं अनुक्रम असे शब्द मुद्दाम वापरण्यांत त्यांचा हेतू काय होता कोण जाणे. ठराविक रूढीला डावलणें एवढ्यासाठीं हा खटाटोप नसावा. पण "मनस्येकं वचस्येकं" * ह्या श्लोकाचा नुसता उल्लेख करून नाना फडणिसाच्या स्वभावाबद्दल लिहिलें आहे, याबद्दल त्यांचें आणि माझे बोलणें झालें, तेव्हां तो श्लोक संपूर्ण म्हणून दाखविल्याखेरीज, त्यांचें समाधान झालें नाहीं. आपण बोलतांना सहज म्हणतो कीं - बोलेल एक, करील एक... यांतिल 'एक' याचा अर्थ 'अन्य' असतो. हा मराठी बोलण्यांतला विशेष प्रकार होय. "मनस्येकं वचस्येकं" या संस्कृत श्लोकांत तो मराठी अर्थ पाहूं जाणें किंवा अभिप्रेत धरणें रास्त नव्हे. पण हें त्यांना पटवून दिल्यावर मात्र त्यांनीं आपली चूक कबूल केली. आपली निराळी समजूत झाली होती असें म्हटलें.

जदुनाथांच्या हातूनही अशा गंमती झाल्या नसतील असें नाहीं. पण त्यांच्या समग्र लिखाणाचें आलोडन कुणीं केलें नाहीं. वास्तविक मराठी इतिहास अभ्यासकांपैकीं कुणीं तरी त्यांचें साहित्य तपासावयास हवें होतें. वेळींच त्याबद्दल ग्रंथकारांशीं पत्रव्यवहार करावयास हवा होता. म्हणजे मराठी इतिहासांतिल किती तरी घटनांचा काल निश्चित ठरला असता. परंतु स्वतःच्या विधानाबद्दल जदुनाथही कांहीं कमी आग्रही नसत. अभ्यासामुळें, संशोधनामुळें आणि अनुभवामुळें त्यांचा आत्मविश्वास चांगलाच बळावला होता. तरी त्यांच्या हातून गंमती कशा घडल्या याचीं एक-दोन उदाहरणें पुस्तकी प्रपंचांत दाखविलीं आहेत.

दार्जिलिंगला असतांना शब्दार्थाबद्दल चर्चा चालू होती. शिव छत्रपतींच्या आगरा भेटीचे जयपुरी (डिंगल भाषेंतलें) कागदपत्र नुकतेच वाचून जदुनाथांनीं त्यावर भाष्य लिहिण्यास सुरुवात केली होती. औरंगजेबानें शिवाजीची भेट "घुसलखान्यांत" घेतली, अशा उल्लेखावरून घुसलखान्याचा अर्थ 'दिवाण-इ-खास' सारखा कसा व्यायचा (रूढार्थानुसार - स्नानगृह - असा अर्थ कां नव्हे) याचीं तार्किक कारणें जदुनाथ देत होते. दिवाण-इ-खास मधून अंतःपुरांत जाण्यापूर्वीं घुसलखान्यांत जाण्याचा शिरस्ता असावा; दिवाण-इ-खास जवळच घुसलखाना आहे... वगैरे त्यांचें बोलणें चालू होतें. तेव्हां राज्यव्यवहार कोशाचा आधार घेऊन 'मंत्रस्थानं घुसलखाना' हा

अर्थ मी सांगितला. तेव्हां त्यांनी तो मान्य तर केलाच; पण राज्य मी केव्हां वाचला, इतका तपशील लक्षांत कसा ठेवला याची चौकशी केली. राज्य, फार्सी शब्दांचे मराठी पर्याय समजण्यासाठी इतका उपयोगी पडेल याची त्यास कल्पना नव्हती.

जदुनाथांच्या सहकार्याने पार पाडलेले कार्य म्हणजे स. १९३८ चा सरदेसाई सत्कार समारंभ. या कार्यक्रमाचे भाग तीन. प्रथम संस्मृति ग्रंथ (एक मराठी - दुसरा इंग्रजी); मुंबईस त्या ग्रंथार्पणाची सभा आणि तिसरा भाग म्हणजे कामशेत येथील इतिहास अभ्यासूंचा मेळावा. पैकीं मेळाव्याची कल्पना मागाहून निघाली. जदुनाथांनी मला सुचविले त्याप्रमाणे श्री. भास्करराव जाधव, श्री. द्वारकानाथ गो. वैद्य (प्रार्थना-समाज) यांच्या सहकार्याने ' समिती ' स्थापिली. थोडासा पैसा जमविला; लेख गोळा केले. डॉ. काशीवाई नवरंगे ह्या आमच्या खजिनदार. चिटणिसी मजकडे आली. पत्र-व्यवहाराचा पत्ता प्रार्थना समाज - मुंबई ४ असा होता. दोन्ही ग्रंथ छापण्याचे के. भि. ढवळे यांनी पत्करले. त्यावेळीं त्यांचीं सर्व कामे मुंबई वैभव छापखान्यांत होत. त्याप्रमाणे छापखानाही ठरला.

या बाबतींत जदुनाथांचे सहाय्य आम्हांस पुष्कळ झाले. लेखक, त्यांचे लेख, प्रबंध, पत्करण्याची जबाबदारी समितीची असली तरी चिटणिसांनी या बाबतींत जदुनाथांशी पत्रव्यवहार करून निर्णय ठरवावा अशी सवलत होती. ह्या एकंदर कार्याची परिस्फुटता झाली तेव्हां सरदेसाई प्रथम रागावले. माझा तरी त्या समितीशी संबंध नसावा, असा त्यांचा आग्रह होता. कारण एक तर मी त्या वेळीं मुंबईत डॉ. सरदेसाई यांच्या घरीं रहात असे. सरदेसाई कुटुंबापैकीं एक अशा आत्मीयतेनें मला त्यांनीं वागविले असल्यानें, माझे नांव वेगळे असले तरी मी सरदेसायांपैकीं होय, तेव्हां मी असल्या सरदेसाई सत्कार समितींत सामील नसावे अशी सरदेसायांची इच्छा. त्या वेळीं त्यांनीं पुष्कळ बोलून घेतले. पुण्यांत होणाऱ्या अनेक समारंभांचा उल्लेख झाला; परस्पर प्रशंसेचीं पुष्कळ उदाहरणे त्यांनीं सांगितलीं आणि असहकाराची भाषाही सरदेसायांच्या तोंडून निघाली. हे सर्व ऐकून घेतल्यावर माझा वेत समितीच्या वतीनें मी सांगितला. " ग्रंथ आम्ही तयार करूं; जाहीर रीतीनें ते अर्पण करतां आले नाहींत, तर पोस्टाने आपणांकडे धाडून देऊं, स्वीकारणें न स्वीकारणें आपल्या हातीं. "

हा स्पष्ट वेत सांगितल्यावर थोडीशी औचित्य चर्चा झाली. तुमच्या कार्याचा गौरव करण्याची आमची इच्छा असली तर तिला प्रतिबंध तुम्हीं कां करावा? फार तर तुमचे सहकार्य आम्हांस लाभणार नाहीं. जाहीर समारंभांत तुम्ही येणार नाहीं. या पलीकडे तुम्ही आम्हांस हरकत कां करतां?

सरदेसायांचे म्हणणे असे कीं " माझ्यासाठीं तुम्हीं ' झोळी ' फिरवावी ही कल्पना मला असह्य आहे. बहुतेकांची समजूत अशी होईल मी ह्या समितीच्या " मार्गे " आहे. माझी मीच टिमकी वाजवीत आहे. "

ह्या अडचणींतून मार्ग म्हणून सरदेसायांनीं असें ठरविलें कीं ज्ञानप्रकाशांत पत्र लिहून मी माझी भूमिका स्पष्ट करीन. ह्या समितीशीं माझा संबंध नाही; माझ्या मनाविरुद्ध ह्या गोष्टी घडत आहे असें जाहीर करीन.

मीं म्हटलें—आपला हात आम्हांस धरतां येत नाहीं. आम्हांसही खुलासा करतां येईल कीं आम्ही पर-प्रेरित नाहीं. आम्हांस आमची जबाबदारी कळते. मात्र तुमच्या अशा लिहिण्याचा अर्थ काय होईल हें लक्षांत घ्या. विनयाचें अवास्तव प्रयोजन असें लोक म्हणतील त्याचा विचार करा.

एवढ्यानें सरदेसायांच्या विरोधाचा जोर पुष्कळ कमी झाला. मग मीं त्यांना म्हटलें, “आम्ही कुणीं तरी उपटसुंभ—काहीं तरी करतो अशी का तुमची भावना आहे? तुमचे जीवश्रकंठश्च मित्र सर जदुनाथ आम्हांस सामील आहेत, एवढ्यावरून तरी तुम्हीं एवढा त्रागा करावयास नको होता.”

ह्या मात्रेमुळें दुसराच विचार सरदेसायांनीं व्यक्त केला. “जदुनाथांसाठीं असा सत्कार करण्याची अधिक आवश्यकता आहे. आधीं त्यांचा सत्कार करा आणि मग माझा.”

यावर त्यांना सांगावें लागलें कीं “आम्हीं आमच्यापुरतें कार्यक्षेत्र आंखून घेतलें, तें तुमचा सत्कार करण्यासाठीं ग्रंथ काढावयाचें. आम्हांला अमुक करा आणि तमुक नको, असें तुम्हीं कां सांगतां? आमच्यावर निर्बंध तुम्हीं कां घालतां?”

शेवटीं तडजोड म्हणतात ती अशी निघाली : हें काम पुरें होतांच सरदेसायांनीं पुढाकार घेऊन जदुनाथ स्मारक ग्रंथांची योजना आखावी. तिजसाठीं पडेल तें काम करण्याची तयारी मी ठेवावी. ‘फिटफाट’ अशा प्रकारचा हा प्रयत्न वाटला तरी त्याबद्दल टीका मनावर घेऊं नये.

असा समझोता झाला. आणि त्याप्रमाणें पुढील कामाची उभारणी देखील झाली. पत्रसंभारप्रकरणीं (पृ. ७४.५) त्या प्रगतीचा उल्लेख आलेला आहे. पत्रव्यवहार सुरू झाला. प्राथमिक सभा भरली. जदुनाथांचीं सरदेसायांना आलेलीं पत्रें नकलून झालीं. पण नंतर एकदम त्या प्रकरणीं हालचाली थांबल्या. याचें वरपांगीं कारण युद्धाचें असलें तरी मुख्य म्हणजे प्राथमिक खर्चासाठीं पदरमोड करण्यास सरदेसायांची तयारी नव्हती! मी सांगत होतो—रीतसर पैसे जमले म्हणजे खजिनदारांकडून तुमची रकम तुम्हांला परत मिळेल. त्याबद्दल काळजी नको—पण सध्यां तरी निदान पांचशें रु० खर्चासाठीं तुम्हीं काढून ठेवावे. अखिल भारतीय स्वरूपाच्या ह्या कचेरीस वेगवेगळ्या शाखांतून खर्च करावा लागेल पण सरदेसायांनीं स्वतः पैसे खर्च करण्याचें नाकारलें. माझ्यापुरती ह्या पवित्र कार्यांतून सुटका झाली, मोठ्या नाखुशीनें झाली. माझा त्यावेळीं नाइलाज होता; तेव्हां मजजवळ एवढा पैसा नव्हता... पण सरदेसायांच्या या वृत्तीचा उलगाडा झाला नाहीं.

कारण जदुनाथांसाठी एवढी रकम त्यांनी सहज खर्चली असती. त्या समितीच्या कार्यात सर्वांत मोठी, एक रकमी देणगी तेच देतील अशी बहुतेकांची अपेक्षा ... अनेकांनी मजजवळ बोलूनही दाखविली होती. पण कल्पित कादंबरीपेक्षांही वस्तुस्थिति कधी कधी अधिक मोहक, अधिक अनाकलनीय ठरते, तशांतला हा प्रकार झाला. सरदेसायांनी जदुनाथांचा सत्कार करण्याबाबत असा काढता पाय घेतला तो कां हे कळत नाही.

पुढे डॉ. हरिराम गुप्ता यांनी पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या वतीने हे काम पत्करले. दोन (इंग्रजी) खंड मिळून सत्कार ग्रंथ निघाले. एकांत, जदुनाथ-सरदेसाई यांचा पत्रव्यवहार आणि सरकारांच्या जीवनविषयक लेख छापले असून दुसऱ्यांत निरनिराळ्या विद्वानांचे आपल्या ऐतिहासिक अभ्यासाबद्दल प्रबंध आहेत. पण याही ग्रंथांचे काम पुष्कळ रेंगाळले. संपादकांना वंगीय अभ्यासकांचे सहकार्य लाभले नाही. मुख्य म्हणजे त्या संपादनांत पुष्कळ कार्य करावयाचे राहिले याची जाणीव संपादकांना होती. सरदेसायांनी जदुनाथांच्या परिचयपर लेख लिहिला - तो संपादकांनी मजकडे धाडला आणि त्यांत काट छोट, दुरुस्ती करण्यास मला सुचविले. त्यांना तो अपुरा वाटला. त्यांत 'दुरुस्ती' पुष्कळ लागेल असे त्यांचे मत होते. सरदेसायांच्या वार्धक्याकडे पाहून संपादकांनी त्यांना त्रास देण्याचे टाळले आणि मजकडे तो लेख दुरुस्तीसाठी पाठविला ! "तू इंग्रजी लिहू नकोस - तुला ते साधणार नाही" असे मला बजावणारांचा लेख मजकडे "दुरुस्ती" साठी यावा हा योगायोग विचित्र नव्हे काय ? असो.

जदुनाथ सत्कार ग्रंथ, जदुनाथांना नुसते "पहायला" मिळाले, हेच समाधान मानतां येते. त्यांबाबत समारंभ झाला नाही, याबद्दल सर्वांना चुटपुट लागून राहिली. पण ही चुटपुट सरदेसायांना सर्वांत अधिक वाटावी, अशी माझी अपेक्षा चूक ठरली!! भावनांचा ओलावा एकंदरीने सरदेसायांच्या ठिकाणी कमी होता. पुत्रशोकाने आणि नंतर गृहिणीवियोगाने हे आर्द्रतेचे झरे आटत गेले असे दिसते.

जदुनाथांच्या स्वभावांत खोड्या कांहीं नव्हत्या असे नाही. स्वतःचा ग्रंथसंग्रह ते चिक्कु माणसाच्या डबोल्याप्रमाणे जपत. घरीं मुलगा, सुना-लेकी चांगल्या शिकलेल्या, पदवीधर होत्या. पण त्यांना त्या 'संग्रहांत' "प्रवेश निषिद्ध" होता. वास्तविक दार्जिलिंगला घरांत इतस्ततः पुस्तकांची कपाटे ठेवलेलीं असायचीं. पण त्यांना हात लावण्याची कुणाची छाती नव्हती. खास पुस्तकांचा संग्रह एका लहानशा खोलींत होता. त्यांत प्रवेश कुणालाही नसायचा. सरदेसायांनासुद्धां जदुनाथांनी बजावले होते, कीं "तुम्हांला लागेल तें पुस्तक श्रीपादकडून मागून घ्या."

एकदां झाले काय तर सरदेसायांना एक पुस्तक सहज चाळायला, वाचायला, हवे होते. मी होतो खालच्या मजल्यावर. मला बोलवून मजकडून ते मागून घेण्यापेक्षां आपणच ते कां घेऊं नये ? असा विचार करून सरदेसायांनी सहज ते आणले. त्यासाठी त्यांना दारही पुरे उघडावे लागले नव्हते, त्या खोलींत पायही ठेवावा लागला नव्हता;

पण जदुनाथांना हे कळले मात्र ! त्यांचा जमदग्नि अवतार प्रकट झाला. दोन तीन दिवस सरदेसायांशीं अबोला. उभयतांमधील 'रावता' माझ्यामार्फत सुरू होता. पण प्रत्यक्ष बोलणे वर्ज्य ! जेवतांना आम्ही सर्व एकत्र बसत असू. बोलणे होई पण ते इतरांशीं - आणखी पुष्कळ गोष्टीसंबंधाने. दोघेही परस्परांचे एकमेव मित्र खरे ; पण त्यांचा रोष देखील अद्वितीय ठरण्याइतपत और होता. सांगितलेले कां ऐकू नये ? हा साधा प्रश्न जदुनाथांचा, तर त्यांत काय विघडले ? अशी पृच्छा सरदेसायांची. मानवी परस्परसंबंधांत ह्या दोन प्रश्नांचाच स्वैर विलास आढळत असल्याने जदुनाथांच्या ह्या अबोल्याची आठवण मला अगदीं पक्की राहिली आहे.

“ भेटी ” स्वीकारण्याबाबत जदुनाथांचा आग्रह दुराग्रहाच्या कोटींत बसतो. कुणाकडूनही “ भेट ” घ्यायची नाहीं असें जणू त्यांचें कडक व्रत असल्यागत ते वागत. डॉ. हरिराम गुप्तांनीं आपल्या गुरुंची एतत्संबंधीची वृत्ति स्वानुभवाने सांगितली आहे. वंगीय गुरुजींना भेटायला गेलेला हा पंजाबी शिष्य, जातांना आम्र फलांची एक करंडी घेऊन गेला. कारण “ रिक्त हस्तं न पश्येत राजानं देवतां गुरुम् ” हा तर आपल्याकडील पुराणा शिष्टाचार. पण ती करंडी परत घेऊन जाण्यास जदुनाथांनीं स्वशिष्यास फर्मावले ! सरदेसायांनीं एकदां जदुनाथांना कांहीं ‘ अचार - मुरब्बे ’ (= लोणचीं, मुरंबे) यांच्या वाटल्या पाठविल्या. पण त्यांची पोंच देतांना जदुनाथांनीं आपली नापसंती मोठ्या कौशल्यानें व्यक्त केली. पुनः अशी भेट पाठविण्याचें घाडस सरदेसायांना झालें नाहीं.

स्वतः जदुनाथ मात्र इतरांना भेटी दिल्यावाचून रहात नसत. कौटुंबिक जबाबदारीचा त्यांनीं कधीं विसर पडूं दिला नाहीं. ज्यांच्या घरीं मंगलप्रसंगानिमित्त कांहीं तरी “ देणे ” जरूर होते तें जदुनाथांनीं मोठ्या खुबीनें, उदारपणाने दिलेले आढळते. डॉ. आशीर्वादीलालांच्या कन्येचा विवाह होता तेव्हां ‘ साडी ’ खरेदी करण्यास घरांतील “ मुलींना ” सवड झाली नाहीं अशी प्रस्तावना करून जदुनाथांनीं लिहिलें “ लेडी सरकारनीं फर्माविलेल्या वरून मी सोबतची भेट तुमच्या मुलीसाठीं पाठवीत आहे. ” हा मनाचा थोरपणा - सध्यां दुर्मीळ होत असल्यामुळे अधिक मोलाचा वाटतो. “ दार्जिलिंग ” चा चहा म्हणजे पट्टीच्या चहाबाजांना असामान्य भेट वाटते. विशेषतः चहा “ इंग्रजी ” पद्धतीनें पिणारांना त्याची खुमारी समजते - आवडते. चहाचा “ काढा ” करणारांना दार्जिलिंग चहाची चव कळणार नाहीं. सरदेसाई म्हणजे इंग्रजी पद्धतीनें चहा घेणारे. गुंजभर पत्ती कमी जास्त झालेली त्यांना खपत नसे किंवा एक सेकंद अधिक मुरलेला चहा त्यांना चालत नसे. जदुनाथांनीं दार्जिलिंग चहाचा पुडा त्यांना पाठविला. पण नुसता पुडा नाहीं पाठविला; तर त्या बरोबर सविस्तर सूचना इतक्या बारकाईनें लिहून पाठविल्या कीं कुठल्या तरी चहावाल्याचे (चहा विक्रेत्याचे) ते हुषार विक्रेते असल्याची खात्री पटावी !! कुठलेही काम पार पाडावयाचें असल्यास, दूर ठिकाणच्या मंडळींचा

संबंध येत असेल तेव्हां, गैरसमजास काडीइतका वाव न ठेवतां—स्पष्ट आणि बालबोध सूचना द्याव्या तर त्या जदुनाथांनींच ! इतकी दक्षता बाळगणारा आणि बारीक सारीक गोष्टींचें अवधान राखणारा दुसरा विद्वान माझ्या तरी पहाण्यांत नाहीं.

आपल्या मुलांना, नातवांना लष्करांत घालणारे, किंवा आपल्या आवडत्या मुलींचीं लग्नें लष्करी अधिकाऱ्यांशीं करणारे जदुनाथ इतके लष्कर-लक्षी कां झाले ? त्यांना लष्कराचें महत्त्व आधीं पासून पटलें होतें कीं ही दृष्टि त्यांनां मध्येच केव्हां तरी लाभली ? एकदां लष्करी नोकरींतला धोका कळल्यावर इतर कुटुंबवत्सलानें त्या फौजी जीवनाचा धसका घेतला असता—त्यापासून आपलीं आवडतीं मुलें दूर ठेवलीं असतीं. परंतु जदुनाथांचें तसें मुळींच दिसत नाहीं. त्यांचा एक मुलगा सत्येन हा नौदलांत होता. त्यांचे जावई कॅ. घोष हे लष्करांत होते ; त्यांचे नातु—ज्येष्ठ मुलाचे मुलगे—लष्करांत शिरले.

हा केवळ योगायोग म्हणतां येत नाहीं. घरच्या बायका मंडळीपासून ह्या जीवन-क्रमाला विरोध साहजिक झाला असला पाहिजे. जदुनाथांनीं आपलाच हेका चालवून वडीलकीच्या हक्काखातर मुला-नातवांचें भवितव्य संरक्षण खात्याशीं निगडित केले असेल, तर तो राष्ट्रीय दृष्टीचा विचार म्हटला पाहिजे. त्यांत स्वार्थत्याग आहे, देश-रक्षणाचा उदात्त विचार आहे. मृत्यूशीं झुंज असें जीवन आपण होऊन पत्करण्याचा थोर, पराक्रमी, कर्तव्यशील हृदयाचा ह्यांत स्पष्ट आविष्कार आहे.

सरदेसायांना अशी व्यापक राष्ट्रहिताची दृष्टि नव्हती हें उघड आहे. त्यांच्या ज्येष्ठ पुत्रानें काय करावें असा प्रश्न निघाला तेव्हां जदुनाथांनीं त्याला “ चार्टर्ड अकौंटंट ” (हिशेवनीस) करण्याची सूचना केलेली एका पत्रांत नमूद आहे. पण आपल्या मुलाला दूर बंगाल्यांत शिक्षणाला पाठविण्याची दूरदृष्टि आणि धारिष्ट सरदेसायांनीं दाखविलें, हीच त्या वेळची मोठी प्रशंसेची बाब होती. श्यामकान्त शांतिनिकेतनमध्ये राहिला. गुरुदेवांची त्याजवर खास मर्जी होती, त्यांचीं गाणीं तो तन्मयतेनें म्हणत असे, इत्यादि सर्व गोष्टींमुळे कुणाही पित्याला अभिमान वाटावा. बंगाली भाषासुद्धां श्यामकांतला इतकी अवगत झाली कीं त्यानें शांतिनिकेतनमध्ये पहिल्या नंबरचे मार्क मिळविले, त्यावेळीं गुरुदेवांनीं त्याचें कौतुक केले.

पण सरदेसायांच्या मुलाला हिशेवनीस व्हावयाला सुचविणारे जदुनाथ स्वतः एवढे लष्कर-लक्षी कां ? हें कळण्यासाठीं मॉडर्न रिव्ह्यूतील (जाने. १९५८) त्यांचा लेख वाचला पाहिजे. मात्र त्यांचा एक दौहित्र (अरिजित घोष) चार्टर्ड अकौंटंट झाला असल्याचें कळतें.

एकंदरीनें व्यापक राष्ट्रीय जीवनाबद्दल जदुनाथांचा विचार कसोशीनें चालू होता. त्याबद्दल त्यांची आंतरिक तळमळ होती, त्या तळमळीनें ते अस्वस्थ होत ; तसें अंतस्थ प्रेरक असें सरदेसायांना कांहीं नव्हतें असें दिसतें. आपलीं शिक्षणविषयक

मते जदुनाथांनीं स्वतंत्र लेखांत वाचकांपुढें मांडलीं. निरनिराळ्या चौकशी समित्यांपुढें जाऊन साक्षी दिल्या. आपली योजना अधिकाऱ्यांच्या नजरेस पडावी, तिजनुसार त्यांनीं कार्य करावें म्हणून जदुनाथ खटपट करीत, तसें सरदेसायांनीं कोणत्याही कृत्याबाबत केलेले नाहीं. गायकवाडींत सयाजीराव महाराजांच्या सहवासांत राहिल्यामुळे आपण स्वतः होऊन कुठला तरी सार्वजनिक प्रश्न हातीं घ्यावा, त्याची तड लावावी, अशी हिंमत त्यांच्यांत उरली नसावी. शिक्षणाचा प्रयत्न म्हणजे नव्या पद्धतीनें शाळा चालविण्याचा एक प्रयोग त्यांनीं कामशेतला करून पाहिला. पण तो अगदीं अल्प-कालीन ठरला. त्याला प्रयोग म्हणण्याइतका दीर्घ काल तो चालला नाहीं.

कामशेतला अभ्यास केंद्र स्थापावें; वाचनालयाची सोय करावी; अशा किती तरी कल्पना सरदेसायांच्या मनांत येत. जदुनाथांशीं त्यांची वाच्यता होई, व्यवहारी सूचनाही त्यांजकडून लिहून येत; पण सरदेसायांचा प्राथमिक उत्साह कशामुळे तरी थिजल्यासारखा होई. लोणावळें येथें एक उच्च शिक्षण संस्था असावी हा जदुनाथांचा आग्रह अगदीं शेवटपर्यंत कायम होता, त्यासाठीं त्यांनीं अपरिमित खटपट केली होती, तसा आग्रह किंवा तशी उत्कट इच्छासुद्धां सरदेसायांची प्रकट झाली नव्हती. हा उभयतांच्या मनोभूमिकेंतील फरक होय.

जदुनाथांच्या कित्येक आठवणी त्यांच्या शिष्यवरांनीं वेळोवेळीं सांगितल्या आहेत. त्या विशेष बोलक्या वाटतात म्हणून त्यांचा ओझरता उल्लेख करावयाचा. त्यांच्या सहवासांत अनेक वर्षे राहिलेले व घरांत आपुलकीनें वावरणारे पुत्रतुल्य शिष्य म्हणजे कालिका रंजन कानुंगो. ते म्हणतातः

जदुनाथांकडे वारंवार भेटीस येणारा अगदीं क्वचित् आढले; एकदां त्यांजकडे येऊन गेल्यावर पुनः त्यांजकडे यावें, असें फारसें कुणाला वाटत नसे. पण “शिष्य” म्हणून खऱ्या खऱ्या जिज्ञासेनें ‘परिप्रश्ना’साठीं गेल्यास मात्र अलभ्य लाभ होई. अनेक विषयांसाठीं आवश्यक त्या पुस्तकांची यादी सहजासहजीं ते अचुक सांगत. ‘वहावी’ पंथाचा अभ्यास करणारे एक प्राध्यापक जदुनाथांना अचानक भेटावयास आले असतां, त्यांना त्या विषयावरील कांहीं आवश्यक पुस्तकांची यादी जदुनाथांनीं इतकी लीलया करून दिली कीं ते प्राध्यापक आणि स्वतः कानुंगो, दोघेही चकित झाले.

जदुनाथांच्या आवडी-निवडी सांगतांना कानुंगो म्हणतात, फार्सी हस्तलिखितांच्या नकला मिळवितांना खर्चाबद्दल बेफिकिर असणारे जदुनाथ अठरा वर्षे एकच ‘शस्त्र’ (दाढी करण्याचें) वापरीत. दुसरें घेण्यास त्यांचा नकार असे. प्रवासाला जातांना सूट-केस (पेटी) मध्ये पुस्तकांना, टिपणांना जागा मिळे. सूट-टाय हे जातात वळकटींत!... ब्रह्मांना वाटे जदुनाथ पक्के “हिंदू” आहेत; हिंदू म्हणत हा प्रच्छन्न ब्रह्मो आहे. निवेदिता आणि विवेकानंद यासंबंधीं ते बोलूं लागले म्हणजे त्यांचा कंठ

दाटून येई. “चैतन्य लीलामृत” इंग्रजी सांगून जदुनाथांनीं आपल्या प्रेमळ तीर्थ-रूपांचे आशीर्वाद मिळविले. मथुरा-गोकुळ-वृंदावन ही यात्रा त्यांनीं अत्यंत निष्ठेनें केली. . . गुरुदेव टागोरांशीं त्यांचे संबंध इतके प्रेमळ होते कीं एकदां तर लेडी सरकारनीं तयार केलेले ‘मिश्रान्न’ जदुनाथ स्वतः रवींद्रनाथांकडे घेऊन जात होते ! आचार्य प्रफुल्लचंद्रांशीं (= सर पी. सी. रे) जदुनाथांची घसट पुष्कळ होती. “ब्रिटिशांच्या पापकर्मांची कहाणी” लिहून काढण्याची तयारी प्रफुल्लचंद्रांनीं चालविली होती - हा वेत जदुनाथांनीं कुशलतेनें फिरविला. डॉ. रे ना त्यापासून परावृत्त केले...

इतिहासलेखनांत जदुनाथांची दृष्टि कोणत्या पूर्वग्रहाने कशी रंगित होती हेही कानुंगोनीं स्पष्टपणे दाखविले आहे. औरंगजेवाला पुष्कळसा अनुकूल असा हा पूर्वग्रह कानुंगोनासुद्धां योग्य वाटला नाही. मराठ्यांविरुद्ध जदुनाथांचे मत कसे आहे हेही कानुंगोनीं सांगितले. पानिपतच्या संग्रामा (तिसऱ्या) वदलसुद्धां कानुंगो म्हणतात, जदुनाथांना अब्दालीचा पक्ष अधिक रास्त वाटत होता. दिल्लीच्या संरक्षणार्थ धावून जाण्याचा हक्क अब्दालीला अधिक होता... नजीब उद्दौला आणि अब्दाली यांना जदुनाथांकडून अधिक प्रशंसा मिळाली; महाराष्ट्राच्या दुःखावद्दल, जबाबदारीवद्दल, जदुनाथांना आपुलकी वाटली नाही...

आपल्या कौटुंबिक जीवनांत अनेक उन्हाळे वाटणीस आलेल्या जदुनाथांना आधार वाटतो तो आपल्या शिष्यांचा-आणि शिष्यांच्या शिष्यांचा... हेही माझेच कुटुंब असे ते मानतात... ही त्यांचा केवढी उदार वृत्ति !!

दुसऱ्या कित्येक शिष्यांनीं आपापल्या आठवणी सांगितल्या आहेत. कुणीही जदुनाथांना भेटायला आला कीं त्याला जेम तेम तीन मिनिटे मिळत; जदुनाथ हातांत आपले घड्याळ घेऊनच येत. साधारण अडीच मिनिटे झालीं कीं सूचना मिळे; तिसऱ्या मिनिटाला ते तिथून निघून जात. पण अभ्यासाचे बोलणे असले कांहीं नव्या प्रबंधाची चर्चा असली, कीं तासन् तास बोलणे चालू राही. आपल्या संकल्पित पुस्तकाचे हस्तलिखित होतकरूंच्या हवालीं करण्यास जदुनाथ मार्गे-पुढे पहात नसत, इतकी उदार वृत्ति त्यांची होती.

जदुनाथांना अनेक प्रकारचे अनुभव आलेले त्यांनीं डॉ० आशीर्वादीलालना लिहिले. कानुंगोचे हे शिष्य म्हणून जदुनाथांचे त्यांवर पौत्रवत् प्रेम होते. “तुमच्या प्रीतीस पार नसे” असे गुरुजींवद्दल आशीर्वादीलालनीं पुष्कळदां लिहिले आहे. आपणांकडे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांवद्दल ते म्हणाले (असे आशीर्वादीलाल सांगतात) :

“संशोधनासाठीं पुष्कळ बंगाली विद्यार्थी मजकडे येतात. त्यांपैकीं कित्येक ‘हेरगिरी’ साठीं येतात तर कांहींना वाटते कीं त्यांचे काम मी करून द्यावे. कानुंगो-सारखे काम करणारे - तुमच्यासारखे सच्चे विद्यार्थी आले, म्हणजे मलाही हुरूप येतो.”

जदुनाथांच्या उदेपुर-वास्तव्यांतील एक दोन गोष्टी आशीर्वादीलालनीं सांगितल्या आहेत. जोधपुर महाराजांतफें त्यांना भेटण्यास एक वरिष्ठ अधिकारी आले आणि त्यांनीं बरीच मोठी रक्कम देऊं केली. जदुनाथ संपादित † पुस्तकांतील 'राठोड' घराण्यासंबंधींचा (न साजणारा) उल्लेख आहे तो पुढील आवृत्तींत जदुनाथांनीं गाळावा, अशा विनंतीबरोबर द्रव्याचें आमिष होतें. जदुनाथांनीं विनंतीचा - आमिषाचाही - तावडतोव अन्हेर केला हें सांगणें न लगे. 'मेवाड'चा इतिहास लिहिण्याविषयीं महाराण्यांतफें विनंती केली तेव्हां तर ती शिष्याकरवीं नाकारली !

पुढें जदुनाथांनीं जयपुरचा इतिहास लिहिण्याचें कसे व कां पत्करलें तें समजण्यास मार्ग नाही. पण त्यांच्या ह्या ग्रंथाचीं कांहीं प्रकरणें 'टाइप' करण्याची संधि मला लाभली होती. शिवाय सरदेसायांच्या पत्रांत त्या इतिहासासंबंधीं उल्लेख आढळतो. कानुंगोनीं माहिती दिली आहे ती वरून असें कळतें कीं, जयपुरच्या पोथीखान्यांतील कागदपत्रांचा विनियोग कसा करावा, त्याचें महत्त्व काय, ते राखावे कसे इत्यादि बाबत 'रपोट' सादर करण्यासाठीं जदुनाथांना दरबाराची विनंती आली. तिची पूर्ति झाल्यावर त्या साधनांचा उपयोग करून जयपुरचा इतिहास लिहिण्याची कामगिरी आपाततः त्यांजवर आली. तिजसाठीं त्या पोथीखान्यांतील * अपूर्व कागदांच्या नकला जदुनाथांना मिळणार होत्या, हें मला वाटतें मोठें महत्त्वाचें कारण असावें. महाराजकुमार रघुवीरसिंह हे जदुनाथांचे आवडते शिष्य. त्यांचा आणि जयपुर महाराज यांचा स्नेह लक्षांत घेतां या वनावांत गुरुभक्तीचा संबंध असला पाहिजे असा तर्क सहज सुचतो.

वर्तमानपत्रांतील प्रासंगिक लिखाण स्वतंत्रपणें अभ्यासण्यासाठीं मुंबईत सोय नसल्यानें जदुनाथांच्या विचारांची ओळख नीट करून घेतां येत नाही. तरी इतर कांहीं लेखकांनीं त्या समयोचित लेखनासंबंधीं लिहिलें आहे-त्याचा थोडा उपयोग करतां येतो.

सक्तीनें हिंदी प्रसार चालू आहे. त्या चळवळीचें दुसरें टोक म्हणजे इंग्रजीची हकालपट्टी. तिला उद्देशून जदुनाथ म्हणतात - "कायदे मंडळांतील बहुमताच्या जोरावर इंग्रजीची हकालपट्टी करतां येईल. तिची उपयुक्तता पटली असूनही तिजवर बहिष्कार घालतां येईल. पण याद राखा, अशानें भावी पिढींतील बुद्धिजीवी लोकांचा

| Uttara Bharati : जुलै १९५८ पृ. ५. हें पुस्तक कोणतें तें आशीर्वादीलालनीं सांगितलें नाही.

* जयपुरच्या पोथीखान्यांतील दिल्ली-आगरा दरबारांतून आलेलीं रोजचीं पत्रें (अखबारा) आहेत. एकंदर २९ हजार पत्रें जदुनाथांनीं व्यवस्थेशीर लावून दिलीं. त्यापैकीं पांच हजार पत्रांच्या नकला त्यांनीं स्वतःसाठीं करवून घेतल्या. त्यांच्या संग्रहांत या पत्रांचे २५ खंड आहेत. याखेरीज सितामऊच्या रघुवीर संग्रहांत स. १७०७-१९ या वर्षातलीं ३५९७ पत्रें नकलून ठेविलीं आहेत, ती निराळींच ! (प्रा. नि. भू. रॉय कृत रघुवीर लायब्ररीचें वर्णन-सरकार कॉमे. व्हॉ. २ रा, पृ. २८१-८५)

संपूर्ण विनाश ओढवेल. इंग्रजीचें स्थान हिंदीला कधींच पेलणार नाहीं आणि इंग्रजी ऐवजीं हिंदी भाषा रूढ केली तर नुकसान तमाम हिंदुस्थानचें होईल. इतर कुणाला ही झळ भोवणार नाहीं.”

पाकिस्ताननें अमेरिकेशीं लष्करी करार केला : त्याद्वल जदुनाथांनीं लिहिलें :
(२९ जाने. १९५४)

“ अमेरिकेचें थोर हृदय अद्याप मृत झालें नाहीं. त्या थोर हृदयावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. आमचें भारतीय नवें स्वातंत्र्य मारून टाकण्यास अमेरिका उद्युक्त होणारच नाहीं असा माझा (अमेरिकन इतिहासाच्या अभ्यासावरून) दृढ विश्वास आहे. ”

यथार्थदर्शनासाठीं एवढें साहित्य पुरें आहे. डॉ. रघुवीरसिंहाच्या संग्रहीं असलेला जदुनाथांचा विस्तृत पत्रव्यवहार अभ्यासल्यानंतर आणखीही पुष्कळ माहिती पदरीं पडेल. पण प्रस्तुत परिचय सरदेसाई – सरकार अशा मर्यादेंत राखावयाचा असल्यानें विस्तार आवरला पाहिजे. जदुनाथांचा इतर पत्रव्यवहार, प्रासंगिक – वर्तमानपत्री लेखन (इंग्रजी आणि बंगाली) यांचाही परामर्ष घेणें आवश्यक ठरतें. माझ्यापुरती पत्करलेली मर्यादा लक्षांत घेऊन एवढें यथार्थदर्शन पुरें मानलें पाहिजे. झालें हें दर्शन अधिक उत्सुकता वाढविणारें ठरलें – वाचकांची तृप्ति इतक्या अल्पांशानें झाली नाही – तरी माझा हेतु साध्य झाल्यासारखें होईल. उभय इतिहासकारांचें यथार्थदर्शन संपूर्णपणें करविणें हें माझासारख्याच्या आवाक्याबाहेरचें कार्य होय. यावच्छक्य मीं तें पार पाडण्याचा प्रयत्न केला – यांतच मला समाधान वाटतें.

स मा रो प

जदुनाथ सरकार आणि रियासतकार सरदेसाई यांच्या सह-
कार्यांचे, स्वभाववैशिष्ट्यांचे मोजमाप - त्यांना आदरांजलि

आम्हां महाराष्ट्रीयाना इतिहासाची खास इस्टेट आमच्या पूर्वजांनीं कमावून ठेवली आहे. म्हणून इतिहास संशोधनाचा प्रारंभ आमचेकडे झाला तसा इतरत्र झाला नाही. इतर प्रांतांतील विद्वानांनीं इतिहास संशोधनाचे व्रत पत्करले तेव्हां त्यांना आमच्या इतिहासाने मोहविले - मराठ्यांच्या इतिहासाचा कसून अभ्यास त्यांनीं चालविला. मराठी इतिहासाने बंगीय बंधु जितके मोहित झाले तितके खुद्द मराठेही झालेले दिसत नाहीत. ह्या मोहिनीचा प्रभाव कुणा कुणावर कसकसा झाला याची परंपरा गुरुदेव टागोरांपासून सांगतां येते. मराठी इतिहासाच्या अभ्यासासाठीं सुरुवात करायची तर सर जदुनाथ सरकार, डॉ. सुरेन्द्रनाथ सेन, अतुलचंद्र बानर्जी, कर्नल बसु, प्रतुलचंद्र गुप्ता, सिन्हा अशा अनेक अभ्यासूंचे (इंग्रजी) ग्रंथ हातीं घ्यावे लागतात. त्यांशिवाय पुढें पाऊल पडायचें नाही इतका सखोल अभ्यास त्या त्या विद्वानांनीं आपापल्या क्षेत्रांत करून ठेवला आहे. श्री शिवछत्रपतींचे चरित्र लिहिणारे सर जदुनाथ अशा बंग बंधूंचे अग्रणी समजावे. पण योगायोग म्हणा, कर्मगति म्हणा, त्यांच्या जगमान्य विद्वत्तेचा, त्यांच्या निरतिशय इतिहासप्रेमाचा किंवा आदर्श संशोधकी वृत्तीचा फायदा महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य संस्थेला लाभला नाही. जनता आणि सरकार यांचे तादात्म्य त्यावेळीं इतके संपूर्ण साधले नव्हते म्हणून जदुनाथांच्या इतिहास प्रेमाचा भरपूर उपयोग त्या वेळच्या मुंबई सरकारनें करून घेतला. मराठी इतिहासाबाबत अत्यंत महत्त्वाची भरीव अशी कामगिरी सर जदुनाथांच्या प्रेरणेनें, प्रत्यक्ष सहकार्यानें, मुंबईच्या ब्रिटिश सरकारला (सार्वजनिक संस्थेचा व कांहीं विद्वानांचा रोष पत्करूनही) पार पाडतां आली. आणि सार्वजनिक रीत्या त्यांचे विरुद्ध हाकाटी माजत राहिली.

अशा जदुनाथांचा व त्यांचे एकमेव मित्र रियासतकार सरदेसाई यांचा परिचय करून देण्याचे प्रयोजनसुद्धां आमची इतिहासाची उपजत आवड हेंच होय. इतिहासांत, मराठी इतिहासांत, 'रस' घेण्याची माझी वृत्ति सरदेसायांच्या सहवासाने वाढली; जदुनाथांच्या संपर्काने ती अधिक प्रफुल्लित झाली, ही वस्तुस्थिति आहे. पण खुद्द जदुनाथ आणि रियासतकार यांचे इतिहासप्रेम कां व कसे उद्भवले? ही जिज्ञासा तार्किक असली तरी तिचे उत्तर देतांना पुरावा पुष्कळ मिळतो.

इतिहास हेंच दैवत, आराध्य दैवत, जदुनाथांनीं प्रथमपासून मानले. त्या देवतेची पूजा मनोभावे त्यांनीं आमरण केली; तींत खंड पडूं दिला नाही. पूजाअर्चा करतांना ती इतकी मन लावून केली, तींत ते इतके तन्मय झाले होते, कीं त्यांची ही पूजा इतरांच्या कौतुकाचा विषय झाली. श्रेष्ठ प्रकारची कलाकृति ती ठरली.

देवादिकांवर मुळींच विश्वास नसणाऱ्या सरदेसायांची अशी भावनात्मक निष्ठा इतिहासासंबंधीं नव्हती. पहिल्यानें, नित्य व्यवसायांतली सोय, शिक्षणासाठीं टांचणें-टिपणें, अशा हेतूनें इतिहास-लेखनांत सरदेसाई 'पडले'! मग लोकांना व्यापक इतिहासपटाची तोंड ओळख करून देण्याचे कार्य त्यांनीं पत्करले; शालेय इतिहास-पुस्तकेही त्यांनीं लिहिलीं. पुत्रशोकाने विव्हल झाल्यावर "इतिहासा"ला त्यांनीं आपला पुत्र मानले, पण रियासती लिहिण्याचे काम त्यांनीं स्वतःला गुंतवून ठेवण्यासाठीं स्वीकारले. अंगीकृत कार्य लवकर पुरे करण्याची तळमळ एकीकडे असे; तशीच तळमळ पुनः नवे काम पत्करण्याकडे असे. कारण रियासती, इतिहास, ऐतिहासिक चरित्रलेखन, याखेरीज त्यांना दुसरा विरंगुळा नव्हता. कुठलाही बैठे खेळ अगर विविध विषयांचे वाचन, त्यांना मुळीं ठाऊक नव्हते.

जदुनाथांचे वाचन इतके व्यापक आणि सखोल असे कीं पट्टीच्या विद्वानांच्या आवाक्याबाहेरची माहिती त्यांना अचूकपणे सांगतां येई. कलाकौशल्य, धर्मग्रंथ, बहुभाषांचे ज्ञान ... यांत ते सहज रमत. आणि असला शुद्ध, सात्त्विक, नागरिक लष्करी इतिहासाचा अधिकारी ठरण्या इतकी तयारी त्यांनीं केली !

ह्या लष्करी तयारीची उपपत्ति लावण्यासाठीं जदुनाथांचे शालेय जीवनातील 'वाचन' हुडकावे लागते. पुस्तके जमविण्याची सवय त्यांना लहानपणीं लागलेली दिसते. हीं पुस्तके कुठे व्यावीं याचे अडाखेही त्यांनीं बसविले होते आणि जुन्या पुस्तकांच्या व्यापाऱ्यांशीं संधान बांधले होते. जुन्या पुस्तकांचा गढा नव्यानें त्या व्यापाऱ्यांकडे आला कीं ते प्रथम ह्या "बाबू"ला खबर देत आणि त्यानें सांगितल्यावर मग इतरांना त्या पुस्तकांचा लाभ मिळे.

अशा जुन्या पुस्तकांतले त्यांच्या संग्रहीं असलेले पुस्तक म्हणजे "आर्ट ऑफ वॉर," (बॅरन डी जोमिनीकृत) हे प्रभावी ठरले असावे. त्यांनीं हे स्वतः विकत घेतले कीं

वडिलांच्या संग्रहांत (राजशाही येथे) त्यांना मिळाले, हे निश्चित कळत नाही. पण त्यांचे एकंदर जीवन त्या पुस्तकाने प्रभावित झाले होते, हे मात्र खरे. नुसत्या एका पुस्तकाने विद्वानाच्या जीवनावर असा प्रभाव होतो की नाही, हा वाद करण्याचे कारण नाही. कारण त्या पुस्तकाचा लेखक हा त्या काळाचा मोठा रणपंडित ठरलेला होता. नेपोलियनच्या कित्येक मोहिमांत तो प्रत्यक्ष रणांगणावर वावरला; फ्रेंच आणि रशियन युद्धविशारदांमध्ये त्याला श्रेष्ठ मान होता; पुढे पुढे तर रशियन लष्करी विद्यालयाचा प्रमुख म्हणून त्याला नेमले होते. रशियन 'सेनानी' पद त्याला लाभले; 'झार'चा 'ए डी सी' म्हणूनही त्याची नेमणूक होती. शिवाय युद्धशास्त्राबद्दल लिहिण्याशिकविण्याचा त्याचा हव्यास दांडगा होता. अशा रणपंडिताने लिहिलेली ही "पोथी" जडुनाथांच्या हातीं ते कॉलेजमध्ये जाण्यापूर्वी पडली.

बॅरन जोमिनी* हा खरोखर अद्वितीय लेखक दिसतो. त्याने आपल्या पुस्तकाच्या अखेरीस आपला हेतु स्पष्ट केला आहे. "असल्या पुस्तकांमुळे निदान दुय्यम दर्जाचे सेनानी तयार होतील" अशी त्याची गाढ श्रद्धा आहे. पण त्याचा अभिनिवेश वेगळ्या पद्धतीने व्यक्त झाला असून त्याचा आत्मविश्वास दांडगा दिसतो. भवभूतीने आपल्या समानधर्म्यांची अपेक्षा "निरवधि कालावर विपुला पृथ्वीवर" सोपविली. तर जोमिनी म्हणतो - "माझ्या या पुस्तकांत युद्धशास्त्र कुणाला आढळले नाही तर अशा वाचकांची मला कीव येईल. फ्रेडरिक (राजा)च्या शब्दांचा आधार घेऊन मी म्हणेन, की एखाद्या खेचराने २० मोहिमांत भाग घेतला म्हणून त्याचे युद्धविषयक ज्ञान रेसभरानेही वाढत नाही."

आत्मविश्वासाचा हा आविष्कार औधत्यनिदर्शक वाटला तरी त्यांतील हेतु स्पष्ट होतो. रणनीति शिकविण्याचा आपला प्रयत्न साध्य झालाच पाहिजे अशा तयारीने आणि दुर्दमनीय विश्वासाने लिहिलेले हे पुस्तक जडुनाथांच्या जीवनांत प्रभावी ठरले, हा एक पुरावा त्याची तारीफ करण्यास पुरेसा आहे. जोमिनीच्या शिकवणीचा, जडुनाथांसारख्या नागरी इतिहासकाराने केलेला उपयोग पाहून, खुद्द जोमिनीलाही समाधान लाभले असावे.

नुसत्या जोमिनीच्या पुस्तकामुळे जडुनाथांच्या विचारांत - अभ्यासांत एवढा फरक पडला. त्याचप्रमाणे वयाच्या १७ व्या वर्षी एक इंग्रजी कविता त्यांनी वाचली. कदाचित् तिचा भाग अभ्यासक्रमांतही असावा. ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनच्या प्रेतयात्रेसंबंधी

* बॅरन डी जोमिनी (= जोमिनी अँत्वान हेन्री, स. १७७९-१८६९) स्विस, फ्रेंच, रशियन सेनाधिकारी-रणनीतीची पुस्तके लिहिणारा श्रेष्ठ अधिकारी. "आर्ट ऑफ वॉर" हे इंग्रजी पुस्तक प्रथम स. १८६२ मध्ये प्रसिद्ध झाले. स. १८७३ ची सुधारून वाढविलेली (नकाशासह) आवृत्ति जडुनाथांना मिळाली असावी. कॅ. मॅडेल व ले. क्रेगहिल या उभयतांनी (मूळ फ्रेंच पुस्तकाचा) इंग्रजी अनुवाद केला. (लंडन, १८७३)

टेनिसनची कविता ती होती. आधींच लष्करी अधिकाऱ्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गाण्यांत इंग्रज मोठे हुषार आणि पटाईत. त्यांत 'वेलिंग्टन' सारखा अनेक खंडांत, अनेक लढायांत वैभवानें, विजयानें मिरवलेला प्रभावी सेनानी. नेपोलियनचाही पराभव करणारा हा ड्यूक! त्याच्या प्रेतयात्रेचा 'थाट' त्या शतकांतील प्रेक्षणीय प्रसंगांपैकीं ठरला होता. अशा राष्ट्रीय पुढाऱ्याबद्दल त्या वेळच्या राजकवीनें काव्य लिहिलें—तें जदुनाथांच्या वाचनांत आलें. 'ओड ऑन दि बेरियल ऑफ दि ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन' असें त्या कवितेचें नांव आहे. टेनिसनची नेमणूक राजकवि म्हणून झाल्यानंतर अवघ्या दोन वर्षांत हा प्रसंग घडला. (स. १८५२). तेव्हां तींत राष्ट्रप्रेमाचा जोरदार उमाळा आढळला तर नवल नाहीं.

त्या कवितेंत ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन (= आर्थर वेलस्ली) ची मराठ्यांशीं असई येथें लढाई झाली, (२४ सप्टें. १८०३) तिचा ओझरता उल्लेख आहे. काव्यांत अतिशयोक्ति स्वाभाविक आली होती. ती इतिहासावरहुकुम तपासण्यास सबड नव्हती—ती वृत्तीही आंगीं बाणली नव्हती. पण तिचा प्रभाव जदुनाथांच्या जवान मनावर पडला. त्या कवितेंत म्हटलें आहे—“ त्यानें (ड्यूकनें) शंभर लढाया जिंकल्या—पण एकही इंग्रजी तोफ गमावली नाहीं. दूर (हिंदुस्थानांतल्या) असईतल्या हजारोंशीं हा झगडला—तेव्हां त्याच्या बाजूला फार थोडे पण कडवे लढवय्ये होते तरी त्याची सरशी झाली. ”

ही तारीफ कवितेंतली आहे—मृत्युप्रसंगीं काढलेल्या गौरवपर पोवाड्यांतली आहे—आणि राज-शाहीर साता समुद्रापल्याड लंडनमध्ये (एकशें दहा वर्षांपूर्वी) वावरत होता—इतक्या गोष्टी लक्षांत घेतल्यावर त्या वर्णनांत सत्य किती असेल तें सहज ताडतां येतें. कारण मराठी कागदपत्रांत हा 'छापा' म्हटला आहे. त्यावेळीं मराठी तोफखान्याचे बैल चरायला सोडले होते; आणि हातघाईची लढाई झाली, तींत “ ६६८ गोरे १७७८ एतद्देशीय ” कामास आले, असा ब्रिटिश पत्रांत उल्लेख आहे. तरी जदुनाथांच्या मनावर बाळपणीं (वयाच्या १७ व्या वर्षीं) वाचलेल्या कवितेचा पगडा इतका जबरदस्त होता कीं टेनिसनचे शब्द त्यांनीं आपल्या इतिहासांत (वयाच्या ८० व्या वर्षीं) वापरले आहेत. “मोगल साम्राज्याचा अस्त”—खंड चौथा (शेवटचा स. १७८९—१८०३) स. १९५० मध्ये छापला. त्यांत असईची लढाई तपशीलवार सांगितली आहे—(पृ.३२०—३२) तींत मराठा फौजांचें वर्णन करतांना टेनिसनचा “मिरियडसू” हा शब्द वापरला आहे; वेलिंग्टनच्या फौजा मात्र “मोजक्या” (थोड्या) होत्या असें म्हटलें आहे. ह्यावरून लहानपणच्या वाचनाचा, पठणाचा, प्रभाव किती दीर्घकाल टिकतो, हे स्पष्ट होतें. काव्याला इतिहास मानण्यापर्यंत मजल जाते, हेही कळतें.

मोगल साम्राज्याचा इतिहास लिहिणाऱ्या जदुनाथांच्या संग्रहांत विविध विषयांचीं पुस्तकें होतीं. नेपोलियनसंबंधीं इतकें वाङ्मय त्यांनीं मुद्दाम कां पैदा केलें हें प्रथम

मला कोडे वाटत होते. पण लष्करी लढायांचा अभ्यास करणाराला अत्यंत उपयुक्त म्हणजे बोनापार्ट साहित्य होय. मोगल साम्राज्याचा अस्त (चौथा खंड) या पुस्तकाचे परीक्षण मुंबईच्या “टाइम्स” मध्ये केले तेव्हा मी लिहिले होते की “युद्धवर्णन हे जदुनाथांचे खास वैशिष्ट्य दिसते. इतक्या सविस्तर रीतीने आणि इतके वास्तविक वर्णन ते करतात की आपण त्या त्या लढाया समोर पहात आहोत असे वाचकांना वाटावे. या खंडांत एकंदर १२ लढाया आल्या आहेत. त्यांपैकी लाखेरी, लासवाडी आणि असई या लढायांची वर्णने वाचतांच ह्या म्हणण्याची प्रचीति येईल.”* त्यांच्या युद्धवर्णनप्रेमाचा परिपाक त्यांच्या पश्चात् प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत आढळतो.

इतके वर्णनविषयांशी किंवा अभ्यासाच्या विषयांशी तादात्म्य सरदेसायांना कधीच साधले नाही. “आजकालच्या महाराष्ट्रां”तील ऐतिहासिक भागांत आचार्य-मठांच्या लुटीचा उल्लेख आहे. पेशवाईत, ब्राह्मण सेनापतींनी आचार्यांचे मठ, एकदां नव्हे, दोनदां नव्हे, तर चार वेळां लुटल्याचा उल्लेख † पाहून सरदेसाई विचारीत होते “ही माहिती तुला कुठे मिळाली” ? तेव्हा त्यांना मी सांगितले की “रिसायत-कारांच्या पुस्तकांत !” (= मराठी रिसायत; उत्तर विभाग १, पृ. ४९४-५). ही “घटना” आपण नोंदली आहे, हे सरदेसायांच्या लक्षांत नव्हते; मग त्या घटनेवर कांहीं भाष्य त्यांनी केले नाही, त्यांना ती महत्त्वाची मुळीच वाटली नाही, हे उघड होते. “वेळ जाण्यासाठी पत्करलेल्या” कामाशी याहून अधिक तन्मयता व्हावी कशी ?

कथनशैलीचा विलास साधण्यासाठी जदुनाथांनी इतिहासलेखन पत्करले असे म्हटले तरी विघडत नाही. त्यांच्या सर्व इतिहास-ग्रंथांत त्यांची शैली दिसते. त्यांच्या लेखनाचा डौल “सबसे न्यारा” आहे. नामदार श्रीनिवास शास्त्री किंवा नामदार सु. रा. जयकर यांच्या इंग्रजी वक्तृत्वावर ब्रिटिश बहादुरही खूप असत. उपराष्ट्रपति डॉ. राधाकृष्णन् यांची इंग्रजी वाग्गंगा पट्टीच्या ब्रिटिश विद्वानांनाही साधणार नाही, अशी इंग्रजांची कबुली आहे. जदुनाथांच्या इंग्रजी लेखनाची देखील अशी मुक्तकंठाने तारीफ जाणत्या इंग्रजांनी केली आहे. आयर्विनसारख्या जुन्या पिढीच्या आय्. सी. एस्. अधिकाऱ्याचे ग्रंथ पुरे करण्याचे कार्य जदुनाथांनी समाधानकारक रीत्या पार पाडले. ही त्यांच्या लेखनगुणाची उत्कृष्ट शिफारस समजावी. अशा ‘कलानिष्ठ’ गुणासाठी, अभ्यासाचा विषय पत्करण्याची तयारी सरदेसायांची नव्हती. किंबहुना त्यांची “कथन शैली,” शैली म्हणण्याच्या तोडीची नसली तरी त्यांचा ग्रंथसंभार एवढा मोठा आणि वारंवार पहावा लागणारा आहे की तोच (शैली विना लेखन) सरदेसायांचा विशेष गुण होऊन बसला आहे.

विचारांचा स्वैर विहार व्हावा; एकाद्या प्रश्नासंबंधी मनांत ते विचार अनेक दिवस घोळत ठेवतां यावे, म्हणूनही जदुनाथांना इतिहास आवडला असावा. राष्ट्रीय विचारांची पेरणी करण्याची संधि मिळते, आपल्या आंगच्या गुणावगुणांची छाननी

* ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’-मुंबई, ता. १ ऑक्टो. १९५० (बुक ऑफ दि विक)

† आजकालचा महाराष्ट्र (मुंबई १९३५) पृ. ३७

करतां येते, इत्यादि विलोभनें जदुनाथांच्या इतिहासाभ्यासाच्या बुडाशीं असावी असें वाटतें. त्यांचा चिंतनशील स्वभाव, एखाद्या वादग्रस्त मुद्द्याची सर्वांगीण परीक्षा करण्याची त्यांची अभ्यासपद्धत; आणि युरोप-अमेरिका इत्यादिकांच्या इतिहासांतील साम्ये सांगण्याचें वैशिष्ट्य...या सर्वांवरून जदुनाथांच्या निष्ठेचें, निदिध्यासाचें, निरामय साहित्यनिर्मितीचें, निरूपण पद्धतीचें आणि निष्कर्ष काढण्याचें सामर्थ्य सहज समजतें. त्यांच्या निवेदनाच्या मानानें सरदेसायांचें कथन नीरस वाटतें. किंबहुना इतिहासाचा निदिध्यास कसा असावा याचें उदाहरण जदुनाथांचें; तर तो कसा नसावा हें सरदेसायांच्या उदाहरणावरून कळतें. कारण निवांतपणें चिंतन करण्याची प्रथम प्रथम सवय सरदेसायांना नव्हती; सवड सुद्धां नव्हती. मग उतार वयांत सवड होती तरी चिंतनाची सवय जडवून घेतां येईना. काम हातावेगळें करण्याची—पुरें करण्याची त्यांची घाई मात्र विशेष होती.

बौद्धिक गुणाचा विकास होतो, पुष्कळ पुस्तके वाचण्याची संधि मिळते, म्हणून देखील जदुनाथांना इतिहास अभ्यासाची आवड जडली असावी. त्यांचें विविध वाचन इतकें व्यापक होतें—आणि एकदां वाचलेलें त्यांच्या पक्कें आठवणींत रहात होतें कीं त्यांचा हा स्मरण-विलास पाहून मन थक्क होई ! ते इतिहासाचे अभ्यासक; तेव्हां त्यांनीं स्वतः जमविलेल्या पुस्तकांचा इतिहास जरी त्यांनीं लिहून काढला असता तरी फार मोठें मनोरंजक पुस्तक झालें असतें ! त्यांच्या संग्रहांतील पुस्तकांच्या जागा सुद्धां इतक्या नक्की ठरलेल्या होत्या. त्या जागेवर बोट ठेवतांच तिथल्या पुस्तकाचें नांव, लेखक, प्रकाशक,...प्रकाशन वर्ष...ही माहिती ते सहज न चुकतां सांगत. तें पुस्तक आपण कुठें पाहिलें, कुठून, केवढ्या किंमतीला मिळविलें इत्यादि इतिहास तें पुस्तक (आपल्या कुटुंबांतील एक “घटक” असल्याप्रमाणें) जदुनाथ सांगू लागले म्हणजे श्रोते म्हणून तेथें येऊन बसण्याची स्वर्गसुखासीन देवांनाही इच्छा व्हावी !

मला आठवतें—मी त्यांच्या संग्रहांतलें एक छोटें पुस्तक काढलें. त्यावर लेखक म्हणून कुणाचेंच नांव नव्हतें; नातें होतें; “ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांचा पुतण्या ” * असें लेखकानें आपलें नातें सांगितलें (छापलें) होतें. कलकत्यांतील “ फूटपायरी ” वर जदुनाथांनीं तें दोन-चार आपणाला घेतलें होतें. पण तो “ कुठल्या डायरेक्टराचा पुतण्या ”—हिंदुस्थानांत केव्हां, कसा आला, कुठें नोकरीस होता याचा छडा लावून—तो सर्व तपशील त्या पुस्तकाच्या शेवटीं लिहून ठेवला होता. त्यासाठीं लागणारे सर्व ग्रंथ त्यांच्या संग्रहीं होते, हें विशेष.

* *India Seventy Years Ago* : by The nephew of an East India Director ; London : 1881. (= Augustus Bosanquet.) पाहा : *The Dictionary of Anonymous & Pseudonymous English Literature* (Ed. : Halkett & Lang) London—Edinburg : 1926 (Vol. III p. 148)

अशा पुस्तकी इतिहासांचे किस्से तरी सांगतां येतील; एवढी जदुनाथांची व्यापक वाचनदृष्टि होती, स्मरण एवढें तल्लख आणि ताजें होतें.

सरदेसायांचें तसे व्यापक वाचन नव्हतें—वाचनाचा हव्यास देखील नव्हता. त्यांना ही “चैन” करण्यास फुरसत नव्हती, हें खरें असलें तरी त्यांच्या मनाचा कल वाचनी हव्यासाकडे नव्हता हेंच खरें. त्यांना एकदां त्यांच्या एका चहात्यानें सुचविलें कीं “टॉयनबीचे” खंड त्यांनीं वाचावे. ते आठही खंड (किंवा त्यांचें एक खंडात्मक सार) त्यावेळीं छापून झाले नव्हते. पण तीन चार झाले तेवढे एकेक मी (रॉयल) एशिआटिक सोसायटींतून सरदेसायांना नेऊन द्यावे अशी त्यांनीं इच्छा मजकडे व्यक्त केली. पण सरदेसायांनीं त्यांतील एक खंडही नीटपणें चाळला नाही. वर वर पाहिल्या-सारखें करून तीं पुस्तकें मला लगेच परत घेऊन जाण्यास त्यांनीं सांगितलें. सारांश काय, तर सरदेसायांना वाचनाची गोडी म्हणतात ती नव्हती. मग तें व्यसन कसें म्हणावें किंवा त्यांचा एतत्संबंधीं हव्यास तरी कसा कळावा ?

इतकी भिन्न मनोभूमिका असली तरी उभय इतिहासभक्तांचें व्यसन एकच होतें. ‘समानव्यसना’मुळे त्यांची मैत्री जमली आणि जमलेली टिकली असें हवें तर म्हणावें. परंतु मित्र लाभण्यास, लाभलेले टिकण्यास, पूर्व पुण्याई लागते. तसेच, आंगीं कांहीं गुणही मुद्दाम बाणवून घ्यावे लागतात.

बंगीय जदुनाथांनीं महाराष्ट्रीय सरदेसायांशीं मैत्री जुळविली हीच मुळीं नवलई. त्यांचें आपसांत जाणें येणें असे—उभय कुटुंबें एकत्र येत—ही तर खरी अजब गोष्ट. सरदेसायांबरोबर जदुनाथांचा महाराष्ट्रसंचार होई—डोंगराळ प्रदेशांत भाजीभाकरीचा पाहुणचार पत्करण्यास जदुनाथांची तयारी होती, ही विशेष कौतुकाची बाब होय. जदुनाथांवर आणि सरदेसायांवर महाराष्ट्रांत कडक टीका होत राहिली, तरी त्यांच्या मैत्रीवर कांहीं परिणाम झाला नाही; किंबहुना झाला तो ती मैत्री बळकट करण्याकडेच झाला, हें आज स्पष्ट दिसतें. पुढें पुढें कळून आलें कीं जदुनाथांना सरदेसायांशिवाय किंवा सरदेसायांना जदुनाथांशिवाय मित्र असा कुणी नाही. तेव्हां त्या मैत्रीचें स्वभाव-भेदानुसार कौतुक झालें, तिजबद्दल मत्सर वाटला. या मैत्रीची, अर्ध शतकाहून जास्त काळ टिकलेल्या दोन विद्वानांच्या स्नेहाची थोडी अधिक छाननी केल्या शिवाय या अपूर्व मित्रद्वयांचें महत्त्व यथार्थतया कळणार नाही.

मराठी ऐतिहासिक साहित्यांशीं मैत्री जमविण्यासाठीं सरदेसायांशीं जदुनाथांनीं संबंध जुळवून आणला. श्री. गोपाळराव देवधरांनीं या समान-व्यसनी अभ्यासूंना एकत्र आणलें. जदुनाथांचें प्राथमिक कार्यक्षेत्र औरंगजेब—अखेरचे मोगल बादशहा—असें असल्यानें मराठी कागदपत्रांना विशेष महत्त्व होतें. भारत इतिहास सं. मंडळ अद्याप

स्थापन व्हायचें होतें. साने, राजवाडे, पारसनीस, ... अशांच्या प्रयत्नामुळे जुने ऐतिहासिक कागदपत्र प्रसिद्ध होत होते. त्यांची उपयुक्तता पारखणें जदुनाथांना आवश्यक वाटले— म्हणून त्यांनीं सरदेसायांशीं प्रथम सख्य जोडले. तीं तीं पुस्तकें पैदा केलीं. स्वतः मराठी भाषेचा अभ्यास चालविला. व्याकरण-म्हणींचीं पुस्तकें मिळविलीं. ह्या सर्व खटपटींत जदुनाथांना एक शोध लागला. तो म्हणजे सरदेसायांच्या आंगच्या सुप्त कर्तृत्वाचा. तसें पाहिलें तर जदुनाथ सरदेसायांपेक्षां धाकटे. बडोद्यासारख्या प्रगत पण ब्रिटिशजमानसलेल्या संस्थानांत रहाणारे— मराठी लिहिणारे— गायकवाडांचे नोकर सरदेसाई, नुसत्या वडीलकीच्या नात्यानें, व्यापक भारतीयांना ठाऊक व्हावे कसे? म्हणून जदुनाथांनीं आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधलेली दिसते— कीं सरदेसायांच्या सुप्त कर्तृत्वाला भरपूर वाव दिला पाहिजे. “मोगल साम्राज्याचा अस्त” हें चार खंडात्मक कर्तृत्व त्यांनीं जसें स्वतःसाठीं पत्करलें, तसेंच सरदेसायांसाठींही विशिष्ट कार्यक्षेत्र त्यांनीं हेरून ठेवलें होतें. नुसतें हेरून ठेवलें असें नाही तर सरदेसायांना त्यासाठीं वारंवार प्रचोदित करण्याचें “जदुनाथी” (= अर्जुनासाठीं यादवेश्वर यदुनाथानें केलें तसें) कर्तव्य त्यांनीं पार पाडलें. सरदेसायांना आत्मविश्वास वाटावा म्हणून, तो वाढत रहावा म्हणून, जदुनाथ झटले तितकें दुसरें कोणीही झटले नाही. इतिहास-मंदिरांत सरदेसायांना प्रतिष्ठा स्वतःमुळे लाभली असती. पण स्वतःच्या “उत्तर-विभागां”तली कामगिरी जदुनाथांमुळे त्यांना इतक्या चांगल्या प्रकारें पार पाडतां आली. जदुनाथांचा असा जबरदस्त पाठिंबा नसता तर पेशवे-दत्तर संपादन-संशोधन सरदेसायांच्या वाट्यास येते ना, ही वस्तुस्थिति आहे. जदुनाथांनीं सरदेसायांवर सोंपविलेलीं कामें त्यांना स्वतःकडे सहज घेतां आलीं असतीं. पण नव्या कार्यकर्त्यांकडून तीं करवून घेण्यांत विशेष मोठें राष्ट्रहित होतें. स्वार्थ साधण्याकडे प्रत्येकाचा कल जात्याच असतो. पण स्वार्थी दृष्टि न ठेवतां (किंवा स्वार्थ-क्षेत्र व्यापक करून) अधिकाधिक अभ्यासू इतिहासांत गुंतवून राखण्यासाठीं जदुनाथांनीं तयार व्हावें, हाच त्यांचा थोरपणा होय. आंगीं पात्रता नसतां “आश्रयदात्या” चा आव आणणारे, त्याप्रमाणें नसती बडबड करणारे स्वार्थसाधु, सध्यांच्या जमान्यांत पुष्कळ आढळतात— त्यांना अपवादात्मक असें वागणें जदुनाथांचें होतें— म्हणून तर त्यांचें थोरपण विशेष वाटतें.

सरदेसायांच्या गुणांची पारख महाराष्ट्रांत कुणाला नीट झालेली दिसत नाही. असलेल्या गुणांचें कौतुक करण्याऐवजीं दोषांबद्दल— (तेवढेच निवडून काढून) टीकेची झोड उठविण्याकडे आम्हां महाराष्ट्रीयानांचा कल असल्यानें सरदेसायांच्या वाट्यास कुत्सा, निंदा, टीका पुष्कळ आली. या उलट जदुनाथांनीं सरदेसायांचे गुण तर पारखलेच; पण दोष कसे काढून टाकावे, हें मोठ्या कुशलतेनें सुचविलें. टीकाकारांचें म्हणणें मान्य होण्यासाठीं, टीकाकाराचा सद्धेतु सिद्ध होण्यासाठीं, त्यानें गुणग्राहकता आधीं व्यक्त करावी लागते. तशी जदुनाथांनीं आधीं व्यक्त केली— सर्वश्रेष्ठ मराठी

विद्यमान इतिहासकार (दि ग्रेटेस्ट मराठा हिस्टोरियन लिव्हिंग) असें सरदेसायांबद्दल जदुनाथ स. १९२१ पासून जाहीर रीत्या लिहीत आले - बोलूं लागले. महाराष्ट्रांत मात्र वाद निघाला कीं सरदेसायांना इतिहासकार कसें म्हणावें ? इतिहास-संशोधक हा नवा वर्ग तयार होत होता; त्यांत बसण्याची सरदेसायांची पात्रता नाही, हेंही त्या संशोधकांनींच ठरविलें. त्याप्रमाणें सरदेसायांच्या रिसायती म्हणजे नुसतें 'संकलन' असल्यानें त्यांना "संकलनकार" म्हणावें हाही निर्णय त्या स्वयंसिद्ध संशोधकांचा. जदुनाथांची गुणग्राहकता आणि कार्यकर्त्यांना पुढें येऊं देण्याची त्यांची इच्छा ही अभिजात होती तशीच अभिजात वृत्ति महाराष्ट्रांत प्रकट झाली. मात्र ती दोषा-विष्करणाची होती. तींत गुणग्राहकता नव्हती आणि मुख्य म्हणजे तिला अहंकाराचा, असूयेचा, उग्र दर्प येत होता. अशा अनिष्ट वृत्तीमुळें महाराष्ट्रांत इतिहासाचे अभ्यासक फारसे पुढें आले नाहींत तर नवल नाही. महाराष्ट्रीयान्त गुणग्राहकता कमी असल्या-बद्दलचा लौकिक अद्याप कायम आहे...नेमक्या याच कारणामुळें सरदेसाई जदुनाथांकडे अधिकाधिक आकर्षित होत गेले; महाराष्ट्रापेक्षां त्यांना अधिक मान महाराष्ट्राबाहेर मिळाला. सरकार दरबारीं मात्र (जदुनाथ) सरकार कृपेमुळें त्यांची प्रतिष्ठा मोठी होती.

उभयतांच्या प्रकृति-भेदामुळें या मैत्रींत बिघाड आला नाही हें विशेष. ज्या "पुणेकरांनीं" सरदेसायांवर आणि खुद्द जदुनाथांवर टीकेची झोड उठविली, त्या पुणेकरांबद्दल जदुनाथ शेवटपर्यंत तिरस्कार व्यक्त करीत होते - कमालीचा तिरस्कार त्यांना वाटत असे. तो व्यक्त करण्यांत ते कचरत नसत. मग अशा "पुणेकरांत" सरदेसायांचा चहाता चुकून त्यांनीं समाविष्ट केला किंवा त्यांजवर जदुनाथांनीं रुष्ट होण्याचें कांहीं कारण नसलें, तरी बिघडत नसे. जदुनाथांचा रोष तीव्र आणि दीर्घही असे. क्वचित् प्रसंगीं तो निष्कारणही असे. श्री. शेजवलकरांचें नांव "पुणेकर बदमाशांत" (=पूना रास्कल्स) मध्यें असेंच चुकून आलें. अशा रोषपात्रांशीं जदुनाथांनीं संबंध ठेवला नाही.

सरदेसायांचा स्वभाव इतका स्नेहनिष्ठुर नव्हता. पुणेकरांशीं त्यांचें सौरस्य फारसें नसलें तरी भेटीगाठी होत नव्हत्या असें नाही. मंडळांत त्यांनीं जाणें येणें वर्ज्य मानलें नव्हतें. महामहोपाध्याय पोतदार, चिंतोपंत कर्वे, शं. ना. जोशी, अशी मंडळीय मंडळी त्यांजकडे जात येत असत. त्यांच्या भेटी होत, तेव्हां कुशल प्रश्नां-पुरतें बोलणें असलें तरी संपूर्ण अबोला, दर्शन वर्ज्य, असे प्रकार सरदेसायांना रुचले नाहींत; त्यांनीं ते आचरिले नाहींत. मात्र या सर्व आचरणाचा प्रकर्ष जदुनाथांच्या वागणुकींत आढळून येई.

सर आशुतोष मुंकर्जी म्हणजे कलकत्ता युनिव्हर्सिटीतलें केवढें तरी मोठें प्रस्थ. त्यांच्या कांहीं कार्यपद्धति जदुनाथांना आवडल्या नाहींत; त्यांचे मतभेद तीव्र होते. पण आशुतोषांचे चिरंजीव डॉ. श्यामाप्रसाद यांवरही जदुनाथांचा रोष ! कारण एवढेंच कीं ते आशुतोषांचे पुत्र ! डॉ. देवदत्त भांडारकर यांच्याशीं जदुनाथांचें बनलें नाहीं— कांहीं तरी, कुठें तरी, कधीं तरी विघडलें. झालें, आमरण विरोधाला तें कारण जदुनाथांना पुरलें. भांडारकर समोरून येतांना दिसले तर जदुनाथ दुसऱ्या वाटेनें चालूं लागत— इतका त्यांचा कडवा विरोध !

पण जदुनाथांनीं डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांबद्दल जितका कडक तिरस्कार व्यक्त केला तितका इतर कुणाबद्दलही केला नसेल. वास्तविक सेनसुद्धां मराठी इतिहासाचे अभ्यासू. मराठी वाचायचा-बोलायचा, त्यांनीं प्रयत्न केला तितका इतर परप्रांतीयांनीं क्वचित्च केला असेल. मराठी पेहराव, मराठी भोजन पद्धति, यांचा परिपाठ असावा म्हणून त्यांनीं किती तरी खटपट केली. महाराष्ट्रीय कुणी भेटला की “कसं काय ? ठीक आहे ना ?” अशा मराठी कुशल प्रश्नांनें ते बोलण्याचा आरंभ करीत—होतां होईल तो मराठी बोलत.*

मराठी इतिहासासंबंधीं त्यांची ग्रंथसंपत्ति विशेष उल्लेखनीय आहे. पण जदुनाथांचें व त्यांचें कशावरून तरी विनसलें, तें मग कसलें सुधारतें ? जदुनाथांची सेनबद्दलची ही विरोधी वृत्ति अनेक प्रसंगीं दिसून आली. सरदेसाई एकदां कलकत्त्यांत जदुनाथांचे पाहुणे असतां सेननीं त्यांना आपल्या घरीं भोजनास बोलाविलें. हें निमंत्रण पत्करण्यापूर्वीं सरदेसायांनीं आपल्या यजमानांस (जदुनाथांस) विचारलें नव्हतें. जदुनाथ हरकत घेतील ही कल्पना तरी त्यांना कशी यावी ? भोजनाचे आधीं थोडा वेळ सरदेसायांनीं कळविलें कीं “आज सेनकडे मला भोजनास जावयाचें आहे.” जदुनाथांनीं लगेच फर्माविलें कीं भोजनास जाणें असल्यास “वाड-विस्तरा घेऊन जा. परत येण्याचें कारण नाहीं !”

मराठी पद्धतीचा स्वयंपाक आपल्या गृहिणींकडून मुद्दाम करवून वाट पहात राहिलेले सेन तिष्ठतच बसले.

पाहुणे कांहीं भोजनास आले नाहींत !

सरकार—आज्ञा मोडणें सरदेसायांना साधलें नाहीं !!

श्री. न. चिं. केळकर; श्री. द. वि. आपटे ही ज्येष्ठ मंडळी हेकेखोर नव्हत. त्यांनीं जदुनाथांशीं सहकार्य करण्याची खटपट आपल्या परीनें केली. जदुनाथ एकदां

* महामहोपाध्याय द. वा पोतदार यांच्या ६० व्या वाढदिवसाचा प्रचंड समारंभ पुण्यास रमाबाई हॉलमध्ये झाला. त्यासाठीं डॉ. सेन दिल्लीहून मुद्दाम आले आणि सुमारे तास सव्वातास भर त्यांनीं मराठी भाषण केलें ही गोष्ट ठाऊक असणारांना डॉ. सेन यांच्या मराठी प्रेमांची वेगळी साक्ष नको. (पुणे २८ ऑक्टो. १९५०)

पुण्यांत असतां त्यांना भेटून त्यांजशीं सहकार्य करावें; संशोधन वाढवावें, असें ठरवून आपटे-केळकरांनीं भेटीची इच्छा दर्शविली. जदुनाथांनीं भेटीचें ठिकाण सुचविलें पुणें रेल्वे स्टेशन आणि वेळ ठरविली मुंबईची गाडी सुटण्यापूर्वी थोडीं मिनिटें! तरीही आपटे-केळकर स्टेशनवर गेले; सरकारदर्शन त्यांना लाभलें. पण जे शब्द एकावे लागले—जी वृत्ति व्यक्त झाली, ती पाहून त्यांना पश्चात्ताप झाला. उगाच या फंदांत पडलों असें त्या नेमस्त महाभागांना वाटलें! इतका त्या विद्वानांचा अपमान करण्याचें जदुनाथांना तरी काय कारण होतें?

हा एक जुना प्रसंग म्हणून सोडून दिला तरी अलीकडील म्हणजे स्वराज्य प्राप्ती-नंतरच्या काळांत जदुनाथांची ही वृत्ति कायम होती. सरदेसायांकडे कामशेतला ते आले असतां, सरदेसायांच्या अनुमतीनें श्री. चिंतोपंत कर्वे आणि श्री. सदुभाऊ जोगळेकर जदुनाथांना भेटण्यासाठीं कामशेतला गेले. त्यांचा हेतु असा होता कीं प्रसाद प्रकाशन “महाराष्ट्र परिचया” साठीं जदुनाथांचा एकादा लेख मिळवावा. जदुनाथांचा अधिकार लक्षांत घेतां त्या लेखाचा मोबदला आगाऊ देण्याचीही त्यांची तयारी होती. पण जदुनाथांनीं त्यांना काय सांगितलें? “शब्दाला वीस रु. पडतील!” सरदेसायांना देखील हा प्रकार पाहून कसेसेंच झालें. मग त्यांनीं त्या उभय संपादकांना एक जदुनाथांचा लेख (इंग्रजी प्रसिद्ध झालेला) मिळवून देण्याचें पत्करलें!

भारतीय इतिहास परिषदेचें दर वर्षीं अधिवेशन भरत असे. तींत जदुनाथांचें स्थान प्रथमपासून श्रेष्ठतर राहिलें असतें. परंतु आरंभापासून त्यांनीं त्या परिषदेला जसें कांहीं वाळींत टाकलें होतें! आणि जदुनाथांची ही वृत्ति असतां सरदेसाई त्या परिषदेला कसचे हजर रहातात? स. १९३८ ची इतिहास परिषद अलाहाबादेस भरणार होती. तिची वेळ आणि आमचें कामशेतचें अधिवेशन जवळ जवळ एकाच वेळीं भरत होतें. कामशेतचें अधिवेशन संपवून कुणाला अलाहाबादचें अधिवेशन गांठावयाचें असल्यास सवड मिळावी म्हणून त्या इतिहास परिषदेचे त्या वेळचे कर्ते-धर्ते सर शफात अहमद यांच्याशीं पत्रव्यवहार करून, तारा पाठवून, त्या अलाहाबाद अधिवेशनाची तारीख थोडी पुढें ढकलून घेतली. जदुनाथांनीं शफात अहमदशीं पत्रव्यवहार करूं दिला नसता ही माझी खात्री होती, म्हणून त्यांची अनुज्ञा विचारण्याच्या भरीस मी पडलों नाहीं. सर्व पत्रव्यवहाराचें, तारांचें, फलित त्यांना दाखविलें तेव्हां त्यांना आश्चर्य वाटलें. सर शफातनीं इतकी सोय पाहिली—पर्यायानें कामशेत बैठकीचें महत्त्व मान्य केलें—यामुळें जदुनाथ खूप झालेले दिसले. पण शफात अहमदशीं मी पत्रव्यवहार केल्यामुळें मी त्यांच्या दृष्टीनें थोडासा दोषी ठरलों असेन कदाचित्!

जदुनाथ जात्याच व्यासंगी आणि दीर्घवाचनी असल्यानें त्यांचें श्रेष्ठत्व स्वयंसिद्ध असें होतें. अशा कर्तबगाराच्या हातून कांहीं ग्रंथनिष्पत्ति झाली नसती तरच आश्चर्य. कारण अभ्यासाचा विषय निराळा; नव्यानें बहुतेक साधनें उपलब्ध करून घेतलेलीं;

त्याप्रमाणें विचाराची दिशाही निराळी. मुख्य म्हणजे नुसत्या स्वदेशांतील विद्वानांपुढें आपलें संशोधन ठेवण्याची इच्छा नसून आंतर-राष्ट्रीय इतिहासकारांकडून “मान्यता” मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा जदुनाथांना होती. शिवाजीच्या बाबतींत जसे त्यांनी लिहिलें कीं “हिंदु छत्रपति अजूनही राज्यारूढ होतो हें शिवाजीच्या उदाहरणावरून जगाला कळून चुकलें.” तद्वत् इतिहास संशोधक असा भारतीयांतही निपजतो, हें जगाला पटवून देण्याच्या ईष्येनें जदुनाथ प्रेरित होते असें म्हणतां येते. जदुनाथांची थोरवी स्वतःसिद्ध होती. त्यांना इतर कुणाच्या आधाराची गरज नव्हती, इतकी तयारी त्यांनी केली होती. अशा जदुनाथांनीं सरदेसायांशीं निकट स्नेह कां जडविला? आणि एकदां जुळविलेला कायम कां टिकविला या प्रश्नांचीं उत्तरें हुडकलीं पाहिजेत. सरदेसायांच्या मदतीशिवाय जदुनाथांचें अडलें असतें असें मुळींच नाही. परंतु जदुनाथांशिवाय सरदेसायांची इतकी प्रगति झाली नसती हें खास.

असें म्हणण्यांत जदुनाथांचें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याचा किंवा सरदेसायांचा अधिक्षेप करण्याचा हेतु नाही. दोघांचा स्नेह अबाधित राहिला आणि ह्या स्नेहामुळें भारतीय इतिहास अधिक संपन्न बनला. सरदेसायांची कुचंबणा प्रतिकूल परिस्थितीमुळें कशी होत होती हें जदुनाथांनीं नीट हेरलें. आणि हेरल्यावर सरदेसायांच्या अभ्यासाचें, परिश्रमाचें, व्यासंगाचें योग्य चीज व्हावें, म्हणून जदुनाथ अखेरपर्यंत झटत राहिले. स्वतःसाठीं वाटेल तितकी मेहनत करण्याचा व्यक्तिधर्मच आहे. परंतु ज्याला एकदां आपला म्हटलें त्याचा उत्कर्ष साधण्यासाठीं परिश्रम करण्यासाठीं सुबुद्धि एकाद्याच उदारधीला होते. जदुनाथांनीं सरदेसायांसाठीं केलेल्या परिश्रमाला तुलना “जदुनाथ श्रीकृष्णा” ची देतां येईल. त्यानें अर्जुनासाठीं केलेली यातायात ही परिश्रम, प्रयत्न, अशापैकीं नसून “स्वभावधर्म” म्हणून त्यांच्या हातून ‘घडलेली खटपट’ ती म्हणतां येते. इतका अव्याज-स्नेह जदुनाथ आणि सरदेसाई यांचा होता. जदुनाथांना तसें केल्यावाचून रहावेना, असें देखील म्हणावें.

सरदेसाई तसे पाहिले तर सामान्य प्रवृत्तीचे. त्यांच्या जीवनांत भले मोठे चढ उतार आले किंवा त्यांनीं अभ्यासकाळीं कांहीं खास चमक दाखविली असें मुळींच नाही. फार काय आपण एक इतिहासकार व्हावें, अशी सुद्धां आकांक्षा प्रारंभीं सरदेसायांची नव्हती. राजपुत्रांना शिकविण्याठीं केलेल्या टिपणांचें पुस्तक असें त्यांच्या मुसलमानी रियासतीचें स्वरूप त्यांनीं आपण होऊनच सांगितलें आहे. शिवाय इंग्रज लेखकांना “मराठी” दृष्टिकोण कळला नाही तो आणावा आणि मराठी वाचकांनाही तो समजावून सांगावा, एवढ्या मर्यादित क्षेत्रांत सरदेसाई आपण होऊन वावरत होते. जदुनाथ मात्र त्यांना वारंवार व्यापक क्षेत्रांत उतरण्याचा आग्रह करीत होते, ही गोष्ट त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून स्पष्ट होते. तेव्हां स्वतःच्या फायद्यासाठीं जदुनाथांनीं सरदेसायांशीं स्नेहाचें नातें जडविलें—टिकविलें असें नसून—

सरदेसायांना योग्य तो मान मिळावा - ही त्यांची खरीखुरी तळमळ होती. ती साधण्यासाठी जदुनाथ सारखे झटत होते. म्हणून जदुनाथांच्या थोरवीला सुवर्णाची झिलई येते.

“मत-भेदा”चे निमित्त होऊन दोन विद्वानांच्या सहकार्यांचे प्रयत्न व्यर्थ गेल्याची उदाहरणे वारंवार दृष्टीस पडतात. पण मत-भेद असूनही परस्पर आदर-भाव कायम राहिल्याचे किंवा त्या सहकार्यांचे मधुर फल साधल्याचे उदाहरण क्वचित्च सांपडते. आपली मर्यादा ओळखतां येणे हेच शहाणपणाचे पहिले लक्षण म्हणतात. त्याप्रमाणे सरदेसायांनी आपली कुवत ओळखली. जदुनाथांसारखा रसिक गुणग्राही आपल्यासाठी इतका झटतो, आपणाला योग्य तो मानमरातब मिळावा, विद्वज्जनांत मान्यता लाभावी, म्हणून मनापासून खटपट करतो एवढे समजल्यावर सरदेसाई ‘जदुनाथ-भक्त’ बनले यांत आश्चर्य नाही. पुणेकरांनी त्यांजवर केलेली टीका, त्यांना “संशोधकी” जाती बाहेर ठेवण्याचा कसून प्रयत्न, येतां जातां “संकलनकारी” पदवीचा अहेर... इत्यादि प्रकारांमुळे सरदेसाई स्वकीयांविषयीं साशंक झाले नसते - स्वकीयांकडून कसलीही गुणग्रहणाची अपेक्षा केली नसती - तरच आश्चर्य. आपल्या उत्साहातिरेकाने सरदेसाई-विरोधकांनी सरदेसायांना जदुनाथांकडे अधिकाधिक लोटले - आणि मग “सरकार-सरदेसाई” युतीबद्दल ओरड चालविली.

वास्तविक पहातां ही दोन्ही विद्वानांची दोस्ती कौतुकास्पद व्हावयास हवी होती. तिजपासून “इतिहास” संपन्न होत आहे - आपल्यापैकींच एका इतिहासलेखकाचा व्यापक क्षेत्रांत गौरव होत आहे; ह्या दोस्तीमुळे नवे नवे कागदपत्र उपलब्ध होत आहेत, अशा सर्व कारणांस्तव तिला विरोध तरी व्हावयास नको होता. पण नेमके नको तेच बव्हंशीं सर्व घडले आणि “पुणेकरां” विरुद्ध एक कायमची अढी सरकार-सरदेसायांच्या मनांत वाढत राहिली. हा मागील इतिहास सरदेसाई कधीं मधीं विसरून जात. पण जदुनाथ म्हणजे दीर्घद्वेष्याप्रमाणे हा प्रकार कधींही विसरले नाहीत. पुणेकरांबद्दल वेळप्रसंगीं त्यांनी काढलेले उद्गार अत्यंत जहाल आहेत. इतका दीर्घद्वेष जदुनाथांसराख्यांनी धरावयास नको होता, असे म्हणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाही. परंतु द्वेष धरण्याचे प्रयोजन तसेच होते. जहाल विधावरचा उतारा तितकाच जहाल, जालिम, असावा लागतो तसे जदुनाथांचे वागणे होते. श्रेष्ठ इतिहासकार, अव्वलदर्जाचे अपूर्व साहित्य संग्रही जमविणारा थोर संशोधक, जगभर मान्यता पावलेला विद्वान... म्हणून जदुनाथांची जी बूज राखायला पाहिजे होती ती राखणे आमच्या “मराठी बाण्या”ला जमले नाही, जुळले नाही, रुचले नाही, कांहींही म्हणा; जदुनाथांना दुखविण्याचे प्रसंग अधिक घडले. कलाकलाने घेतले असते तर जदुनाथांसराख्याचा पूर्ण आधार भारत इतिहास संशोधक मंडळास मिळाला असता. त्या मंडळाचे ते आजीव सभासद झालेही होते... परंतु तसे कांहीं व्हावयाचे नव्हते. जदुनाथांचे गुण घेण्यापेक्षा त्यांची नसती व्यंगे काढून त्यांजवर टीका करण्यांत कित्येकांना भूषण वाटले. त्यामुळे भा. इ. सं. मंडळाला

जुदुनाथांसारख्याचा लाभ मिळाला नाही. लोकसंग्रह करतांना, संस्थेसाठी कर्तबगारांचा पाठिंबा मिळवितांना, सोशिकपणा दाखवावा लागतो—तो जुदुनाथांबाबत (आणि सरदेसायांबाबतही) आमच्या संशोधक पुढाऱ्यांनी दाखविला नाही, असे म्हणणे जिवावर येते. पण इतिहासाचा अभिप्राय असाच राहिल की सरकार-सरदेसाई यांचा संमिश्र कार्यप्रवाह वहात होता—त्याचा लाभ पुष्कळांनी घेतला नाही—त्यांना तो घेता आला नाही. अस्तु.

आपल्या आवडी-निवडींत, स्वभावगुणांत, इतकी तफावत होती तरी ह्या उभय विद्वानांच्या सहकार्याने भारतीय इतिहास संपन्न बनला; कार्यकर्त्यांची एक नवी पिढी तयार झाली आणि भावी पिढ्यांना आदर्श असे कार्य सिद्धीस गेले. नव्याने या क्षेत्रांत प्रवेश करणारांची किती विविध प्रकारची सोय ह्या दोन पूर्वसूरींनी मिळून करून ठेविली. त्यांचे महाराष्ट्रावर, भारतवर्षावर, उपकार किती आहेत, ते सांगता येत नाहीत. गुरूचा महिमा आपल्या परंपरेत वर्णिला आहे—तसाच आणि तेवढा महिमा या चिरंतन गुरूचा—इतिहासकारांचा आहे. त्यांचे दोष कितीही असोत—त्यांच्या कार्यातल्या उणिवा कितीही असोत—त्यांचे मानवी अपुरेपण त्यांना शोभादायक ठरेल. त्यांच्या चरणीं नतमस्तक होऊन त्यांना शतशः प्रणाम !

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम ३१०४३ वि: परिशिष्ट

क्रमांक १०२४ वॉ: दि: ३०/१२/६१

SEP 11 1997

REFBK-0011598